

AVRASYA DOSYASI

STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

- Haziran 2025 -

AVRASYA ULUSLARARASI İLİŞKİLER VE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ

tarafından hazırlanan

AVRASYA DOSYASI AVRASYA BİR VAKFININ YAYIN ORGANIDIR

AVRASYA DOSYASI

STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

Haziran 2025 Cilt: 16 Sayı: 1

Sahibi AVRASYA BİR VAKFI ADINA	: Şaban GÜLBAHAR
AVRASYA DOSYASI ASAM'ın Yayın Organıdır.	
Editörler	: Dr. Ömer MURAT Dr.Tuğçenur EKİNCİ FURTANA
Danışma Kurulu	: Prof. Dr. Ö. Alparslan AKSU (Hakem Kurulu Başkanı) Prof. Dr. Azmi ÖZCAN - Prof. Dr. Ahat ANDİCAN - Prof. Dr. Ahmet İNCEKARA Prof. Dr. Çağrı ERHAN - Prof. Dr. Enis ÖKSÜZ - Prof. Dr. Erhun EYÜBOĞLU Prof. Dr. Erdal KEREY - Prof. Dr. İ. Hakkı AYDIN - Prof. Dr. Mahmut ARSLAN Prof. Dr. Ömer ÖZKAN - Prof. Dr. Salih AYNURAL - Prof. Dr. Yedigâr İZMİRLİ Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR, Doç. Dr. Cihat YAYCI - Dr. Mustafa YENİGÜN - Doç. Dr. Furkan KAYA - Faruk SEZGİN - Oğuzhan SEZGİN
Yayın Kurulu	: Eray GÜÇLÜER (ASAM Başkanı) Dr. Ömer MURAT - Dr. Tuğçenur EKİNCİ FURTANA - Çağrı Batuhan BUDAK
Yazı İşleri Müdürü	: Özcan ÜNLÜ
Reklam ve Halkla İlişkiler Müdürü	: Cengiz BAYRAM
İrtibat AVRASYA BİR VAKFI - ASAM	: Fatih Mah. Kızılay Sk. No: 19/A Küçükçekmece-İstanbul Tel: 0212 580 08 53 - Faks: 0212 541 99 44 avrasyabirvakfi@gmail.com
web: www.asam.org.tr e-posta: asam@asam.org.tr	
Tasarım & Uygulama	: Selçuk ESER
Basım & Cilt	: Aktif Matbaa Basım Yayın ve Amb. San Tic Ltd Şti
Matbaa Sertifika No	: 47477
ISSN	: 1302-5678

DergiPark

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/avrasyadosyasi>

Altı Ayda Bir Yayımlanan Hakemli Dergidir.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Şaban GÜLBAHAR IV

EDİTÖRÜN ÖNSÖZÜ

Dr. Ömer MURAT - Dr. Tuğçenur EKİNCİ FURTANA VII

BÜYÜK OYUN KISKACINDA GÜNEY TÜRKİSTAN

Prof. Dr. A. Ahat ANDİCAN 11

TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI: YAPAY ZEKÂ İLE ENTEGRASYON VE KALKINMA PERSPEKTİFLERİ

Prof. Dr. Saleh MAMMADOV 117

MUSTAFA CHOKAYEV'S VISION OF TURKIC UNITY AND ITS MODERN RESONANCE IN THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES

Prof. Dr. Abdolvahap KARA 149

OĞUZLARIN DİNİ KAHRAMANLIK DESTANLARININ KONU YAPISI VE KAHRAMANLARININ BAZI ORTAK ÖZELLİKLERİ

Doç. Dr. Aybeniz RAHİMOVA 178

TÜRK HAVACILIK SANAYİSİNİN BÖLGESEL POLİTİKALARI ŞEKİLLENDİRMEDEKİ ROLÜ: AVRASYA VE KKTC ÖRNEĞİ

Yrd. Doç. Dr. Nalan GELİRLİ, Yrd. Doç. Dr. Devrim ŞAHİN, Neriman ÇAKIR 196

YUNANİSTAN'DA KİMLİK ÜZERİNDEN İNŞA EDİLEN HAKLAR SÖYLEMİ

Kerem APTOURACHIM OGLOU, Dr. Pervin HAYRULLAH (CHAIROULA) 226

Birleşmiş Milletler ve küresel güçlerin ittifakıyla 14 Mayıs 1948’de ‘resmen’ kurulan İsrail, kurulduğu günden bu yana bu toprakların asıl sahipleri olan Filistin halkına karşı sürekli bir soykırım uygulamaktadır. Önceleri bağımsız iki millet olarak kurgulanan İsrail-Filistin devletleri, geçen süre içinde İsrail lehine topraklarını büyütmüş, bugünkü sınırlarına ulaşmıştır.

15 Kasım 1988 tarihinde ‘kerhen’ kurulan Filistin Devleti ise parçalana parçalana bugün sınırları belli olmayan kantonlara dönüşmüştür. 45 kilometrekarelik Gazze’ye sıkıştırılmış yaklaşık 2 milyon 500 bin Filistinli bu süreçte en ağır bedelleri ödemiştir. Toplam nüfusu 5 milyon 200 bin civarında olan Filistin Devleti İsrail ve destekçileri tarafından bile isteye ikiye bölünmüş ve yavaş yavaş yok edilme politikasıyla bugünkü kaosla karşı karşıya bırakılmıştır.

İsrail’in, 7 Ekim 2023’te, HAMAS saldırılarını bahane ederek Gazze Şeridi’ne yönelik başlattığı yok etme planı insanlık tarihinin kara lekelerinden biri olarak hâlâ sürmektedir. Çoğunluğu çocuk ve kadın olmak üzere yüz bine yakın Filistinlinin hayatını kaybettiği, on binlercesinin sürüldüğü ve insanlık dışı muamelelere maruz kaldığı, on binlercesinin ise açlık ve susuzluktan kırıldığı Gazze’yi ikiye bölen 9 milyon 500 bin nüfuslu İsrail’in, sadece bu küçük kara parçasına karşı değil, sözde “vaat edilmiş topraklar” hayali için Hizbullah bahanesiyle saldırdığı Lübnan, iç savaş dolayısıyla güçsüzleşen ve Golan Tepeleri başta olmak üzere bir bölümünü işgal ettiği Suriye ve nihayetinde nükleer tehdit olarak kabul ettiği İran’a karşı başlattığı saldırılar da dünyanın gözü önünde akıl almaz boyuta ulaşmıştır.

Bu saldırılarda İsrail'in en büyük müttefiki, Biden sonrası ABD Başkanlık koltuğuna oturan Donald Trump olmuştur. Göreve geldiği günlerde İsrail Başbakanı Netanyahu konusunda sert ifadeler kullanan ancak altıncı ayını geride bıraktığı günlerde İsrailli şahinlerden daha sert bir yıkım politikası benimseyen Trump'ın, Tel Aviv yönetimi ile birlikte İran'a karşı yürüttüğü füze ve roket saldırısına Batı dünyasının da destek vermesi akıllara 'Yeni Dünya Düzeni'nin derin dondurucudan çıkarılıp tekrar masaya konulduğu düşüncesini getirmektedir.

Bütün bu gelişmeler olurken, Rusya ve Ukrayna arasında giderek derinleşen savaş, krizi fırsata çevirme konusunda maharetli olan Çin'in teknolojik emperyalist yayılmacılığı, Hindistan'ın yıllardır kangren haline getirdiği Keşmir üzerinden Pakistan'a karşı yürüttüğü saldırganlık ve en önemlisi dünyayı dibe çeken ekonomik göstergeler de büyük bir sarsıntı içinde olan genel dünya politikasını etkilemektedir.

Dünyanın içinden geçtiği bu tarihî seyri yakından takip etmekte olan "Avrasya Dosyası", bu sayısında farklı bir gündem ile okurlarını yeni ufuklara yönlendirmektedir. Her biri sahasında uzman isimlerin kaleme aldığı birbirinden önemli yazılarla büyütecini Türk Dünyasına tutan Avrasya Dosyası, yayımladığı yazılarla aslında yaşanan küresel krizin çözüm alanı olarak aslında Turan coğrafyasını göstermektedir.

Eski Devlet Bakanı Prof. Dr. A. Ahat Andican, "Büyük Oyun Kıs-kacında Güney Türkistan" başlıklı yazısı ile bütün dünyanın gözünü çevirdiği ve sessizce ve derinden sinsi politikalarla sömürmek için yarıştığı Türkistan'daki büyük mirasa dikkat çekiyor.

Azerbaycan'ın eski Maliye Bakanı Prof. Dr. Saleh Mammadov ise yazısıyla daha güncel bir imkâna vurgu yapıyor: "Türk Devletleri Teşkilatı: Yapay Zekâ ile Entegrasyon ve Kalkınma Perspektifleri".

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Abdulvahap Kara'nın gündeminde ise Türkistan'ın ortak mirası Çokay

var: “Mustafa Çokay’ın Türk Birliği Vizyonu ve Bunun Türk Devletleri Teşkilatı’ndaki Çağdaş Yansımaları”.

Dergimize Azerbaycan’dan bir yazı ile katkıda bulunan Doç. Dr. Aybeniz Rahimova’nın yazısının başlığı “Oğuzların Dini Kahramanlık Destanlarının Konu Yapısı ve Kahramanlarının Bazı Ortak Özellikleri”.

Kıbrıs Aydın Üniversitesi hocalarından Yrd. Doç. Dr. Nalan Gelirli, Yrd. Doç. Dr. Devrim Şahin ve Neriman Çakır, “Türk Havacılık Sanayisinin Bölgesel Politikaları Şekillendirmedeki Rolü: Avrasya ve KKTC Örneği”; Trakya Üniversitesi hocalarından Dr. Pervin Hayrullah ve Kerem Aptourachim Oglou ise “Yunanistan’da Kimlik Üzerinden İnşa Edilen Haklar Söylemi” başlıklı yazıları ile “Avrasya Dosyası”na katkı vermişlerdir.

Her bir yazı, güçlü akademik içerik ve üsluplarının yanı sıra Türk Dünyasına dair dikkatlerimize yeni anlamlar ve derin okumalar sunmaktadır. Bu anlamda katkıda bulunan bütün hocalarımıza şükranlarımızı sunuyoruz.

Başta yaralı coğrafyalar ve mazlum halklar olmak üzere bütün dünyaya akl-ı selim bulutunun hâkim olmasını, Doğu Türkistan ve Gazze’de büyük acılar yaşayanların bir an önce huzura kavuşmasını diliyoruz.

Siz “Avrasya Dosyası” okurlarını saygıyla selamlıyoruz.

Şaban GÜLBAHAR

Avrasya Bir Vakfı Genel Başkanı

EDİTÖRÜN ÖNSÖZÜ

Değerli Okuyucular,

Avrasya Dosyası Dergisinin 2025 Haziran sayısıyl bir kez daha huzurlarınızdayız. Bu sayımızda özellikle Türk Dünyası özelinde bir çalışma gerçekleştirdik. Türk Dünyası ve ül kemiz için önemli ve güncel konuları ele alan altı değerli makale beğenilerinize sunulmuştur. Her biri kendi alanında uzman olan yazarlarımızın katkıları, bilgi dağarcığımıza yeni perspektifler kazandıracak niteliktedir.

BÜYÜK OYUN KISKACINDA GÜNEY TÜRKİSTAN

Makalesiyle Prof. Dr. A. Ahat ANDİCAN, Güney Türkistan'ın tarihsel geçmişi ve Büyük Oyun çerçevesinde Batı Emperyalizmi tarafından kurban ediliş aşamaları anlatılmaktadır. Türk Dünyasının İngiltere, Rusya gibi emperyalist devletlerce nasıl şekillendirildiğini, çekilen acıları, yapay sınırlarla bölünen Türklerin durumunu anlatan ve Afganistan'da da Türkler mi var diye şaşıran insanımızı aydınlatan bir makale sunulmuştur. Büyük Oyun, 19. Yüzyıl boyunca Büyük Britanya İmparatorluğu ile Rus Çarlığı arasında Kafkasya'dan Doğu Türkistan'a kadar devam eden geniş coğrafyadaki ülkeleri kapsayan bir siyaset, diplomasi, nüfuz ve işgal rekabetini tanımlamaktadır.

OĞUZLARIN DİNİ KAHRAMANLIK DESTANLARININ KONU YAPISI VE KAHRAMANLARININ BAZI ORTAK ÖZELLİKLERİ

Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi’nden Doç. Dr. Aybeniz RAHİMOVA Hocamız, Oğuz Türklerinin dini-kahramanlık destanlarının olay örgüsünde ve kahramanlarında, eski Türk destanlarıyla, daha sonraki dönemlere ait destanlarla ve hatta bazı dünya halklarının destanlarıyla benzer yönler ve örtüşmeler bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu benzerlikler açısından Oğuznameler de istisna değildir. Dini kahramanlık destanlarındaki kahramanların Battal Gazi, Danişmend Gazi ve Sarı Saltuk gibi olağanüstü güçleri olduğu gibi; Oğuz Kağan, Kırızların Manas destanında Manas, Özbeklerin Alpamış destanında Alpamış, çeşitli Türk halklarında ise Köroğlu da aynı şekilde tükenmez bir güce sahiptir. Gerek akademik gerekse tarihi bilgilerle donanmış bu makalenin katkı sağladığına inanıyoruz.

TÜRK HAVACILIK SANAYİSİNİN BÖLGESEL POLİTİKALARI ŞEKİLLENDİRMEDEKİ ROLÜ: AVRASYA VE KKTC ÖRNEĞİ

Kıbrıslı akademisyenlerimizce hazırlanan bu makale, Türkiye’nin bölgesel güvenlik sağlayıcı rolünün, Avrasya’daki **Türk dünyasının Kıbrıs sorununa yönelik tutumlarını nasıl etkilediğini** analiz etmeyi amaçlamaktadır. Özellikle, Türk Cumhuriyetlerinin Türkiye’nin Kıbrıs politikalarına vereceği desteğin önünde AB, Rusya ve Çin gibi küresel ak-

törlerin oluşturduğu kısıtlayıcı unsurların nasıl aşılabileceği konularında bilgi sunulmaktadır. Kısıtlamaların uzun vadeli, karşılıklı pragmatik çıkarlar doğrultusunda kurumsallaştırılacak iş birliği mekanizmaları aracılığıyla aşılması konusunda gelecek planların şekillenmesine katkıda bulunan bu makalemizin yeni pencereler açılmasına vesile olacağına inanıyoruz.

YUNANİSTAN’DA KİMLİK ÜZERİNDEN İNŞA EDİLEN HAKLAR SÖYLEMİ

Trakya Üniversitesinden Kerem Aptourachim Oglou ve Dr. Pervin Hayrullah (Chairoula) Hocalarımız, komşumuz ve AB üyesi Yunanistan’ın demokrasi adına haksız uygulamalarını ortaya koymaktadır. Bu makalede Yunanistan’ın azınlık haklarına yaklaşımı sosyal inşacı teori çerçevesinde ele alınmaktadır. Yunanistan’ın bağımsız devlet olarak kurulduğu günden bu yana azınlıklar politikasında kendi ulusal kimliğini inşa ve tarih anlatımı yaratma sürecinin rolü irdelenmektedir. Yunanistan’ın bağlı olduğu uluslararası azınlık ve insan hakları rejiminin tarihsel süreç içerisinde kendi kimlik ve tarih algılamaları ile nasıl dönüştürüldüğü, Batı Trakya Türk azınlığının maruz kaldığı hak ihlalleri analiz edilerek tartışılmaktadır. Batı’nın alışlagelmiş çifte standartlarına uygun bu uygulamalara karşı farkındalık yaratacak bu makaleyi akademik dünyaya ve İnsan Hakları platformlarında başarılı yankılar oluşturacağına inanıyoruz.

Okuyucularımıza geniş bir perspektif sunmayı amaçladığımız bu sayımızda da hem akademik hem de pratik düzeyde sunduğumuz bu değerli bilgilerin olumlu bir katkı sağlayacağına inanıyoruz.

Keyifli ve verimli okumalar dileğiyle,

Saygılarımızla.

Avrasya Dosyası Dergisi Editörleri

Dr. Ömer MURAT (Editör)

Dr.Tuğçenur EKİNCİ FURTANA (Editör Yardımcısı)

BÜYÜK OYUN KISKACINDA GÜNEY TÜRKİSTAN

Prof. Dr. A. Ahat ANDİCAN*

ÖZET

Büyük Oyun, 19. Yüzyıl boyunca Büyük Britanya İmparatorluğu ile Rus Çarlığı arasında Kafkasya'dan Doğu Türkistan'a kadar devam eden geniş coğrafyadaki ülkeleri kapsayan bir siyaset, diplomasi, nüfuz ve işgal rekabetini tanımlamaktadır. 1804 yılındaki Rusya-İran savaşıyla birlikte başlayan Büyük Oyun'un odaklandığı ülkeler İran, Türkistan Hanlıkları, Güney Türkistan, Kâbil Emirliği, Tibet ve Doğu Türkistan olmuştur. Büyük Oyun'un sonlandığı I. Dünya Savaşı yıllarına gelindiğinde İran ve Tibet varlıklarını korumuş, Türkistan Hanlıkları Rusya tarafından işgal edilmiş, Doğu Türkistan ise Çin işgalinde kalmış durumdaydı. Geçmişte üzerinde çok sayıda Özbek şehir devletlerinin bulunduğu Güney Türkistan ise İngiliz Sömürge İmparatorluğunun Rusya ile ortak sınırı olmaması amacıyla oluşturduğu yapay Afganistan devletine dahil edilmişti. 1850'lerden başlayan 100 yıllık süreç içerisinde Güney Türkistan önce Afgan Türkistanı, daha sonra Türkistan Vilayeti olarak isimlendirilmiş ve nihayet Kuzey Afganistan ismi verilerek tarih sahnesinden silinmiştir.

Ne yazık ki günümüzde ne akademik çevrelerde ne de toplumsal hafızalarda Güney Türkistan hatırlanmaktadır. Bu nedenle Sovyet işgali döneminde ve ardından gelen Afganistan İç Savaşında Azad Beg önderliğinde mücadele eden Güney Türkistan Türkleri uluslararası toplumdan destek

*E. Devlet Bakanı, Tarihçi
<http://ORCID: 0000-0002-7532-8903>

alamamış, Türkiye’de bile “Afganistan’da Türkler mi var” sorularıyla karşılaşmıştır. İç savaş ve Taliban’a karşı savaş dönemlerinde General Raşid Dostum önderliğinde azim ve kararlılıkla mücadele eden Güney Türkistan Türkleri kimliklerini ve bağımsızlık arzularını koruduklarını kanıtlamışlardır. Ne yazık ki bugün Peştu milliyetçisi Taliban Güney Türkistan’a hâkim olmuş durumdadır. Fakat Güney Türkistan Türklerinin varoluş mücadeleleri devam edecektir.

Bu uzun ve kapsamlı makalede Güney Türkistan’ın tarihsel geçmişi ve Büyük Oyun çerçevesinde Batı Emperyalizmi tarafından kurban edilmiş aşamaları anlatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Büyük Oyun, Güney Türkistan, Afgan Türkistanı, Kuzey Afganistan, Elphinstone, Emir Abdurrahman, Mezar-ı Şerif, Belh, Cemal Paşa, Basmacılar, Lakay İbrahim Beg,.

SOUTH TURKESTAN IN THE GREAT GAME

ABSTRACT

The Great Game describes a political, diplomatic, influential and occupation competition that continued throughout the 19th century between the British Empire and the Russian Empire, covering a wide geography from the Caucasus to Eastern Turkestan. The Great Game, which began with the Russia-Iran war in 1804, focused on Iran, the Turkestan Khanates, South Turkestan, the Kabul Emirate, Tibet and East Turkestan. By the end of World War I, when the Great Game ended, Iran and Tibet had preserved their existence, the Turkestan Khanates were occupied by Russia and East Turkestan remained under Chinese occupation. Southern Turkestan, where many Uzbek city-states were located in the past, was included in the artificial state of Afghanistan, which was created by the British Colonial Empire so that it would not have a common border with Russia. During the 100-year period starting in the 1850s, South Turkestan was first called Afghan Turkestan, then Turkestan Province and finally was erased from history by being given the name Northern Afghanistan.

Unfortunately, South Turkestan is not remembered today either in academic circles or in social memories. For this reason, the Turks of South Turkestan who fought under the leadership of Azad Beg during the Soviet occupation period could not receive support from the international community and were met with questions even in Turkey such as “Are there Turks in Afghanistan?” The Turks of South Turkestan who fought with determination under the leadership of General Rashid Dostum during the civil war and the war against the Taliban proved that they preserved their

identity and desire for independence. Unfortunately, today the Pashtun nationalist Taliban has taken control of South Turkestan. However, the struggle for existence of the Turks of South Turkestan will continue.

This long and comprehensive article explains the historical past of South Turkestan and the stages of its victimization by Western Imperialism within the framework of the Great Game.

Keywords: Great Game, Southern Turkestan, Afghan Turkestan, Northern Afghanistan, Elphinstone, Emir Abdurrahman, Mazar-i Sharif, Balkh, Cemal Pasha, Basmachi, Lakay Ibrahim Beg,

GİRİŞ

GÜNEY TÜRKİSTAN

Güney Türkistan, günümüz Afganistan'ının kuzeyinde, Amu Derya ile Hindukuş Dağları arasında, batıda Murgab nehrinden başlayarak doğuda Badahşan vilayetine kadar uzanan yaklaşık 800 km. uzunluğunda ve 200 km. derinliğinde bir coğrafyayı oluşturmaktadır. Bölge kuzeyde sırasıyla Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan ile komşudur. Güneydeki sınırı ise Afganistan'ı Batıdan Doğuya doğru bölen Hindukuş dağları tarafından oluşturulmaktadır. Murgab nehri boyunca güneyden kuzeye doğru 200 km. boyunca uzanan Bend-i Türkistan (Tir Bend Türkistan) dağları Güney Türkistan'ın doğal batı sınırı gibidir.

Tarih boyunca çok sayıda uygarlığa ev sahipliği yapan Güney Türkistan bölgesi Moğol İmparatorluğu bünyesindeki Çağatay Hanlığından başlayarak Timurlular ve daha sonra da Şeybani Özbeklerin hâkimiyetine girmiştir. Bütün bu dönemler boyunca Güney Türkistan coğrafi manada “Türkistan”, siyasi manada ise “Belh” şeklinde adlandırılmıştır. Bölge kısa süreli bir Nadir Şah Afşar hâkimiyetinden sonra 1750’li yıllarda Ahmed Şah Durrani tarafından kurulan Abdali / Durrani devleti bünyesine katıldı. Bu devletin parçalandığı 1800’lerin başlarında Güney Türkistan’da çoğunluğu kuzeydeki Buhara Emirliğine bağlı, kendilerini hanlık olarak tanımlayan irili ufaklı on kadar bağımsız Özbek şehir devletçisi bulunmaktaydı. Bu hanlıklar doğudan batıya doğru Badahşan, Kunduz, Belh, Akça, Saripul, Şıbırgan, Gurzivan, Darzab, Andhoy ve Maymana olarak sıralanmaktaydı. Bunların en batıda yer alan dördü Char Vilayet olarak adlandırılmaktaydı.¹

1 - Char Vilayet'i oluşturan üniteler: Saripul, Şıbırgan, Andhoy ve Maymana

Söz konusu dönemde günümüz Türk Cumhuriyetlerinin bulunduğu Batı Türkistan’da Hive, Buhara ve Hokand Hanlıkları bulunmaktaydı. Dolayısıyla siyasal temsil açısından Batı Türkistan bölgesi bu hanlıkların isimleriyle tanımlanmaktaydı. Bu dönemde üzerindeki bütün küçük hanlıkları kapsayacak şekilde Amu Derya’nın güneyindeki bölgenin coğrafi olarak adlandırılması “Güney Türkistan veya kısaca “Türkistan” şeklindeydi.² Emir Habibullah dönemi Afgan saray tarihçisi Fayz Muhammad “*Siraj al Tawarih*” başlıklı kitabında “Amu Derya’nın güneyinde yer alan Güney Türkistan, Badahşan ve Toharistan’dan oluşmaktadır” şeklinde bir tarif yapmaktadır.³ Yapay Afgan ulusunun ve devletinin kurgulayıcısı Elphinstone 1810’lu yıllarda Güney Türkistan’ı kuzeyde Amu Derya, güneyde Hindukuş dağları, doğuda Badahşan ve batıda çöllerin bulunduğu, uzunluğu doğudan batıya 250, genişliği ise kuzeyden güneye 100-120 mil olan bir bölge olarak tarif etmektedir.⁴

Güney Türkistan bölgesi literatürde “Küçük Türkistan” yani Türkistan-ı Sagir⁵ olarak da adlandırılmaktaydı.⁶ İngiltere’nin Hindistan’ı sömürgeleştirip Orta Asya ile ilgilenmeye başladığı 1800’lü yıllarda batı literatüründe bu bölge Tataristan olarak tanımlanmaktaydı. Doğu Hindistan Şirketi temsilcisi olarak 1783 yılında bölgeye gelen George Forster seyahatnamesinde Kâbil Emirliğine komşu olan bu bölge için “Başkenti Belh olan Özbek Tataristan’ının etraf bölgeleri” ifadesini kullanmaktadır.⁷ Doğu Hint Şirketi ordusu görevlisi Yüzbaşı Alexander Burnes 1831 yılında yaptığı bölge seyahatiyle ilgili kitabında Avrupa literatüründeki bu adlandırmaya gönderme yaparak “Yarı yolda geçtiğimiz Akrobat geçidinde, bugünkü Kabil topraklarını terk edip, Avrupalıların Tataristan adını verdiği Türkistan’a girdik” demektedir.⁸

2 - Williams, *The Last Warlord*, s. 88

3 - Fayz Muhammad, *Siraj al Tawarih* (The History of Afghanistan), c. I, s.9/11

4 - Elphinstone, *An Account of the Kingdom of Caubul...* c.II, s.181-182

5 - “North of the Hindu Kush, in the area known as Lesser Turkistan, the Amir encountered ethnic groups of Turkic origin, such as the Uzbeks and Turkmens.” Noelle, *State and Tribe in Nineteenth-Century Afghanistan* s.25

6 - Lee, *The Ancient Supremacy, Bukhara, Afghanistan and the Battle for Belh 1731-1901*, s.1

7 - Forster, *A Journey from Bengal to England...* c. II, s. 72 (The adjacent parts of Uzbek Tartary of which Balk (Sic) is the capital)

8 - Burnes, *Travels into Bokhara. Being an account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia.* c. I, s.198 (At the pass of Akrobat, which we crossed half way, we left the dominions of modern Cabool, and entered Toorkistan, which is denominated Tartary -more properly Tatary-by Europeans)

Güney Türkistan'ın adlandırılmasındaki değişiklikler Büyük Oyun döneminde İngiliz emperyalizminin Peştü aşiretlerini merkeze alan bir Afganistan devleti yaratma sürecine paralel olarak şekillenmiştir. Dolayısıyla Güney Türkistan'ın yaklaşık yüz yıllık bir süre içerisinde nasıl önce Afgan Türkistanı'na daha sonra Kuzey Afganistan'a dönüştürüldüğünü anlamak için Afganistan devletinin oluşturulma sürecinin ayrıntılandırılması zorunludur. Çünkü Afganistan'ın 1800'lerden itibaren adım adım şekillendirilmesi süreci Güney Türkistan'ın siyasal varlığının adım adım yok olmasıyla paralel olarak yürümüştür.

AFGANİSTAN'IN OLUŞUM SÜRECİ

Günümüz Afganistan'ının Güney Türkistan haricindeki bölgeleri M.Ö. 1000'inci yıllardan itibaren 1500 yıl boyunca "Aryana" olarak isimlendirilmiştir. Greko-Baktria dünyasında Aryana Güney Türkistan'ın alt sınırı olan Hindukuş dağlarından başlayıp İndus Nehri'ne kadar devam eden bölgeyi ifade etmekteydi.⁹ Söz konusu dönemde Güney Türkistan ise Baktria olarak adlandırılmaktaydı. M.S. 5'inci yüzyıldan itibaren Durrani/Abdali Devletinin kurulduğu 18'inci yüzyıl ortalarına kadar bugünkü Afganistan'ın Güney Türkistan dışında kalan bölümleri Horasan olarak isimlendirilmiştir.¹⁰

Ahmed Şah Durrani tarafından kurulan devlet, dönem tarihlerinde, Abdali veya Dürrani Devleti olarak tanımlanmaktaydı. İran'daki Afşar İmparatorluğu kurucusu Nadir Şah yönetiminde Mazenderan valisi olan Ahmed Şah, Nadir Şah'ın 1747 yılında öldürülmesi üzerine kendisine bağlı Abdali ordusu ile Kandahar şehrine gidip Peştü aşiretleri liderlerini (Loya Jirga) toplayarak kendisini hükümdar ilan ettirmiş ve aşiret lakabı olan Abdali yerine Durrani unvanını almıştı.¹¹ Daha sonraki 20 yıl boyunca

9 - https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e2/The_Atlas_of_Ancient_and_Classical_Geography_by_Samuel_Butler%2C_Ernest_Rhys%2C_ed._%281907%2C_1908%29.jpg

10 - Rahimi, *State Formation of Afghanistan*, s. 70

11 - Dürr-i Dürran: İncilerin incisi

Hindistan’a çok sayıda sefer yapan Ahmed Şah Durrani, Lahor ve Multan şehirlerini ele geçirdi. Bu arada Herat ve Meşhed şehirlerini de ele geçiren Ahmed Şah Durrani 1760 yılında Güney Türkistan’a yöneldi ve bu bölgeyi de devletin sınırlarına dahil etti. 1772 yılında hayatını kaybettiğinde Kâbil Emirliği, Horasan, Güney Türkistan ve Kuzey Hindistan’ı kapsayan bir Durrani Devleti oluşturmuş durumdaydı.

Günümüz tarihlerinde Ahmed Şah Durrani tarafından kurulan Abdali / Durrani Devleti’ni bugünkü Afganistan Devletiyle ve Afganistan kavramıyla özdeşleştirmek gibi ciddi bir yanılgı vardır. Bir diğer yanılgı da neredeyse 19. Yüzyıla kadar kendilerini Peştü olarak isimlendiren kabilelerin Afgan olarak adlandırılmaları ve böylece aslında tarih boyunca var olmayan bir Afgan milli kimliğinin gerçek olduğu iddiasıdır. Böylesi ön kabuller ile yola çıkıldığında Güney Türkistan’da hüküm süren Özbek Hanlıklarının tarihleri buharlaşmakta, bölgede yüzlerce yıldan beri yaşamakta olan Özbek ve Türkmenlerin varlığı görünmez hale gelmektedir.

Afganistan adlandırmasının nasıl ortaya çıktığı konusunu 1972’den bu yana bizzat saha çalışmaları yaparak inceleyen İngiliz Tarihçi Jonathan Lee şu şekilde tarif etmektedir.

“... Gerçekten de tarihler genellikle altta yatan bir anakronizmle, yani Afganistan’ın on dokuzuncu yüzyılın sonunda tanımlandığı gibi, en azından 1747 gibi erken bir tarihte homojen, ayrı ve bağımsız bir ulus-devlet olarak var olduğu varsayımıyla gölgelenmektedir. Aslında Afganistan adı neredeyse kesinlikle İngilizler tarafından türetilen bir terimdir (Forster 1789) ve on dokuzuncu yüzyılın üçüncü on yılına kadar Kalküta’daki yetkililer arasında bile moda değildi.”¹²

Gerçekten Doğu Hint Şirketinin görevlisi olarak 1783 yılında bölgeyi dolaşan ve değerlendirmelerini şirketin Kalküta’daki merkezine uzun

12 - Lee, *The Ancient Supremacy, Bukhara, Afghanistan and the Battle for Belh 1731-1901*, s. XVII

mektuplarla aktaran George Forster, İngiliz, dolayısıyla Batı literatüründe siyasi ve coğrafi ünite olarak Afganistan sözcüğünü ilk kullanan şahıstı.¹³ Forster’e göre Afganistan tarihi Ahmed Şah Durrani ile başlamaktaydı.¹⁴

Diğer taraftan Ahmed Şah Durrani’nin bizzat kendisi, hükümlanlık döneminde, bir bölgeyi veya bir siyasi üniteyi tanımlayan Afganistan kavramının var olmadığını Osmanlı Sultanı III. Mustafa’ya gönderdiği mektupla kanıtlamaktadır. 1760 yılı başlarında gönderdiği bu mektupta Ahmed Şah Durrani, İran, Türkistan ve Hindistan’ı fetheden Nadir Şah’ın ölümünden sonra Kandahar’a gidişini, Kâbil, Gazne, Kandahar ve Peşaver bölgelerinde yaşayan Peştü kabile liderleri tarafından ziyaret edilip hükümdar ilan edildiğini anlatmakta ve Osmanlı Halifesine Şii İran’a karşı birlikte hareket etmeyi teklif etmektedir.

Bu mektubunda Ahmed Şah Durrani kendisini “İran, Horasan, Türkistan ve Hindistan Hükümdarı” olarak isimlendirmektedir.¹⁵ Durrani ayrıca Nadir Şah Afşar’dan bahsederken “Böylece Nadir Şah Tanrının takdiri ile Ebiverd ve Derecez’den huruç edip zamanla Irak, Fars ve Azerbaycan’ı, belki bütün İran’ı ve Hindistan’ı, Türkistan’ı ele geçirdi” demek ve Afganistan adlı bir coğrafyadan bahsetmemektedir. Benzer şekilde iktidara gelişini anlatırken bölgedeki Peştü nüfusu ve kabileleri ile ilgili olarak “Bu sırada Afgan halkının nüfusu iki milyon dört yüz bin haneye yakındı. Bundan iki milyon iki yüz binin bir milyonu Kandahar’da, geri kalanı Peşaver, Gazne, Kâbil ve diğer vilayetlerde idi. O illerin her birisi kendi memleketlerinin mevki ve şöhrete sahip olan mansur râyetli Han ve reislerle sahipti” demektedir. Söz konusu dönemde bir Afganistan kavramı olsaydı veya kendisi bu isimde bir devlet kurmak isteseydi Ahmed Şah Durrani’nin şehir devletleri tek tek saymak yerine bu adı kullanması gerekirdi.

13 - Forster daha sonra bu mektuplarını 1789 yılında *A Journey from Bengal to England, through Northern Part of India, Kash-mire, Afghanistan, and Persia, and into Russia, by the Caspian Sea* başlığıyla iki ciltlik bir kitap halinde yayınladı.

14 - Forster, *A Journey from Bengal to England...*, c.II, s. 81

15 - Jalali, *Nama-yi Ahmad Shah Baba ba Nam-i Sultan Mustafa Salas Usmani*, Kitabhane-i Danish, Peşaver, 2004. Osmanlı Arşivindeki Farsça mektup Anjoman-e Tarikh-e Afghanistan sponsorluğunda Ghulam Jailani Jalali tarafından düzenlenerek yayınlanmıştır.

Tercüme edilerek Osmanlı padişahına sunulan ve daha sonra name defterine kaydedilen mektubun girişine Osmanlı Bürokrasisi “İran ve Hindistan taraflarını zîr-i desti hükümetine aldıktan sonra halen Kandahar’da ikamet üzere olan Afgan Ahmed Şah’ın Bağdat tarafına üç nefer sefir ile irsal olunup Bağdat valisi tarafından Canib-i Hümâyün Hazret-i Cihandari’ye varid olan Farisi namenin suretidir” şeklinde bir not düşmüştür. Durrani mektubunda Afganistan kavramını kullanmadığı için bu tip ayrıntılar konusunda çok titiz olan Osmanlı bürokrasisi Ahmed Şah’ı sanki Kandahar hâkimiyiymiş gibi takdim etmektedir.¹⁶

Büyük Britanya İmparatorluğu’nun 1800’lerin başlarında bu bölge için plânı Afganistan adı altında bir yapay devlet yaratmak ve bu devleti Hindistan’ın kuzeye doğru uzantısı şeklinde sömürge imparatorluğuna dahil etmektir. Plânın isim babalığı yukarıda bahsedildiği gibi, bölgeyi 1783 yılında ziyaret eden Doğu Hindistan Şirketi görevlisi George Forster’e aittir. Forster’in Afganistan tanımlaması başkenti Kâbil olan Durrani devleti çerçevesinde ve Peştu kabilelerinin yaşadığı coğrafyaya göre yapılmıştır. Dolayısıyla Tatarlar (yani Türkler) tarafından idare edilen ve Belh şehrinin başkenti olduğu Güney Türkistan bölgesi Forster’in Afganistan tanımına dahil değildir.¹⁷ Kâbil ve güneyindeki Peştu bölgelere göre farklı bir tarihsel geçmişe ve etnik yapıya sahip olan Horasan bölgesi için de benzer bir değerlendirme yapılmıştır. Yukarıda vurguladığımız gibi Durrani devletinin kurucusu Ahmed Şah’ın kendisi bile Afganistan kavramını kullanmazken Forster, Durrani devletini Afganistan kavramıyla özdeşleştirmekte hiçbir sakınca görmemiştir. Bir diğer deyişle İngiliz sömürge yönetimi görevlisi Forster söz konusu dönemde bilinmeyen ve kullanılmayan Afganistan kavramının siyasi ve coğrafi bir üniteyi tanımladığı şeklindeki bir kurguyla sahte bir tarih yaratmaktaydı.

16 - BOA, Name-i Hümâyün Defteri, VIII/4, s. 460-481. Mektubun Farsça orijinali ve tercümesi için bkz. Bayur, *Nadir Şah Avsar’ın Ölümünden Sonra Osmanlı Devleti’ni İran’ı İstilaya Kışkırtmak İçin Yapılan İki Deneme*, Belleten, XII/46, (Nisan 1948) s.403-469. Mektubun tarihi 7 Cemaziye’l-evvel 1176’dır.

17 - Forster, *A Journey from Bengal to England...* c.II, s. 72

İngiliz Sömürge imparatorluğuna bağlantılı bir Afganistan yaratma süreci Kâbil Kralı Şah Şüca'yı ziyaret ederek onunla 17 Haziran 1809 tarihli bir antlaşma imzalayan Diplomat Mountstuart Elphinstone ile resmen başlamıştır. Elphinstone'nin bu ziyareti sonrasında Kalküta yönetimine sunduğu gizli rapor, 9 cilt halinde Hindistan Ofisinde saklanan topladığı veriler ve “*An Account of the Kingdom of Caubul and its dependencies in Persia, Tartary and India, comprising a view of the Afghan Nation and a history of the Dooraunee monarchy*”¹⁸ şeklinde uzun bir başlıkla yazdığı iki ciltlik kitap bu İngiliz projesinin ete kemiğe bürünmesini sağlayacaktı.

Elphinstone'nin bir siyasal ünite olarak Afganistan ve bir ulus olarak Afgan kavramı hakkında yazdıkları İngiliz Sömürgeci zihniyetinin nasıl bir kurgu oluşturduğunu açıkça ortaya koymaktadır:

“...Şimdi genel olarak tarif edeceğim ulus için kullanılan *Afgan* isminin kökeni tamamen belirsizdir, ancak muhtemelen yenedir. Ulusları için kendi kullandıkları isim *Paştun*'dur...

...Kendi ülkeleri için kullandıkları genel bir isimleri yoktur; ancak bazen *Farsça* olan *Afganistan*'ı kullanırlar. Doktor *Leyden*, *Paştunkau* (*Peştunistan*) isminin bu anlamda kullanıldığından bahsetmiştir. Ancak hiç kullanıldığını duymadım.

... Ülkenin tamamına sakinleri tarafından en genel olarak verilen isim *Horasan*'dır.”¹⁹

Yukarıdaki üç başlık Elphinstone'nin kurgusunun dönemin bölgesel gerçeklerinden ne kadar uzak olduğunu göstermektedir. Öncelikle bölge-

18 - “Kâbil Krallığı ve Pers, Tataristan ve Hindistan'daki bağımlılarının bir anlatısı, Afgan ulusuna bir bakış ve Durrani monarşisinin bir tarihini içerir.” Burada Kâbil Krallığının bağımlıları olarak dönemde İran içerisindeki Horasan ve Herat, Güney Türkistan'daki Özbek şehir devletleri ve Hindistan'ın bugün Pakistan'da kalan kuzey bölgeleri kastedilmektedir. Tanımlanan bu bölgeler Durrani Devletinin kontrolü altındaydı.

19 - Elphinstone, *An Account of the Kingdom of Caubul and its dependencies*... c. II, s. 242-243 (...The Origine of the name *Afgaun*, now so generally applied to the nation I am about to describe is entirely uncertain, but is, probably modern... Their own name for their nation is *Pooshtoon*... They have no general name for their own country; but sometimes apply the Persian one of *Afgaunistaun*. Doctor *Leyden* has mentioned the name of *Pooshtoonkhau*, as bearing in this sense. But I never heard it used... The name most generally applied to the whole country by its inhabitants is *Khorassaun*...)

deki Peştuların kendi milliyetlerini Peştu olarak tarif etmelerine rağmen Elphinstone onlara ulus ismi olarak İran coğrafyasında Peştular için kullanılan Afgan sözcüğünü uygun görmektedir. Yine kitabının bir bölümünde Afgan deyiminin Farsça gürültülü, inleyen, ağlayan anlamlarına gelen Afgan sözcüğünden türemiş olabileceğini yazmaktadır.²⁰ Elphinstone'ye göre Peştu aşiretleri kendi yaşadıkları coğrafyaya bir isim vermemişlerdir ve genel olarak Horasan sözcüğünü kullanmaktadırlar.²¹

Tarih boyunca uluslar kendilerini ya etnik yapılarına ya kurucu hanedanlarına veya bulundukları coğrafyaya göre adlandırmışlardır. Dolayısıyla bu bölgede yaşayan ve Peştuca konuşan Peştu aşiretlerinin kendi ülkelerini Peştunistan olarak tanımlamaları en doğal gelişmedir. Fakat Elphinstone, bir başka araştırmacı tarafından önerilen bu ismin Peştular tarafından kullanılmadığını ileri sürerek Afganistan adlandırmasını gündeme getirmekte ve yazdığı kitabın uzun başlığında “Afgan Ulusuna bir bakış” ifadesini kullanarak yapay bir ulus yaratma sürecini derinleştirmektedir.²²

Elphinstone'nin bayraktarlığında İngiliz emperyalizminin bir Peştu ulusu ve Peştunistan devleti yerine hayali bir Afgan kimliği ve çok etnikli yapay bir Afganistan devleti oluşturma isteğinin temelinde ise iki sebep vardır. Birincisi bölgedeki Peştu nüfusun büyük bir çoğunluğunun Peşaver merkezli olarak sömürge Hindistan'ın kuzey parçasında yaşıyor olmasıdır. Dolayısıyla bugünkü Afganistan coğrafyasında kurulacak bir Peştunistan devleti, güney yarısıyla birleşme arayışı içerisinde İngiltere için sürekli bir sorun haline dönüşebilecekti. İkinci neden ise kurulması düşünülen devletin çok farklı etnik grupları bir araya getirmesinin planlanmasıydı. O dönemde hayal edilen ülkede Peştular dışında Türkler (Özbek, Türkmen), Tacikler, Aymaklar, Hazaralar, Nuristaniler (o dönemde Kafiristan), Beluciler vs. olacaktı. Bu etnik gruplardan birisinin isminin

20 - Elphinstone, *An Account of the Kingdom of Caubul and its dependencies...* c. II, s. 245-2450

21 - Louis Dupree Afgan kaynaklarına dayanarak yaptığı incelemelere göre 1880 yılından önce Afganların yaşadıkları coğrafyayı Kabulistan (Hindukuşların güneyinden İndus Nehrine kadar), Zabulistan/Horasan (Kandahar, Herat ve Hindukuş bölgeleri) ve Türkistan (Hindukuş'un kuzeyi, Herat'ın doğusu) olarak adlandırdıklarını yazmaktadır. (Dupree, *Afghanistan*, s. XIX)

22 - *An Account of the Kingdom of Caubul and its dependencies in Persia, Tartary and India, comprising a view of the Afghan Nation and a history of the Dooraanee monarchy*”

kullanılması diğer etnik grupların bir devlet içerisinde ortak yaşamaya karşı çıkmaları ve ayrılmak için mücadele etmeleri anlamına gelebilirdi. Son olarak devletin merkezine yerleştirilecek etnik grubun bölgedeki dış güçlerle bağlantısı olmaması gerekliydi. Bir diğer deyişle Taciklerin veya Türklerin yönetime yerleştirilmeleri durumunda Batı Türkistan'daki Hanlıklardan veya İran'dan etkileneceği mümkün olabilirdi. Dolayısıyla bu proje için ideal etnik grup Peştulardı.

Böylece tarafsız günümüz tarihçilerinin açıklıkla ortaya koydukları gibi “kurgusal bir devlet ve ulus oluşturma süreci” başlamış oluyordu. İngiliz tarihçisi B. D. Hopkins *The Making Modern Afghanistan* başlıklı kitabında İngiltere'nin sömürgecilik anlayışı çerçevesinde İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin Afganistan'ı nasıl önce bir kavram olarak gündeme getirdiğini, daha sonra da onu nasıl siyasi bir varlık haline dönüştürdüğünü şöyle anlatmaktadır:

“...Afganistan başlangıçta büyük ölçüde emperyalizm çerçevesinde şekil verilen sömürgeci kavramsallaştırmanın bir ürünüdür. Şu anda Afganistan olarak bildiğimiz bölge, bağımsız birleşik bir siyasi birim olarak daha önce var olmamıştı. Aslında, bu statüye 19. yüzyılın sonlarında Abdurrahman Han'ın iktidarına kadar ikna edici bir şekilde ulaşamadı. Buna rağmen Afganistan'ın var olabileceği şeklindeki kavramsal çerçeve 19. yüzyılın başlarında inşa edildi.”²³

Diğer taraftan 18.Yüzyıl ilk yarısında Kazak Hanlıklarını kendisine bağlayan Rusya 1800'lü yıllarla birlikte daha güneydeki Batı Türkistan Hanlıkları ile temas haline gelmiş ve bu hanlıkları kontrol altına alma girişimlerini başlatmış durumdaydı. 1800'lerin ilk yıllarında Rusya ile İran arasında Kafkasya'da başlayan hâkimiyet mücadelesi ise İngiltere ve Fransa'nın desteğine rağmen İran'daki Kaçar yönetiminin mağlubiyetiyle

23 - In inception, 'Afghanistan' is largely a product of the colonial conceptualization given form through imperialism. The area we now know as Afghanistan had no previous existence as a united, independent political unit. Indeed, it did not convincingly achieve this status until the reign of Abdur Rahman Khan in the late nineteenth century. However, in the early nineteenth century the conceptual framework in which Afghanistan could come into being was constructed” (Hopkins, *The Making Modern Afghanistan*, s. 11)

sonuçlanmıştı. Bu gelişmeler sonraki yüzyıla damgasını vuracak olan Büyük Oyun'un başlangıcı oldu. 1828 Türkmençay Antlaşması ile Nahcivan ve Revan dâhil Kafkasya'daki bütün hanlıkları Rusya'ya kaybeden İran, bu yenilgilerden sonra Rus Çarlığı'nın etki alanına girmiş durumdaydı. Bu antlaşmayla Hazar Denizi'nde savaş gemisi bulundurma hakkını tekeline alan Rusya, Türkmen Sahra üzerinden Horasan'a inme imkânına da kavuşmuş oluyordu. Bütün bu gelişmeleri büyük bir öngörüyle değerlendiren Hindistan Sömürge İdaresi başlangıçta düşündüğü Hindistan'a eklemlenmiş sömürge Afganistan projesinde değişikliğe gitti ve Rus İmparatorluğu ile sömürge Hindistan arasında hiçbir doğrudan temasın olmasına izin vermeyecek bir tampon Afganistan devleti oluşturulması kararını verdi. İngiltere dışında hiçbir ülke ile dış ilişki kuramayacak olan bu devletin sınırları İngiltere tarafından belirlenecek, yöneticisi İngiltere tarafından tayin edilecekti. Buna karşın İngiltere bu devletin bütünlüğünü ve savunmasını üstlenecek, yönetimini ekonomik açıdan destekleyecekti. Böylesi bir tampon devletin kurulmasıyla İngiltere, sömürge imparatorluğunun pırlantası niteliğindeki Hindistan'ı koruma altına almış olacaktı.

Tampon devlet projesinin fizibilite çalışmaları için Hindistan Genel Valisi Lord Auckland tarafından seçilen şahıs Doğu Hint Şirketi ordusunda görevli Yüzbaşı Alexander Burnes oldu. Burnes, 1831 yılından başlayarak Kâbil Devleti, Güney Türkistan, Buhara emirliği ve İran'ı kapsayan iki yıllık bir seyahat gerçekleştirdi. Hindistan'a dönüşünde genel valiye Tampon Devlet projesi için en uygun adayın Kâbilistan Emîr'i Dost Muhammed olduğunu bildirdi. Peştu Barakzai kabilesinden olan Dost Muhammed Han, Ahmed Şah Durrani tarafından kurulan Abdali Devleti'nin parçalandığı dönemde önce Gazne Emîri olmuş, daha sonra da 1826'da Kâbil'i ele geçirerek taç giymişti. Genel valiliğin seçimi onaylaması üzerine Burnes gerekli çalışmaları yapmak üzere 1836 yılında Dost Muhammed Han'ın yanına temsilci/danışman olarak görevlendirildi.

Bu dönemde İngiliz-Hint Sömürge yönetimini kaygılandıran Rus

kaynaklı gelişmeler yaşanmaya başlamıştı. 1837 yılı haziranında Rusya tarafından desteklenen 30 bin kişilik bir İran ordusu Herat üzerine bir sefer başlatmış aynı yılın sonlarında şehri kuşatmıştı. Sefer bizzat Kaçar Hükümdarı Muhammed Şah tarafından yönetilmekteydi. Leh kökenli Çarlık Generali Kont Simonich yönetimindeki bir Rus alayı da savaşa iştirak etmekteydi. Herat şehri İngiliz Sömürge İmparatorluk yönetiminin bölgeyle ilgili planları açısından büyük önem taşımaktaydı. İngilizlere göre Hindistan'ın savunma hattı kendi siyasi sınırlarının çok ötesinde, Amu Derya boylarında başlamaktaydı.²⁴ Bu bakış açısı ile geliştirilen “Herat Hindistan'ın anahtarıdır” teorisine göre Herat'ın kaybı sırasıyla Güney Türkistan'ın, Afganistan'ın ve nihayet Hindistan'ın kaybı anlamına gelmekteydi.²⁵

İngilizler Herat saldırısının şokunu yaşarken aynı yılın Noel öncesinde Rusya temsilcisi Kont Jan Prosper Witkiewicz Kâbil'e geldi. Witkiewicz'in Emir Dost Muhammed ile görüşmeler gerçekleştirdiği ve Emir'in Rusya ile ilişki kurma eğilimi gösterdiği haberini alan Hindistan Valisi Lord Auckland, Dost Muhammed'e, Rusya ile görüşmeleri hemen kesmesi yönünde sert bir mektup gönderdi. Bu mektuba Emir'in cevabı Kâbil'deki İngiliz heyetinin ülkeden çıkarılması şeklinde oldu. Sonuç Birinci Anglo-Afgan Savaşının başlaması demekti. 1839 yılında başlayan savaşın ilk yılında Gazne'nin İngilizler tarafından işgali üzerine Kâbil'den kaçmak zorunda kalan Emir Dost Muhammed, önce Buhara Emirliğine sığınmış, daha sonra Amu Derya'yı geçip Güney Türkistan'daki Kunduz ve Taşkorgan Özbek Hanlıklarından asker desteği almak suretiyle taht mücadelesine başlamıştı.²⁶ Fakat tahtını geri almak konusunda başarılı olamayan Dost Muhammed ertesi yıl İngilizlere teslim olmak zorunda kaldı ve Hindistan'a sürgüne gönderildi.

24 - Holdich, Thomas H., *Political Frontiers and Boundary making*, s.272

25 - Age, s.114

26 - Noelle, *State and Tribe in Nineteenth-Century Afghanistan*, s.76

Hindistan Genel Valisi'nin Kâbil'deki krallık makamı için tercihi Durrani dönemi yöneticilerinden Şah Şuca olmuştu. Fakat Kâbil'e yerleşen İngiliz askeri kuvvetlerinin desteğiyle başlayan Şah Şuca yönetimi uzun süreli olmayacaktı. Barakzai kabilelerinin hâkim olduğu Kâbil'de Abdali kabilesinden bir Emir'in, İngilizlerin desteğiyle bile olsa, yönetimde kalması mümkün değildi. Nitekim 1842 yılında başlayan isyanlar Şah Şuca'nın öldürülmesi ve İngiltere'nin Afganistan'dan çekilme kararı almasıyla sonuçlandı. Bu arada Şah Şuca'nın yanına İngiltere'nin siyasi temsilcisi olarak görevlendirilen Alexander Burnes de bir suikast sonucu hayatını kaybetmişti.

Diğer taraftan sürgündeki Emir Dost Muhammed Hindistan Genel Valisine "İngiltere'nin gücünü görmüş olsaydım hiçbir zaman onun isteklerine karşı çıkmazdım" mealinde mesajlar göndermekteydi.²⁷ Sonuç olarak Genel Vali, geçmişte Alexander Burnes tarafından verilen tavsiyeye uydu ve Kâbil tahtına Dost Muhammed'i geçirmeye karar verdi. Dost Muhammed'in önüne konulan şart ise kolayca tahmin edilebileceği gibi İngiltere hariç hiçbir yabancı güçle ilişki kurmamasıydı. Bir diğer deyişle Afganistan adıyla kurulacak tampon ülkenin sınırları İngilizler tarafından belirlenecek, Emir bu sınırlar içinde istediği gibi ülkeyi yönetecek, fakat İngiltere dışında hiçbir yabancı ülke ile ilişki kurmayacaktı.

BÜYÜK OYUN DÖNEMİNDE GÜNEY TÜRKİSTAN

Ahmed Şah Durrani'nin Güney Türkistan'a yönelmesi 1749 yılında Belh Hanı tarafından kendisine iletilen Buhara Emiri Muhammed Rahim Han'ın uyguladığı baskılarla ilgili yardım talebiyle başlamıştır. Bu dönemde Horasan bölgesine sefer hazırlığı içerisinde olan Ahmed Şah, Güney Türkistan sorunu ile ilgili olarak Şah Veli Han'ı görevlendirdi. Ertesi yıl büyük bir askeri kuvvetle bölgeye gelen Şah Veli Han sırasıyla Maymana, Andhud, Şıbırgan, Belh ve Bamyan'ı ele geçirerek her birine bir Peştu

27 - Mohan Lal, *The Life of Amir Dost Muhammed Khan of Kabul*, c. II, s.494-495

veya Özbek vali atadı.²⁸ Ahmed Şah'ın isteği üzerine esas olarak halkı Özbekler ve Türkmenlerden oluşan Maymana ve Belh'de eski lider Hacı Han Özbek'i, savaşlarda Durrani yönetimini desteklemesi şartıyla yerinde bırakmıştı.²⁹ Ahmed Şah ayrıca Hacı Özbek'in "Han" unvanını kullanmasına da izin vermişti.³⁰ Bu gelişme Durrani yönetiminin Güney Türkistan'da Cengizî gelenekle yönetilen Özbek hanlıklarının özerk bir şekilde varlıklarını sürdürmelerine izin vermesi anlamına geliyordu.

1768 yılında Buhara Emiri Danyal'ın Güney Türkistan'da yeniden hâkimiyet kurma girişimi üzerine Ahmed Şah Durrani bizzat sefere çıktı ve Emir Danyal'ın oğlu Şah Murad ile savaşmadan yapılan bir antlaşma ile Buhara'nın Güney Türkistan'daki hanlıklara karışmaması konusunda uzlaştı. Fakat Şah Murad bu antlaşmaya sadık kalmayacak ve Ahmed Şah Durrani'nin ölümünden sonra Güney Türkistan'a seferler düzenleyerek bölge üzerindeki egemenlik iddiasını sürdürecekti.

Ahmedşah'ın ölümünden sonra Durrani İmparatorluğunun parçalandığı ve Durrani hanedanı yerine Barakzai ailesinin iktidarı ele geçirdiği 1830'lu yıllarda Güney Türkistan'daki Hanlıkların bütünüyle bağımsız hale geldikleri görülmektedir. Kunduz Hanı Mir Murad Beg Badahşan'ı ele geçirmiş ve Vakhan'dan Belh'e, Hindikuş'tan Karatigin sınırlarına kadar Küçük Türkistan'ın hâkimi olmuştu. Bu dönemde Murad Beg dışında Güney Türkistan'daki Hanlar Samangan'da Baba Bek Han, Taşkorgan'da Muhammed Emin Bek, Belh'te İşan Orak, Akça'da İşan Sudur Han, Serpol'da Mir Muhammed Han ve Andhoy ile Maymana'da Mir Gazanfer Han şeklinde sıralanmaktaydı.

Sonlanan Durrani egemenliğinin Güney Türkistan'da bıraktığı tek iz Belh yakınlarında kurulan askeri garnizona yerleştirdiği 5000 kişilik Peştu as-

28 - Fayz Muhammad, *Siraj al Tawarih*, s.16/24

29 - Yule, "An Essay on the Geography and History of the Regions of the Upper Waters of the Oxus", xxxvii, in Wood, J., *A Journey to the Sources of the River Oxus*, s. 35

30 - Noelle, *State and Tribe in Nineteenth-Century Afghanistan*, s.203

ker grubuydu. Güney Türkistan Türkleri tarafından “Kara Nöker” olarak adlandırılan bu asker grubunun 1830’lu yıllardaki büyüklüğü 2000 kişi civarındaydı.³¹ Afganistan’ın tampon devlet yapılmasının mimarı Elphinstone “Daha önce Türkistan’da bir Peştü bölgesinden bahsetmenin zorluğuna değinmiştim. Günümüzde Türkistan’daki tek Peştü (Afgan) varlığı Belh’in hemen etrafındaki bir bölgededir” sözleriyle 1800’lerin ilk yarısında Güney Türkistan’da Peştü nüfusunun neredeyse hiç düzeyinde olduğunu ifade etmektedir.³²

Benzer şekilde 1892-1924 yılları arasında Batı Türkistan’dan başlayarak İran, Afganistan ve Doğu Türkistan’da görev yapan İngiliz Diplomat Sykes’in “Bugün Türkler, ki bunların başında Özbekler gelir, geçen yüzyılda yarı bağımsız hanlıklar kurdukları Afgan Türkistan’ında bulunurlar. Bu Özbekler, Buhara’nın güçlü bir Özbek devleti olduğu Orta Asya’daki akrabalarıyla yakından ilişkilidir” ifadeleri Durrani Devleti’nin parçalanmasından sonra Güney Türkistan’da bağımsız Türk devletlerinin hâkim olduğunu ortaya koymaktadır.³³ 1834 yılında bölgeyi ziyaret eden İngiliz Asker/Diplomat Alexander Burnes Hindukuş Dağlarındaki Akrobat geçidinden geçip Türkistan’a girdiklerini belirttikten sonra bölgedeki siyasi durumu şöyle tanımlamaktadır:

“Kunduz’un yöneticisi Muhammed Murad Beg, Kudgun kabilesinden bir Özbek’tir ve iktidara yeni gelmiştir. Şu anda her yöne doğru ilerliyor ve Amu Derya vadisinin tamamına sahip. Çok yakın zamanda Belh’in egemenliğini ele geçirdi. Parasına o başkentin genel unvanı olan “Şehirlerin Annesi” deyimini basıyor. Oldukça bağımsızdır ve şu anda Hindu Kuş’un kuzeyindeki tüm ülkeleri yönetiyor.”³⁴

Bölgedeki seyahatleri boyunca Burnes’in yardımcılığını yapan ve

31 - Burnes, *Travels into Bokhara. Being an account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia.* c.I, s. 238

32 - Elphinstone, *An Account of the Kingdom of Caubul...* c.II, s.181-182 (I have before alluded to the difficulty of naming the Afghaun Province in Toorkistaun. At the present, the only possession of the Afghauns in Toorkistaun is the district immediately round Bulkh)

33 - Sykes, *History of Afghanistan*, c. I, s.15

34 - Burnes, *Travels into Bokhara. Being an account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia.* c.I, s. 228-229 (The ruler of Koondooz, Mahommed Moorad Beg, is an Uzbek of the tribe of Kudghun, who has but lately risen into power. He is now encroaching in every direction, and possesses all the valley of the Oxus; and very lately had sovereignty over Balkh. He yet stamps his coin with the general appellation of that capital, the “Mother of Cities.” He is quite independent, and now rules all the countries immediately north of Hindoo Koosh.)

anılarını 1846 yılında kitaplaştıran Lal Mohan'ın Güney Türkistan'la ilgili söyledikleri de bir hayli ilginçtir. Mohan şöyle demektedir:

*“Bu ülke Türkistan olarak adlandırılır, ancak Kâbil'in Kızılbaş-ları köle ticareti nedeniyle ona Kâfiristan veya Kâfirler Ülkesi adını vermişlerdir. Sakinleri Türkmenler ve Özbeklerdir”*³⁵

Bütün bu veriler Büyük Oyun döneminin ve yapay tampon Afganistan devleti yaratma sürecinin başlangıç yıllarında Güney Türkistan'da Türklerin hâkimiyetinin devam etmekte olduğunu göstermektedir.

Diğer taraftan İngilizler tarafından Kâbil tahtına oturtulan Emir Dost Muhammed iki yıl boyunca güneydeki Peştu aşiretleri üzerindeki hâkimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra, 1845 yılına gelindiğinde gözünü Hindukuş'un kuzeyine, yani Güney Türkistan'a dikmiş durumdaydı. İngilizlerin desteğiyle Belh Hanlığına yönelik yapılan üç sefer sonucunda başarılı oldu ve Belh bölgesi 1848 yılında Kâbil'in kontrolü altına girdi. Kâbil yönetiminin bu başarısı üzerine Güney Türkistan'daki bütün Özbek Hanlar Belh'te karargâh kuran Serdar Muhammed Ekrem Han'ın huzuruna gelerek Emir Dost Muhammed'e bağlılık belgesini imzaladılar.³⁶

Buhara Emiri'nin daha önce kendisine bağlı olan Belh'i kurtarmak için sefer yapması ihtimali Afgan yönetiminin işgali genişletmemesine neden olacaktı. 1851 yılında Dost Muhammed Han'ın oğlu Gulam haydar yönetiminde bir askeri kuvvet Belh'in çevre bölgelerinden Hulm üzerine yürüdü ve Taşkorgan kalesini ele geçirdi. Bölge hâkimi Mir Vali Amu Derya'yı geçerek Buhara Emirliğine sığınmıştı. Bu dönemde Badahşan ve Kunduz yöneticisi Mir Attalık Kâbil'in üstünlüğünü kabul etmemiş durumdaydı. Maymana, Andhoy, Şıbırgan ve Sar-i-Pul olmak üzere dört batı eyaleti de Kâbil tarafından ele geçirilememişti.³⁷

35 - Lal, Mohan, *Travels of the Panjab, Afghanistan and Turkistan to Balk, Bokhara and Herat*, s.98

36 - Belh'e gelip bağlılık sunan emirler Belh ve Nimlak Emiri İşan Urak; Akça Emiri İşan Sudur; Şıbırgan Hâkimi Mir Hâkim Han; Aybak Reisi Mir Baba Beg; Andhud Saları Gazanfer Han; Hulm ve Taşkorgan Hâkimi Ganc Ali Beg; Sar-i Pul Hükümdarı Mahmud Han; Katağan Hâkimi Şah Murad Beg (Fayz Muhammad, *Siraj al-Tawarikh*, c.II, s. 206-207

37 - Adamec (ed). *Historical and Political Gazetteer of Afghanistan*, vol 4, s.20-21

1851 yılı sonlarında Gulam Haydar, Akça üzerine sefer düzenleyerek şehri ele geçirdi ve üç gün süreyle yağmaladı. Kâbil yönetiminin Akça zaferi sonrasında bölgedeki şehir devletleri temsilciler göndererek Dost Muhammed Han'a vergi ödeyeceklerini bildirdiler ve böylece bir uzlaşma sağlanmış oldu. Fakat birkaç ay sonra Akça'da ve Mezar-ı Şerif'te Afgan işgaline karşı isyanlar baş gösterdi. Ağabeyinin vefatı üzerine bölgeye gönderilen Dost Muhammed'in diğer oğlu Muhammed Afzal hızla müdahale ederek her iki isyanı da bastırdı, şehirleri geri aldı ve her iki şehrin Özbek liderlerini oğullarıyla birlikte idam ettirdi.

1854 yılında, üç yıl önce şehrinin Afganlar tarafından işgal edilmesi üzerine Buhara Emirliğine sığınan Mir Vali, Buhara Emir'inin verdiği destekle Amu Derya'yı geçti ve Şıbırgan şehrini ele geçirdi. Bu arada Buhara Emirinin de büyük bir orduyla kendisine yardıma geleceği ve Güney Türkistan'ı Afgan işgalinden kurtaracağı söylentisini yaymaktaydı. Bu haberlerden etkilenen Özbek Liderleri Mir Vali'nin etrafında toplanmaya başlamışlar, Muhammed Afzal Han'ın etrafındaki Özbek kabileleri bile itaat etmez hale gelmişlerdi. Buhara Emirinin gelmeyeceğinin anlaşılması ve Mir Vali'nin yanındaki temsilcisinin Buhara'ya dönmesi havayı tamamen tersine çevirdi. O yılın sonlarında Batıdaki dört devlet (Andhoy, Şıbırgan, Sar-i Pul ve Maymana) Afgan yönetimine tabiiyetlerini bildirdiler. Bunları Şıbırgan'ın tabiiyeti izledi.

1855 yılında Dost Muhammed Han ve Hindistan Genel Valiliği arasında imzalanan ve iki yıl sonra neredeyse aynı şartlarda yenilenen Peşaver antlaşmaları İngiltere açısından Rus İmparatorluğu ile Hindistan arasında bir tampon devlet oluşturma projesinin bir ileri adımını oluşturmaktaydı. Bu antlaşmalar Emir Dost Muhammed'e de söz konusu tampon devlet üzerindeki gücünü sağlamlaştırma şansı vermekteydi. İngilizler her iki antlaşmada da Emir Dost Muhammed'i "Kâbil ve Afganistan'a bağlı devletlerin (Belh, Kabil ve Kandahar) hükümdarı olarak tanımlamakta ve bu devletleri İran ya da başka dış güçlerin saldırılarına karşı koruma sözü vermektedir-

di. Bunun karşılığında Emir, İngiliz-Hint sömürge yönetiminin dostlarını dost düşmanlarını da düşman kabul edecek, hiçbir yabancı güçle ilişki kuramayacaktı. Bu koşullarda Sömürge yönetimi Emir'in hükümrân olduğu bölgelerde uyguladığı iç siyasete karışmayacaktı.³⁸ İngilizler ayrıca Emir'e her yıl 120 bin pound ödenek sözüyle birlikte 14.000 tüfek vermişlerdi.³⁹

İngilizlerle yapılan bu antlaşmalar Dost Muhammed'in elini güçlendirdiği gibi o güne dek Kâbil yönetimiyle vergi ödeme şeklinde tabiiyet bildirmiş olan Güney Türkistan Hanlıklarının durumunu da büyük ölçüde güçleştirmişti. 1859 yılındaki görüşmelerde Güney Türkistan Hanlıklarının kendi egemenlik alanında olduğunu iddia eden Buhara Emirinin "Afganistan'ın Amu Derya kuzeyindeki Türkmenlerle ilgili herhangi bir girişimde bulunmaması koşuluyla Badahşan, Maymana, Kunduz gibi Güney Türkistan devletleriyle ilgili bir hak talebinde bulunmayacağını ilan etmesi ise Dost Muhammed'in Güney Türkistan'ı işgal hedefini kolaylaştıracaktı. Aynı yıl içerisinde oğullarının yönettiği askeri kuvvetlerle Kunduz ve hemen ardından Badahşan devletçiklerini Kâbil'e bağladı. Birkaç yıl sonra, 1862'de başta Maymana olmak üzere batıdaki dört vilayet de benzer bir akıbete uğradılar. Afgan yönetimiyle iş birliği yapan Andhoy'da Gazanfer Han, Şıbırgan'da Mir Hâkim Han, Kunduz'da Mir Attalık'ın oğlu Sultan Murad, Aybak'da Mir Baba Beg'in oğlu, Akça'da Muhammed Han, Badahşan'da Muhammed Şah gibi bazı Özbek yöneticilerin bütünüyle merkeze bağlı olmak koşuluyla yerlerinde kalmalarına izin verilmişti. Sonuç olarak Dost Muhammed'in hayatını kaybettiği 1863 yılında bütün Güney Türkistan'daki bütün devletler Afgan yönetimine biat etmiş durumdaydı.

Emir Dost Muhammed'in ölümünden sonra oğulları arasında başlayan iktidar mücadelesi Afganistan'da olduğu gibi Güney Türkistan'da da siyasi dalgalanmalara yol açacaktı. Bölgedeki Özbek liderler hanedan

38 - Antlaşma metinleri için bkz. Kakar, *A Political and Diplomatic History of Afghanistan 1863-1901*, s. 232-233

39 - Fayz Muhammad, *Siraj al-Tawarikh*, c. II, s. 225

mensuplarıyla olan destek veya karşıtlık ilişkilerine göre tasfiye edildiler veya koltuklarını korudular. Ayrıca iktidar mücadelesini yürütmek için ciddi kaynak ihtiyacı içerisinde olan Şir Ali Han Güney Türkistan'a geldiğinde, daha önceki çatışmalar nedeniyle bölgelerini terk edip Amu Derya'nın ötesine geçen Özbek Emirlerine maddi katkı karşılığında bölgelerini iade etmişti. Bu şekilde Belh, Sar-i Pul, Akça, Şıbırgan, Andhud ve Taşkorgan Özbek Emirleri yeniden bölgelerinin hükümranlılığını ele geçirmiş oldular.⁴⁰ 1869 yılında Şir Ali'nin Kâbil tahtına oturmasıyla iktidar mücadelesi son buldu. Bu olay aynı zamanda Babası Muhammed Efdal Han'la birlikte Şir Ali'ye karşı mücadele eden Serdar Abdurrahman Han'ın Buhara Emirliğine sığınmasıyla sonuçlanacaktı.

GÜNEY TÜRKİSTAN'IN AFGAN TÜRKİSTANI'NA DÖNÜŞTÜRÜLMESİ

Söz konusu dönemde Amu Derya'nın kuzeyinde, yani Batı Türkistan'da büyük siyasi ve idari değişiklikler yaşanmaktaydı. Rusya işgal ettiği Hanlık toprakları üzerinde idari düzenlemeler gerçekleştirmekteydi. 1865 yılının ocak ayında yayınlanan bir Çar emirnamesiyle Türkistan Oblastı kurulmuştu. Orenburg Genel Valiliğine bağlı olan bu oblastın başına Türkistan hanlıklarının işgalinde aktif rol oynayan General M. G. Çernayev getirildi.⁴¹ Oblastın Orenburg üzerinden Petersburg'a bağlanmış olmasının ortaya çıkardığı sorunlar nedeniyle Türkistan Oblastı, Yedisu ve Sir Derya oblastlarının birleştirilmesiyle, 1867 Nisan'ında Türkistan Genel Valiliği oluşturuldu. Bu genel valilik bünyesinde bir de Türkistan Askeri Okruğu kurulmuştu. Türkistan Genel Valiliği yaklaşık 40 bin km² toprak ve 1 milyonun üzerinde nüfusa sahipti. Vali olarak General K.P. von Kaufmann atanmıştı. Genel Vali aynı zamanda Türkistan Askeri Okruğu'nun da komutanıydı.⁴² 1868 yılında Buhara ordusunu Zerbulak Savaşında mağlup ederek Semerkand'ı ele geçiren Rusya, Buhara Emirliği'ni Rus vassalı haline dönüştürecek bir antlaşmayı

40 - Age. 296-297

41 - Karimov, Türkistan Genel Valiliğinde İdari Sistemin Oluşumu ve Gelişim Süreci (1865-1897), s.38

42 - A.g.e., s. 54-56

imzalatmıştı. En güçlü Türkistan devleti olan Buhara Emirliğinin bir Rus ileri karakolu haline dönüşmesi Rus gücünün Amu Derya kıyılarına inmiş olması anlamına geliyordu. Rusya'nın bundan sonraki hedefinin Horasan üzerinden Herat ve Güney Türkistan olacağı ortadaydı.

Gelişmelerden büyük ölçüde rahatsız olan İngiltere ise Rusya'yla uzlaşmanın yollarını aramaya başlamıştı. 1869 nisanında İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Clarendon Çar hükümetine Güney Türkistan ile ilgili tutumlarının ne olacağı sorusuyla birlikte Amu Derya ortada olacak şekilde Batı Türkistan ile Afganistan arasında tarafsız bir bölge oluşturulması önerisini sundu.⁴³ Rusya'nın bu öneriye cevabı olumsuzdu. Rusya'ya göre Belh, yani Güney Türkistan, tarihi olarak Buhara Emirliğinin bir parçasıydı, dolayısıyla Amu Derya'nın ötesine bir askeri müdahale yapıp yapılmayacağı konusunda bir uzlaşma yapılamazdı. Rusya ayrıca Afgan Emirinin gerek Buhara Emirliği ve gerekse İran coğrafyasına yönelik emelleri olduğunu iddia etmekteydi. Bunun en önemli göstergesi de babası Buhara Emiri Muzaffer Han'ın Rusya ile yaptığı antlaşmaya karşı çıkararak valisi olduğu Kölab bölgesinde bir isyan başlatan fakat Rus desteği nedeniyle mücadeleyi kaybeden Şehzade Abdul Melik'in Güney Türkistan'a kaçması ve Afgan Emiri tarafından iyi bir şekilde karşılanmasıydı. Ayrıca Güney Türkistan'daki Özbek valiler ve Türkmen serdarlar sınır ötesindeki Özbek ve Türkmen bölgelerindeki olaylara müdahil olmaktaydılar.

Rus yönetiminin cevabı İngiltere'nin durumu yeniden değerlendirmesini gerektirmekteydi. Öncelikle Afgan Emirine gizli bir şekilde Rusya'yı ve Buhara'yı rahatsız etmeksizin kuzey sınırlarında kontrolü güçlendirmesi söylenirken Küçük Türkistan'daki Özbek ve Türkmen Emirlerini baskılamak konusunda elinin serbest olduğu, yani istediği gibi hareket edebileceği bildirildi. İngilizlerin bu tavsiyeleri üzerine Belh Valisi Alam Han acımasız bir terör politikası uygulamaya başlayacaktı.⁴⁴

43 - *Precis of Papers on Central Asia, 1867-1872: Viceroy to Duke of Argyll*, 7 December 1869, in *Central Asia*, no: 386, Folio 208

44 - Lee, *The Ancient Supremacy*, s. 334-335 (Letter from Faiz Bahş, 178 Nov.1869)

İngiliz Sömürge yönetimi yapay Afganistan yaratma projesinin ilk gününden itibaren Buhara Emirliği ile Güney Türkistan arasındaki doğal sınırın Amu Derya olması gerektiği iddiasını tarihin Büyük İskender dönemindeki siyasi yapılanmasına göre şekillendirmekteydi. O dönemde Amu Derya, Bactria ile Sogdiana devletlerini birbirinden ayırmaktaydı. Daha sonraki Müslüman-Türk devletlerin hakimiyet dönemlerinde İngiliz anlayışına göre bilimsel ve tarihsel olan bu sınır aşılmış ve Türkler Güney Türkistan'ın hâkimi olmuşlardı. İngiltere'nin görevi bu tarihsel yanlışlığı düzeltmek ve Büyük İskender dönemi sınırlarını yeniden geçerli kılmaktı.

Aslında İngiltere'nin bu iddialarının geri planında koşullar elverdiğinde Afganistan'ı tampon devlet olmaktan çıkarıp aynen Hindistan gibi bir sömürge haline çevirmek düşüncesi vardı. Nitekim 1869 Umballa konferansına “Afganistan sınırları üzerine” başlıklı bir memorandum sunan Hindistan Konseyi Üyesi Sir Henry Rawlinson, Afganistan'ın Hint-İngiliz imparatorluğuyla, Buhara Emirliğinin de Rus İmparatorluğuyla ilişkilerinin aynı olduğunu belirterek gelecekte söz konusu devletlerin bu iki Avrupa gücünün egemenlik alanlarına dahil olacaklarını söylemekteydi.⁴⁵ Rawlinson'a göre Güney Türkistan'daki Türk Emirlerin bölge hakimiyetleri yeniydi ve tarihsel bir temele dayanmıyordu. Fakat yine de Rusya ve onun uydusu Buhara Emirliği Belh'in (Güney Türkistan) kendi egemenlik alanında olduğu konusunda güçlü bir argümana sahiptiler. Belh bölgesi Cengizî geleneğin bir uzantısı olarak kaldıkça Afgan Emirliğinin geleceği güvence altında olmayacaktı. Dolayısıyla Kâbil Krallığının kuzey sınırlarının Hindukuş Dağları olduğu şeklindeki eski anlayış değiştirilmeli ve Türkistan (Güney) Afganistan'a dahil edilerek Afganistan'ın doğal ve tarihi kuzey sınırının Amu Derya olduğu şeklinde bir algı oluşturulmalıydı.

Rawlinson Hindistan Genel Valisi Lord Mayo'ya yazdığı 18 Haziran 1869 tarihli mektubunda Amu Derya'nın Afgan Krallığının kuzey sı-

45 - Rawlinson, *Memorandum on the frontier of Afghanistan*, Umballa Papers, 1869

nırı olduğu algısının kamuoyunda yerleştirilmesinin İngiltere için yararlı olacağını belirtmektedir. Ayrıca Amu Derya'nın güneyindeki bölgelerin⁴⁶ Türkistan olarak anılmasının yanlış olduğunu, bunun değiştirilmesinin kendileri için daha fazla yarar sağlayacağını belirtmekte ve bu isim değişikliğinin doğudaki bağımsız Türkistan devleti⁴⁷ ile ad karışıklığını engelleyeceğinin altını çizmektedir. Bu ifadelerden sonra Rawlinson'un Güney Türkistan için önerdiği isim "Amu Derya altı Devletleri" veya daha iyisi "Afgan Türkistanı"dır.⁴⁸

Rawlinson'un Türkistan'ı (Güney) Afgan Türkistan'ına dönüştürme teklifi İngiliz yönetimince büyük bir heyecanla kabul edildi. Çünkü Afgan Türkistanı deyimi Güney Türkistan'ın ve bu bölgede yaşayanların Kâbil yönetimiyle ve Afganlarla sanki tarihi veya etnik bir ilişkisi varmış, çok eski tarihlerden beri bölgenin hâkimi Afganistan'mış izlenimini vermektedir. Bu karardan sonra Afganistan'ın kuzey sınırı Amu Derya olacak şekilde yeni haritalar basıldı ve Rawlinson'a göre utanç verici Türkistan sözcüğünün yerine Afgan Türkistanı yazıldı. Böylece Türk-Moğol geleneğinin Güney Türkistan'daki varlığı olan Belh ünitesi tarihe karışmış oluyordu. Bu politikanın gereği olarak İngiliz siyaseti Amu Derya'nın kuzeyindeki bölgeleri, yani Batı Türkistan'ı "Rus Türkistanı", Doğu Türkistan'ı ise "Çin Türkistanı" olarak tanımlamaya başlayacaktı.⁴⁹

Rawlinson'un kurguladığı Afgan Türkistanı deyimi İngiltere hükümetinin yoğun desteğiyle uluslararası literatüre kısa sürede yerleşecek ve bütün resmi yazışmalarda kullanılacaktır. Fakat Afganistan'da yaşayan

46 - Coğrafya biliminde Cis sözcüğü bir şeyin aynı tarafında, Trans sözcüğü ise karşı tarafında olan anlamında kullanılmaktadır. Dolayısıyla Rawlinson, Cis Oxus ifadesiyle Amu Derya'nın Afganistan tarafında kalan kesimini tarif etmektedir. Hangi tarafın Cis, Hangi tarafın Trans olduğu ise ifade sahibinin bulunduğu yere göre değişmektedir. Bu ifade bir Rus İmparatorluğu görevlisine ait olsaydı Güney Türkistan'daki devletler Trans Oxus olarak tanımlanacaktı. Bu nedenle Cis Oxus ifadesini Amu Derya Altı olarak Türkçeleştirdim.

47 - Yakup Han tarafından kurulan Kaşgar merkezli Doğu Türkistan devletini kastediyor.

48 - It must be to our advantage that the public should become familiar with the practical fact that the oxus is the boundary of Afghan Kingdom, to the north; and it would be further advantage if the misleading title of Turkistan, as applied to the Cis Oxus territory, could be altered, since in popular estimation it is liable to be confounded with independent (formerly Chinese) Turkistan to the East. I should have thought that the Cis Oxus States would be a better nomenclature, or at any rate Afghan Turkistan. (Henry Rawlinson'dan Hindistan Genel Valisi Lord Mayo'ya gönderilen 18 Haziran 1869 tarihli mektup. Umballa Papers, 1869)

49 - Lee, *The Ancient Supremacy, Bukhara, Afghanistan and the Battle for Belh 1731-1901*, s. XXXII

halk 20. Yüzyıl ortalarına kadar bölgeyi Türkistan olarak isimlendirmeye devam edecektir. Nitekim 1890'lı yıllarda Emir Abdurrahman'ın özel doktorluğunu yapan Dr. John Ray anılarında Emir'in Mezar-ı Şerif'teki sarayına gittiği bölümün başlığını "Türkistan'a Gidiş" olarak koymuştur.⁵⁰ Bir sonraki bölüm "Türkistan'da Hayat" başlığını taşımaktadır.⁵¹ Aynı yıllarda Rus-Afgan sınırını belirleme çalışmalarını sürdüren Sınır Komisyonu üyeleri de Afganların ve bölgede yaşayan etnik grupların Afgan Türkistanı deyimini kullanmadıklarını, basitçe Türkistan adını kullanmaya devam ettiklerini belirtmekteydiler. Komisyon üyelerinin fark ettikleri bir diğer husus da insanların Buhara Hanlık bölgesini Türkistan olarak tarif etmeyip "Padişahın Ülkesi" deyimini kullanmaları olmuştur. Buhara Emiri için kullandıkları unvan ise Emir değil Padişah sözcüğüydü.⁵²

BÜYÜK OYUN DÖNEMİNDE OSMANLI-AFGAN İLİŞKİLERİ

Osmanlı Devleti ile Ahmed Şah Durrani arasındaki haberleşmelere yukarıda değinilmişti. Daha sonraki yıllarda kişisel bir temas Durrani kardeşler arasındaki mücadelede tahtı kaybederek gözlerine mil çekilen Zaman Şah'ın 1819 yılında Bağdat'a gelerek Osmanlı Devleti'ne sığınma talebiyle gerçekleşmiştir. Osmanlı Sultanı II. Mahmud bu dileği kabul etmiş ve ilgili makamlara Zaman Şah'ın Kıbrıs'ta ikamet ettirilmesi yönünde bir ferman göndermiştir.⁵³ Fakat Zaman Şah bu fermana uymayarak Hindistan'a geri dönmüş ve Sih Racasına sığınmıştır. Afganistan'daki iç mücadeleler nedeniyle Osmanlı Devleti'ne sığınan siyasi kişilikler Zaman Şah ile sınırlı değildir. 1849'daki sığınma talebinden sonra maaş bağlanarak Bursa'ya yerleştirilen Durrani ailesinden Şehzade Muhammed Azim, yönetimi kaybettikten sonra 1862'de Osmanlı'ya sığınıp maaş bağlanarak İskenderiye'ye yerleştirilen Nur Muhammed Han bu konudaki diğer örneklerdir.⁵⁴

50 - Ray, *At the Court of the Amîr*, Chapter IX, s. 129-156

51 - Age. s. 176-192

52 - Adamec (ed). *Historical and Political Gazetteer of Afghanistan*, vol 4, s.1

53 - BOA, FK: C. HR, Dos. No: 79 / 4846, Tarih: 29 Ca. 1234 (h. t.)

54 - Burget, *Yakınçağda Afganistan Osmanlı Devleti ilişkileri*, s.201

1836 yılında Kâbil tahtını ele geçirerek Emirliğini ilan eden Dost Muhammed Han, Ahmed Şah Durrani'nin yaptığı gibi, Hilafet makamına bir elçi göndererek iktidarı konusunda bilgi vermiş ve bir anlamda Emirliğini Osmanlı Halifesinin onayına sunmuştu.⁵⁵ I. İngiliz-Afgan savaşı sırasında Dost Muhammed Han İngilizlere karşı cihat ilan etmişti. Bölgedeki Müslüman kabilelerin cihat anlayışı çerçevesinde bir araya gelip kuvvetli bir cephe oluşturabileceklerinden çekinen İngiltere Osmanlı Halifesine başvurarak bu konuda yardım talep etti. Bunun üzerine Sultan Abdülmecid “Halife’nin izni olmadan bir hükümdarın cihat çağrısında bulunamayacağı” yönünde bir bildiri yayınladı.⁵⁶ Kuşkusuz bu gelişme Dost Muhammed açısından sıkıntı verici bir durumdu. Buna rağmen Dost Muhammed’in ilişkisini kesmediği ve hükümlerlik döneminde Osmanlı sarayına iki kez elçi gönderdiği bilinmektedir.

Osmanlı yönetiminin Afgan Emirliğiyle ilk resmi teması 1869 yılında Buhara Emirliğine elçi olarak gönderilen Şeyh Süleyman Efendi aracılığıyla olmuştur. Buhara Emirinin İstanbul’a gönderdiği Muhammed Parsa isimli elçiyle birlikte Buhara’ya gönderilen Süleyman Efendi seyahati sırasında Kâbil’e de uğradı ve burada Emir Şir Ali Han ile görüşmeler yaptı. Bu görüşmelerin içeriği konusunda Osmanlı arşivlerinde ve Şeyh Süleyman Efendi’nin hatıralarında herhangi bir bilgi yoksa da Süleyman Efendi’nin Afgan Emiri tarafından kabul edilerek görüşmeler yapabilmesi ziyaretin resmi nitelikte olduğunu göstermektedir. Şeyh Süleyman Efendi *Lügât-ı Çağatayi ve Türki-i Osmani* isimli eserinin giriş kısmında söz konusu seyahatini manzum bir şekilde anlatmaktadır. Buna göre Kâbil’e gittiğinde Kâbil Hâkimi, yani Şir Ali Han tarafından Osmanlı’nın şanına lâyık bir hürmetle karşılanmış, Emir ile sohbet etmiş, kendisinin Buhara yolculuğu için gerekli ihtiyaçları karşılanmış ve yanına bir refakatçi verilmiştir. Şeyh bu manzumesinde Hindukuş dağlarını geçerek Güney Türkistan’ın

55 - BOA, FK: C.HR, Dos. No: 69 / 3424, Tarih: 06 M. 1252 (h. t.)

56 - BOA, FK: Y.PRK, Dos. No: 10 / 28

Belh, Bamyān, Aybek, Hulm, Taşkorgan gibi şehirlerini ziyaret ettiğini aktarmaktadır. Ne yazık ki Güney Türkistan şehirlerinde kimlerle görüştüğü veya bu bölgede yaşayan Türklerin sosyal hayatı gibi konularda herhangi bir bilgi aktarmamıştır. Bölgedeki Türk Hanları ile görüşmeler yapmış olması durumunda bu seyahatin Osmanlı Sarayının bilgisi ve belki de görevlendirmesi ile yapıldığı gibi bir sonuca ulaşmamız mümkün olabilirdi.⁵⁷

Şeyh Süleyman Efendi, seyahati sırasında Afganistan'ın ardından Türkmen bölgesine geçti, Ahal ve Merv şehirlerinde Türkmen yetkilileriyle görüştüktan sonra Buhara'ya ulaştı. Buhara Han'ı ile görüşmeler yapan Süleyman Efendi, bir süre burada kaldıktan sonra, Abdülhay isimli başka bir Buhara elçisiyle birlikte, Afganistan, Hindistan ve Mısır üzerinden İstanbul'a döndü.⁵⁸ Şeyh Süleyman ve Abdülhay Efendiler İstanbul'a ulaştıklarında Osmanlı sadaret makamına kapsamlı bir muhtıra sundular. Bu bilgilendirme muhtırasında konumuz açısından en önemli madde Buhara Emirliği'nin bölgedeki devletler yani Rusya, Afganistan, İran ve Hint-İngiliz İmparatorluğu arasında tampon devlet haline gelmesi için Osmanlı Devleti'nin diplomatik çaba sarf etmesi önerisidir.⁵⁹ Anlaşıldığı kadarıyla Buhara Emiri ülkesinin Afganistan benzeri bir tampon devlet statüsüne kavuşması durumunda Rus işgalinden kurtulabileceğini düşünmekteydi. Fakat dönemin siyasi dengeleri içerisinde Osmanlı Devleti'nin böylesi bir öneriyi taraf ülkelerin gündemine getirebilme şansı yok gibiydi.

Rusya 1870 yılında, Kırım Harbi sonrasında imzalanan 1856 tarihli Paris Antlaşmasıyla kendisine konulan sınırları tanımadığını ilan etmişti. Bu kısıtlamaların en önemlisi Karadeniz'de tersane ve savaş gemisi bu-

57 - Hem sefâretle seyhâhât kıldım / Hind ü ser-hindi ziyaret kıldım... Bir nice râşû köteldin aşdım / Kâbilning kurganına yetişdim... Yahşılıg birle hem ülfet kıldım / Ting turub yanında sohbet kıldım... Aşurı Rûmî riayet eyleb / bi-nihayet manga hurmat eyleb... Lutf u enâm firâvân itdi / Hil'at ü at ü zer ihsân itdi... Şir-dil-han digeni itdi refik / Ta Buhârâyâ dik kıldı terfik... Hoş kılık birle uzalturdi meni / Köp-atâ birle uyalturdi meni... Bâmyân butlaring astı bilan / Hindukuş tağlarning usti bilan... Aybek va Harmga vâsıl oluban / Taşkorgan bila Hulmnü körüben... Kâbil, Belh va Heratnı gizdim / Mülk-i İran ve Kelatı gizdim (Durgut, *Lügat-i Çağatayi ve Türki-i Osmani*, c.1, s.9)

58 - Şeyh Süleyman Efendi, İstanbul'a döndükten sonra yazdığı *Lügat-ı Çağatayi ve Türk-i Osmani* isimli kitabının önsözünde, kendisine verilen görevleri ve yaptığı seyahatin ayrıntılarını, Çağatay dilinde ve manzume şeklinde anlatmaktadır. s. 8-11

59 - Muhtıranın tam metni için bkz. Saray, *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, Ek. XVI, s. 306-308

lunduramaması kuralıydı. Böylece Balkanlarda ve Karadeniz’de kendisini sınırlayıcı bütün yükümlülüklerden kurtulan Rusya, söz konusu antlaşma-da Osmanlıya dayatılan Ortodoks uyruklarıyla ilgili hükümleri uygulaması için Osmanlı Devleti’ne baskı yapmaya başladı. İngiltere’nin muhtemel bir savaşı önlemek amacıyla düzenlediği 1877 Londra Konferansı, alınan kararların Osmanlı Devletince kabul edilmemesi sonucu başarısız oldu. Bu sırada Rusya, Londra Protokolü maddelerinin kabul edilmeyişini savaş nedeni olarak kabul edeceğini ilan etmişti. Böylece 24 Nisan 1877 tarihinde Rusya’nın Eflâk-Boğdan’a saldırısıyla Osmanlı-Rus savaşı başlamış oldu.

Osmanlı yönetimi ise bir taraftan savaş hazırlıkları yaparken bir taraftan da Rusya’nın gücünü dağıtabileceği formüller üzerinde çalışmaktaydı. Bu seçeneklerden birisi, belki de en önde geleni dönemin Osmanlı vezirlerinden Mahmud Celaleddin Paşa’nın ifadesiyle “*Orta Asya’da Osmanlı nüfuzunu yayararak oralardan da düşman Rusya’nın başına bir gaile açılması*” emeliydi.⁶⁰ Kuşkusuz bu düşünce 1876 yılında Osmanlı tahtına oturan Sultan Abdülhamid’in Osmanlı’nın etki alanını Asya’daki Müslüman topluluklara yaymak şeklindeki dış politika anlayışı zemininde ortaya çıkmıştı. Doğu Türkistan’da bağımsız bir devlet kuran Yakup Beg’in tabiiyet isteğini 1873 yılında kabul etmek suretiyle Osmanlı Devleti bu konudaki ilk başarısını gerçekleştirmiş durumdaydı. Kaşgar’da Osmanlı Sultanı adına hutbe okunmuş ve sikke kesilmişti. Şimdi Afganistan ile benzer bir ilişki kurulabilirse Asya’da yükselen Osmanlı gücü Rusya’ya karşı önemli bir koz ele geçirilmiş olabilirdi. Böylesi bir hedefin gerçekleştirilebilmesi için Afganistan’ı tampon bir devlet olarak inşa etmeye çalışan İngiltere’nin de olaya dahil olması gerekmektedir.

Söz konusu dönemde Kâbil tahtında oturan Şir Ali Han ile İngiltere arasında bir süredir var olan ve gittikçe çözümsüzlüğe evrilen sorunların varlığı beklenmedik bir fırsat yarattı. İstanbul’a yeni tayin edilen İngiliz

60 - Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’at-ı Hakikat*, s. 318

sefiri Henry Layard, sultanın Halifelik gücünü kullanarak bozulan İngiliz-Afgan ilişkilerinin düzelmesine yardımcı olabileceğini düşünmekteydi. Bu nedenle Babiâli'ye, Afgan Emiri Şir Ali'nin Ruslara yaklaştığını ve Hindistan'daki Afganları kışkırtarak İngilizlere karşı bir cihat başlatmak istediğini anlatan bir rapor sundu. Layard'a göre Osmanlı Devleti tarafından Afganistan'a bir fevkalade büyükelçi gönderilir ve Emir Şir Ali'ye nasihat edilirse ortaya çıkabilecek tehlikelerin önü alınabilir ve Rusların çevirdikleri entrikalar sonuçsuz kalabilirdi. Bu durumda İngiltere Halifeye minnettar olurdu.⁶¹

Sultan Abdülhamid'in bu görev için seçtiği şahıs Eski sadrazamlardan Şirvanizade Rüştü Paşa'nın kardeşi ve İstanbul eski kadılarından Ahmed Hulusi Efendi oldu. Hulusi Efendi'nin basit bir kadı ve kazasker olmayıp Osmanlı Hukuk sisteminin temeli sayılan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'nin sekiz cildinde bölümler yazmış bir alim ve hukukçu olması, Sultan Abdülhamid'in bu görevi sıradan bir elçilik olarak görmediğini düşündürmektedir. Ahmed Hulusi Efendi başkanlığındaki 5 kişilik Osmanlı sefaret heyetinde Bombay Başkonsolosu Hüseyin Efendi, Konsolos Ahmed Mundi Efendi, Özel sekreter Balâ Efendi ve Vahim Efendi olacaktı. Sultan Abdülhamid başlangıçta heyete Özbekler Tekkesi Şeyhi Süleyman Efendi'yi dâhil etmek istemişse de Afgan Emiri Şir Ali tarafından olumlu karşılanmayacağı düşüncesiyle vazgeçti.⁶² Layard'ın Şeyh Süleyman Efendi karşıtlığının nedeni muhtemelen İngilizlerin onu Sultan Abdülhamid'in casusu olarak kabul etmeleri olduğu kadar 1869 yılında Emir Şir Ali ile yaptığı görüşmelerde İngiltere aleyhine görüşler dile getirmiş olması olmalıdır.

Diğer taraftan Layard ve Hindistan'daki İngiliz Genel Valisi Lytton tarafından desteklenen bu proje konusunda İngiliz Dışişleri hâlâ çekimser durumdaydı. Öncelikle Osmanlı-Rus savaşıyla birlikte Hindistan Müslü-

61 - Age, s. 318-319

62 - Layard'dan Lytton'a 12 Temmuz 1877 tarihli özel mektup, Add. MS 39.130, Folyo 48-49 (Lee s. 348'den nkl.)

manları arasında başlayan Halife'ye destek hareketlerinden dolayı belirgin bir rahatsızlık söz konusuydu. Ayrıca Afganistan'ın Rusya'ya karşı kıskırtılmasının İngiliz-Rus ilişkilerine zarar vermesi mümkündü ve bu durumda ortaya çıkacak risk, Afgan-İngiliz ilişkilerinin düzelmesiyle elde edilecek yarardan daha ağır olabilirdi. Fakat çok geçmeden Layard-Lytton ikilisinin görüşü ağırlık kazanacak ve İngiltere Hükümeti Osmanlı heyetinin Afganistan seferi ile ilgili rezervini kaldıracaktır.⁶³

Ne yazık ki, Rusya'ya karşı Orta Asya'da bir cihat hareketi başlatmayı düşünen Sultan Abdülhamid, Afgan-Buhara ittifakı yaratma çabası sırasında İngiltere ile Afganistan arasındaki gerçek durumu yeterince değerlendirememişti. Afgan Emir'i Afganistan ile İran arasında problem olan Sistan bölgesinin İngilizler aracılığıyla paylaşılması sırasında haksızlığa uğradığına inanmaktaydı. Buna ek olarak, kendisine karşı ayaklanan oğlu Yakup Han İngilizlerce desteklenmiş, Afganistan'a ait olduğu varsayılan Quetta İngilizler tarafından işgal edilmişti. Ayrıca Hive Hanlığının Ruslar tarafından işgali sırasında İngiltere gerekli direnci göstermemişti. İşte bütün bu nedenlerle Emir Şir Ali, İngilizlerden uzaklaşmış ve Rusya'ya yakın bir dış politika izlemeğe başlamıştı. Dolayısıyla Abdülhamid'in İngiliz dostluğu temelinde ve Rusya aleyhinde olacak önerilerine Emir'in olumlu bakması mümkün değildi. Aksine, bu önerileri İngilizlerin kendisine karşı düzenledikleri bir komplo olarak algılamaktaydı.

Ahmed Hulusi Efendi, 1877 yılının eylül ayı başlarında Kâbil'deydi. Öncelikle, bu ziyaretinin İngilizlerin yeni bir entrikası olmadığı konusunda Afgan yetkililerini ikna etmek zorunda kaldı. On beş gün kadar sonra Afgan Emiri Şir Ali'nin huzurundaydı. Elçi, Türkistan'daki işgal hareketlerini değerlendirerek, Rusların İslam Dünyasının en önde gelen düşmanını haline geldiklerini belirtti. Aslında Afganistan için tarih boyunca İran en büyük düşman olmuş ise de artık Amu Derya kıyılarına gelip dayanan

63 - Lee, *A Turkish Mission to Afghanistan 1877*, s. 338-356

Rusya, Afganistan için de bir numaralı düşman haline dönüşmüştü. Rusya, Osmanlı Devleti ile savaşı nedeniyle bütün askeri gücünü batı cephelelerinde yoğunlaştırmış durumdaydı ve Orta Asya'da yeterli kuvveti yoktu. Afgan Emiri bu fırsattan yararlanmalı Buhara ve Hive'deki Müslümanların yeniden bağımsız olmalarını sağlamalıydı. Bu konuda Buhara Emir'i ve Türkmenler kendisine yardımcı olacaktı. Osmanlı Sultanı Orta Asya Müslümanlarına nameler göndererek onları dayanışmaya çağırarak ve hatta Buhara Emir'inin oğullarından birini muhtemel iktidar değişimleri için kullanacaktı.⁶⁴ Osmanlı Padişahının bir diğer isteği de İngiltere'yle ilgiliydi. İngiltere Devlet-i Âliyye'nin dost ve müttefikiydi. Dolayısıyla bu ülke ile siyasi iş birliği yaparak Rusya'ya karşı savaş açmak Afganistan'ın da yararına olacaktı.⁶⁵

Afgan Emiri ise olaya çok farklı bir noktadan bakmaktaydı. Ona göre Rusya, İran ve İngiltere üçlüsünün içerisinde en tehlikeli olanı İngiltere idi. Ülkesinin aleyhinde entrikalar çeviriyordu ve Quetta bölgesini işgal etmişti. Rusya'nın amacının Hindistan'a inmek olduğunun bilincindeydi ve geçmişte Buhara Emirine destek olmak istemiş, fakat Emirden gerekli ilgiyi görmemişti. Afganistan iki büyük güç arasında sıkışmış durumdaydı. Afgan Emiri, Halife'nin Buhara'ya veya diğer Orta Asya hanlıklarına ferman göndermesinin veya Buhara Emirinin oğlunu desteklemesinin herhangi bir yarar sağlamayacağı inancında olduğunu belirtti. Emir ayrıca Osmanlı Halifesinden, İngiltere ile olan iyi ilişkilerini kullanarak Afganistan'da işgal ettikleri bölgelerden çekilmeye ikna etmesini istemekteydi. Konuşmanın sonunda Hulusi Efendi'nin "*İran Türkiye'ye saldırırsa Afgan Emir'i ne yapar*" şeklindeki sorusu çok ilginçtir. Bu soru Osmanlı başkentinde böylesi bir ihtimalin tartışıldığını göstermektedir. Emir'in "*Osmanlı Devleti batıdan on bin asker gönderir, ben de yirmi bin askerle doğudan saldırır-*

64 - Sözü edilen şahıs Abdülmelik Töre'dir.

65 - Baysun, *Şirvanizade Ahmed Hulusi Efendi'nin Efganistan Elçiliğine Dair Vesikalar*, s. 154

şam İran'ın işi biter” şeklindeki cevabı ise daha da ilginçtir.⁶⁶ Bu noktada üzerinde durulması gereken bir diğer konu da Ahmed Hulusi Efendi'nin Kâbil'deki üç haftalık ikamet döneminde, o sırada şehirde uygulanan ziyaret kısıtlayıcı kuralların dışına çıkarak Afgan ulemasının önde gelenleriyle toplantılar yapmış olmasıydı.

Ahmed Hulusi Efendi, Afgan Emiriyle bir görüşme daha yaptı, fakat söylenecekler söylenmiş durumdaydı ve başarısızlık söz konusuydu. Şir Ali Han Elçilik heyetine söylediklerini yazıya döküp bir mektup halinde Ahmed Hulusi Efendiye teslim etti.⁶⁷ İngiliz görevli Albay Disbrowe'nin raporuna göre Hulusi Efendi Emir Şir Ali'nin Osmanlı Sultanına yazdığı mektup dışında Sadrazama ve Şeyhülislama gönderilmiş iki mektup daha götürmekteydi.⁶⁸ Bu da Hulusi Efendi'nin diplomatik temaslar dışında başka görevler ifa ettiğini göstermektedir.

Osmanlı heyeti Eylül ayı sonlarında Afganistan'dan ayrıldı. İngiliz Elçisi Layard, başarısızlığın nedenini Elçi Ahmed Hulusi Efendi'nin zayıf karakterli, bağınaz ve politik açıdan çok deneyimsiz bir insan olmasına, heyetin diğer üyesi Lal Şah'ın (Balâ Efendi) ise ikiyüzlü bir hain oluşuna bağlamaktadır.⁶⁹ Nedeni ne olursa olsun Afgan Emir'i ikna edilememiş ve İngiltere'yle arası düzeltilememişti. Bu gelişme aynı zamanda Osmanlı Halifesinin, Rusya'ya karşı Orta Asya'dan ikinci bir cephe açma hayalinin de sonu anlamına geliyordu.⁷⁰

1872 yılında dönemin iki büyük gücü Amu Derya sınır olmak koşuluyla Afganistan'ın “Ara Bölge” olarak kabul edilmesi şeklinde bir ara çözüme ulaşmış durumdaydılar. 1875 yılının Mayıs ayında İngiltere ve Rusya, Almanya'ya karşı bir iş birliği havası içerisinde ilişkilerini yoğun-

66 - Age. s.155

67 - BOA, FK: İ. DH, Dos. No: 764 / 62245, Tarih: 09/S /1295 (h. t.)

68 - Faiz Ahmed, *Istanbul and Kabul in Courtly Contact...* s. 277

69 - Lee, *A Turkish Mission to Afghanistan 1877*, s. 353

70 - Ahmed Hulusi Efendi'nin Osmanlı makamlarına verdiği 1 Nisan 1878 tarihli rapor BOA İrade 1294, Hariciye 16873'te olup Mehmet Saray tarafından *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, App. XXV'te yayınlanmıştır.

laştırmışlar, İngiliz Hükümeti sözcüsü Lord Derby'nin "*Asya'da her iki güç için de yeterli alan vardır, dolayısıyla anlaşmamak için hiçbir neden yoktur*" şeklindeki sözleriyle Asya'nın paylaşımı konusunda uzlaştıklarını dünyaya ilan etmişlerdi. Ekim 1875'te İngiltere Kabinesi, Afganistan konusunda tam bir hareket serbestisine sahip olduğunu ilan etti. Rus Dışişleri Bakanı Gorçakof'un Şubat 1876'da yayınlanan, Rusya'nın Afganistan'ı kendi etki alanı dışında gördüğü yönündeki bildirisiyle bu gelişme doğrulanmış oldu.⁷¹

Diğer taraftan bu dönemde İngiltere ile Afgan Emirliği arasındaki ilişkileri bozacak nitelikte değişiklikler yaşanmaktaydı. İngiltere 1875 yılında daha önce Afgan Emirliği bünyesinde olduğunu kabul ettiği Belucistan'da yerel yöneticilerle uzlaşarak Kalat ve Quetta'da askeri üsler oluşturmuştu. Şir Ali Han'ın İngilizlerle bir diğer anlaşmazlığı da veliahtlık konusuydu. Afgan Emiri oğlu Abdullah'ı veliaht yapmak istiyor, buna karşın İngilizler bu seçimi onaylamadıkları gibi babasını tahttan indirmeye çalışan büyük oğlu Yakup'u destekliyorlardı. Bu anlaşmazlıklar Afgan Emirinin Rusya'ya meyletmesine neden olacaktı. Durumdan yararlanmak isteyen Rusya, 1877 yıl yaz aylarında General Stolietov başkanlığında kalabalık bir heyeti Kâbil'e gönderdi. İngiltere'nin bu gelişmeye cevabı Emir'in bir İngiliz heyetini kalıcı olarak Kâbil'e davet etmemesi durumunda askeri müdahale yapılacağı şeklindeydi. Afgan Emirinin vefat eden oğlu Abdullah'ı bahane ederek cevap vermemesi üzerine İngiliz kuvvetleri 21 Kasım 1878 tarihinde Afganistan'a girdi. Böylece üç yıl devam edecek II. İngiliz-Afgan Savaşı başlamış oluyordu.

1879 kışında Emir Şir Ali Han'ın hayatını kaybetmesinden sonra tahta oturan Yakup Han'ın İngilizlerle Gandomak'ta imzaladığı antlaşma Afganistan için tam bir teslimiyet belgesiydi. Fakat antlaşmaya göre emrindeki birliklerle Kâbil'e yerleşen İngiltere temsilcisi Pierre Louis

71 - Kaushik, *Central Asia in Modern Times*, s. 54-55

Cavagnari'nin Yakup Han'ın amiriymiş gibi tavırlar sergilemesi kendisinin de öldürüleceği bir isyana neden olacaktı. Böylece yıl sonunda savaş yeniden başlayacak ve bir aylık bir mücadeleden sonra İngilizler Kâbil'i işgal edeceklerdi. Bu gelişme Yakup Han'ın tahttan feragatiyle sonuçlandı ve kendisi Hindistan'a götürüldü.

Bu arada Amcası Şir Ali'ye karşı yürüttüğü taht mücadelesini kaybederek 1868 yılında Batı Türkistan'a sığınan Serdar Abdurrahman Han, tahtı ele geçirebileceği konusunda Rusya'yı ikna etmiş ve Türkistan Genel Valisi General Kaufmann'ın lojistik desteğiyle Güney Türkistan'a geçmişti. Kısa bir süre sonra Güney Türkistan'da Abdurrahman Han'ın başlattığı mücadeleye diğer Afgan şehirlerindeki kabilelerin de katılmasıyla İngilizler büyük bir açmazla karşı karşıya kalmışlardı. İngiltere Hükümeti çözümü Hindistan genel valisi Ripon Marques'in önerisi üzerine Abdurrahman Han ile anlaşmakta buldu. Sonuç olarak dışişlerinde bütünüyle İngiltere'ye bağlı olmak koşuluyla Abdurrahman Han 22 Temmuz 1880 tarihinde Afganistan ve Türkistan Emiri ilan edildi.

EMİR ABDURRAHMAN HAN VE GÜNEY TÜRKİSTAN'DA UYGULADIĞI TERÖR

Amu Derya sınırını geçişinin ikinci ayında, yani 1880 Nisan'ında Maymana hariç Güney Türkistan'daki bütün bölgesel yöneticiler Abdurrahman Han ve kuzeni İshak Han'a boyun eğmiş durumdaydı. Direnç gösteren Şıbırgan Hâkimi Muhiddin Han ve Sar-i Pul Hâkimi Kadir Han kısa sürede yakalanıp işkenceyle öldürülmüşlerdi. İshak Han'ın 1884 yılında özerk durumunu koruyan Maymana'yı teslim almasıyla birlikte Güney Türkistan'ın tamamı yeniden Afgan hâkimiyetine girmiş olacaktı. Abdurrahman Han, İshak Han'ın yaptığı hizmetleri mükâfatlandırmak amacıyla onu Afgan Türkistanı'na Genel Vali yapmıştı. Güney Türkistan'a geçtiği dönemde kendisine destek oldukları için Cengizi hanedanlardan gelen bölgesel Hanların ve Emirlerin evlatlarını yerlerinde bırakmıştı. Sözgeli-

mi Akça'da Kök Mırza Türkmen, Şıbırgan'da onun kardeşi, Sar-i Pul'da Ahundzade Sultan, Kunduz'da Sultan Murad Beg yönetici olmuşlardı.⁷² Aslında Emir Abdurrahman'a göre daha yumuşak bir yönetim uygulayan İshak Han bölgesel yöneticiler ve halk tarafından sevilmekte ve desteklenmekteydi. Bu durumdan yararlanmak isteyen İshak han 1881 yılında Emir Abdurrahman'dan kendisini "Türkistan'ın Münhasır Sahibi" yapmasını istemiş, Herat ve Kandahar'da direnmeye devam eden Muhammed Eyyub Han sorunu çözüldükten sonra bu arzusunun gerçekleşeceği sözünü almıştı.⁷³

Hayatının 12 yılını mülteci olarak Semerkant'ta geçiren Emir Abdurrahman burada gözlemlediği Rus sömürge yönetiminden gerekli dersleri çıkarmış, yönetimi merkezileştirmedikçe iktidarının sürekli olamayacağını anlamıştı. Ayrıca İngiliz Sömürge Yönetiminin Afgan Emirlerine karşı kullandıkları dil ve ülkenin idari yapısında uyguladıkları parçalı tanımlama da onları zorlayan bir diğer faktördü. İngilizler 1855 ve 1857 Peşaver antlaşmalarında Emir Dost Muhammed için Kabil Valisi deyimini kullanıp Türkistan, Herat ve Kandahar gibi bölgeleri Afganistan'ın dışında olan fakat ona bağlı idari üniteler olarak tarif etmekteydiler. İngilizler ilk defa 1979 Gandamak antlaşmasında Yakub Han için "Afganistan Emiri" unvanını kullanmışlardı. Ancak güçlü bir merkezi yönetim bu olumsuzlukları da düzeltebilirdi.⁷⁴ Tahta oturması karşılığında ülkesinin dış politikasını İngilizlere teslim eden Emir Abdurrahman böylece Rusya veya İran gibi komşularından gelecek dış tehditlere karşı bir güvence sağlamış oluyordu. Yapılan antlaşma gereği İngiliz askeri kuvvetlerinin ülkeyi terk etmiş olması halk arasında kendisine "kâfırları ülkeden kovan Emir" unvanını kazandırmış ciddi bir toplumsal destek sağlamıştı. Yine yapılan antlaşma gereği kendisine verilecek askerî ve finansal yardımla birlikte içişlerinde

72 - Lee, *The Ancient Supremacy...* s.395

73 - Kakar, *A Political and Diplomatic History of Afghanistan 1863-1901*, s. 99

74 - Rahimi, *State Formation in Afghanistan*, s. 150. Bu antlaşmaların orijinal metinleri için bkz. Kakar, *A Political and Diplomatic History of Afghanistan 1863-1901*, s. 232-233

yapacağı uygulamalara karışılmayacağı güvencesi Emir'in Afganistan'da yapmak istediği uygulamalar konusunda elini çok güçlendirmiş durumdaydı.

Böylece Emir Abdurrahman iktidarının ilk yıllarından itibaren dört sacayağı üzerinde bir merkezi devlet oluşturma projesini gerçekleştirmeye koyuldu. Bu sacayakları mutlak otoriter bir liderlik altında kendi ailesi ve kabilesinden oluşan etnik merkezli bir bürokrasi, yarısı jandarma ve yarısı da polis görevi görecektir zorunlu hizmete dayalı bir askeri güç, doğrudan kendisine bağlı bütün ülke geneline yayılmış istihbarat alt yapısı ve nihayet doğrudan merkezden atadığı valiler aracılığıyla toplanan ve merkeze aktarılan bir vergilendirme sistemi şeklindeydi. Bu vergilendirme süreci öylesine insafsızca uygulanıyordu ki Emir ilk 10 yılı içerisinde 40'a yakın isyanla karşı karşıya kaldı. Bu isyanları acımasızca bastırırken sömürgeci İngilizlerin tavsiyesiyle komşu kabileleri veya farklı etnik grupları birbirine karşı kullanan Emir böylece böl ve yönet uygulamasıyla iktidarını sağlamlaştırmaktaydı.⁷⁵ Peştu kabile liderlerinin çocuklarını sözde eğitmek amacıyla, fakat aslında rehin olarak Kâbil'de toplamıştı. Peştu olmayan etnik grup liderlerinin çocukları ise Ğulam Beççe adı altında saray köleleri olarak kullanılmaktaydı.⁷⁶ Ülkede yaygın bir istihbarat ağı oluşturmuştu.

İktidarını eleştirenler acımasız işkencelerle tasfiye edilmekteydiler. İnsanların bir yerden bir yere seyahat edebilmeleri için yerel yöneticilerden izin belgesi almaları gerekiyordu. Ülkesine demiryolu ve telgrafın girmesine izin vermeyen Emir, böylece Afganistan'da sosyal, siyasal ve ekonomik bir izolasyon uygulamaktaydı. Acımasız uygulamaları nedeniyle halk kendisini "Demir Emir" olarak adlandırmıştı. Tarihçi Louis Dupree Emir Abdurrahman yönetimini "İnternal, yani İç Emperyalizm" olarak tarif etmektedir.⁷⁷ Bölgesel imamların ve mollaların cahil olduklarını ve İslam'ın

75 - Kakar, *A Political and Diplomatic History of Afghanistan 1863-1901*, s. 225-226

76 - Wahab ve Youngerman, *A Brief History of Afghanistan*, s. 94

77 - Dupree, *Afghanistan*, s. 417

kurallarına uymadıklarını ileri süren Emir Abdurrahman kendisini ülkenin ruhani lideri olduğunu ileri sürerek etnik ve inanç temelinde farklılıkları olan toplulukları İslam Ümmeti anlayışı içerisinde birleştirme stratejisini ortaya koydu.

1888 Ağustos’unda Vali İshak Han’ tarafından başlatılan fakat destekçileri neredeyse tamamen Özbeklerden oluştuğu için Afgan tarihlerinde “Özbek İsyanı” olarak adlandırılan kalkışma Güney Türkistan sosyolojisinde büyük değişikliklere yol açtı. Eylül ayı sonlarına kadar devam eden çatışmalarda İngilizlerin silah desteğiyle de güçlenen Emir Abdurrahman’ın askeri kuvvetleri isyanı bastırmayı başardılar. İsyan liderleri Vali İshak Han ve onun baş destekçisi Katağan Emiri Sultan Murad Amu Derya’yı geçerek Buhara Emirliğine sığınmışlardı. Mezar-ı Şerif’in hükümet kuvvetlerince alınmasından bir ay kadar sonra, kasım ayında Emir Abdurrahman Güney Türkistan’a geldi ve 1890 yılı haziranına kadar burada kaldı. Emir burada kaldığı dönemde isyana katıldıkları suçlamasıyla binlerce insanı tutuklattı ve aileleriyle birlikte vahşete varan bir katliam süreci gerçekleştirdi. Bir İngiliz görevlisi 1888-1892 yılları arasında Emir Abdurrahman tarafından Güney Türkistan’da sürdürülen terör ve katliamı “Türkistan Vahşeti” (Turkistan Atrocities) olarak tanımlamaktadır.⁷⁸

Emir bu acımasız katliamına daha Güney Türkistan yolunda Çarikar’da iken başlamıştı. Huzuruna getirilen 250 tutuklunun ikisi top namlusuna bağlanıp patlatılarak 50’si asılmak suretiyle infaz edildi. Kadınlar ise zincire vurularak Kâbil’e gönderildi.⁷⁹ Bu vahşi katliam Emir’in Mezar-ı Şerif’e ulaştığı 26 Aralık 1888 tarihinden itibaren neredeyse bir buçuk yıl boyunca başta Mezar-ı Şerif olmak üzere Güney Türkistan şehirlerinde sürdürülecekti.⁸⁰ Kâbil’deki İngiliz temsilciliği kâtibinin Hindistan Genel Valiliğine gönderdiği 13 Haziran 1889 tarihli mektup Güney Tür-

78 - Lee, *The Ancient Supremacy*, s. 543

79 - *Memorandum on the disposal of the Turkistan Prisoners by the Amir*, C.L. Griesbach, 13th August 1889, L/P&S/58 Fol. 147-149

80 - Lee, *The Ancient Supremacy*, s. 549

kistan tutuklularının gözleri oyulmak, boğulmak, kafaları kesilmek, vücutları parça parça edilmek veya süngülenmek gibi vahşi yöntemlerle öldürüldüklerini ifade ederek başlamaktadır.⁸¹ Uygulanan korkunç işkencelerin bir tanesini Emir Abdurrahman'ın Mezar-ı Şerif'te olduğu dönem boyunca özel doktoru olarak yanında bulunan Dr. John Ray anılarında şöyle aktarmaktadır:

“Serdar İshak'ın isyancı takipçilerine ve talihsiz ailelerine uygulanan korkunç bir ceza. Bu ceza biçiminin Rusya'dan getirildiği anlaşıyor. Türkistan'ın sert kışında erkeklerin, çıplak bir şekilde bir direğe bağlandığı; üzerlerine su atıldığı ve donmaya bırakıldıkları anlatılıyordu. Güçlü bir adam bile ancak iki gün dayanabilirdi. Kızlar toprağa (kazıklara) bağlanmıştı ve işkence görmüşlerdi. Kadınlar ve çocuklar köle olarak satılmışlardı ve çok daha fazlası vardı”⁸²

Afganistan konusunda çok sayıda bilimsel eser vermiş bir İngiliz araştırmacı Emir Abdurrahman'ın Türkistan mahkûmlarına uygulattığı kızgın yağ kazanına atmak, kafasını ve yüzünü kızgın yağ ile dağlayarak öldürmek, kafeste açlığa terk etmek, Top namlusuna bağlayarak patlatmak, aç köpeklerle parçalamak, sırasıyla kol ve bacaklarını kestikten sonra veya bağır saklarını dışarıya çıkararak ölüme terk etmek gibi Afganistan'daki İngiltere temsilcilerinin raporlarına yansımış işkenceleri aktardıktan sonra insanlık dışı uygulamaların ancak İspanya'daki Engizisyon işkenceleri ile kıyaslanabileceğini yazmaktadır.⁸³ Griesbach isimli bir İngiliz görevlinin Peşaver Günlüklerine kaydettirdiği raporlara göre Emir Abdurrahman her hafta üç kez meydanlarda durbar denilen halka açık toplantılar düzenlemekte, buraya

81 - Foreign Office, Kabul, 13 Temmuz 1889, L/P&S/7/58 Fol.145 (Lee, *The Ancient Supremacy, Turkistan Atrocities*, s.637-638).

82 - The terrible punishment that had been inflicted on the rebel followers of Sirdar Ishak and their unfortunate families. One form of punishment appeared to have been introduced from Russia. Men were described as being tied, in the bitter winter of Turkestan, naked, to a post; water was thrown over them, and they were left to freeze: a strong man would last two days. Girls had been fastened to the earth and tortured; women and children sold as slaves and much more. (Ray, *At the Court of Amir*, s.160)

83 - Lee, *The Ancient Supremacy*, s. 553

getirilen mahkûmlar suçları ilan edildikten sonra her seferinde en az 20 kişi toplananların gözleri önünde çeşitli yöntemlerle öldürülmekteydi.

Güney Türkistan şehirlerinde çoğu Türk kökenli kaç ailenin bu şekilde yok edildiği konusunda kesin bir bilgi yoktur. Her ne kadar Emir Abdurrahman yanındaki İngiliz görevliye bölgede infaz ettirdiği insan sayısının 1000'in üzerinde olmadığını söylemekteyse de gözlemcinin değerlendirmesine göre bu sayı 10 bin civarındaydı.⁸⁴ İngiltere'nin Afganistan vekilinin 1889 yılı ocak ayında Hindistan merkezine gönderdiği bültendeki "Mezar-ı Şerif'teki her evde yas tutuluyordu" cümlesi Emir Abdurrahman'ın Güney Türkistan'da yürüttüğü terör ve şiddetin boyutlarını çok iyi anlatmaktadır.⁸⁵

Emir Abdurrahman Güney Türkistan'daki terörünü sürdürürken çoğunluğu Özbek, Türkmen, Tacik ve Hazara olmak üzere çok sayıda tutuklu da zincire vurularak başta Kâbil olmak üzere Kandahar ve Herat gibi şehirlere sevk edilmekteydi. Kesin sayı bilinmemekle birlikte Emir Abdurrahman'ın Mezar-ı Şerif'te kaldığı süre boyunca 5400'ü Kâbil'e, 1200'ü Kandahar'a ve 500'ü de Herat'a olmak üzere toplam 7 bin civarında Türkistanlının zincire vurularak sevk edildikleri İngiltere vekillerinin kayıtlarına yansımıştır.⁸⁶ Bu tutuklamalar ve zincire vurularak sevkler Emir Abdurrahman'ın Kâbil'e döndüğü 1890'ın haziran ayından sonra da devam edecektir. İngiliz-Hint raporlarına göre ertesi yıl sonuna kadar bu rakam sadece Kâbil'de 16.000'e ulaşmış durumdaydı.⁸⁷

Ne yazık ki Kâbil'e gönderilen Türkistan mahkûmlarının kaderi Güney Türkistan'dakilerden farklı olmayacaktı. İngiliz siyasi komiseri tarafından Hindistan Hükümeti yetkilisi Mortimer Durand'a gönderilen gizli bir belgede Kâbil'e gönderilen Türkistan mahkûmları ile ilgili vahşi infaz-

84 - Age, s. 548

85 - NKVT (News-letter from Kabul Vakıl with the Amir in Turkistan), 18 Ocak 1889

86 - Adamec (ed). *Historical and Political Gazetteer of Afghanistan*, vol 4, s. 35; NKVT (News-letter from Kabul Vakıl with the Amir in Turkistan), 30 Mayıs 1890

87 - PCD, 8 Ocak 189, SLEI:62, fol:297

lar anlatılmaktadır. Bu belgeye göre mahkûmlar boğazları kesilerek, Bala Hisar kalesinin surlarından atılarak, darağaçlarında asılarak, top namlusuna bağlanıp patlatılarak, kol ve bacaklarından çekilip vücutları ikiye ayrılarak infaz edilmekteydi.⁸⁸ Emir Abdurrahman'ın bu vahşi terörünün en insanlık dışı boyutu ise Türkistan mahkûmlarının ailelerinin de tutuklanıp kadın ve çocuklarının da çeşitli işkencelere maruz bırakılmalarıydı. Özellikle kabile aristokrasisinde yer alan bir şahıs tutuklandığında Emir'in emri gereği bütün ailesi ve akrabaları hapsedilmekteydi.⁸⁹

İngiliz görevli Griesbach'ın raporlarına göre Türkistan'dan bölgedeki tanınmış aileler mensup binlerce kadın bebekleri ve çocuklarıyla birlikte Kâbil'e getirilmiş Zekeriya Han Saray, Murad Han Bazar, Demazang gibi binalara yerleştirilmiş, bu hapisanelere yerleştirilemeyenler ise üstlerine perde çekilmiş şekilde açıkta yaşamak zorunda bırakılmışlardı.⁹⁰ Bu kadınların içerisinde evlenmemiş kızlar veya güzel görünümlü kadınlar Kâbil Kutvalı Parvana Han tarafından seçilerek hükümet tarafından giydirilip beslenecekleri Peri Hane adı verilen mekânlara gönderilmekteydi. Yönetimdeki üst düzey görevliler her gün bu mekânlara uğrayarak seçtikleri mahkûm kadınları cinsi münasebete zorlamaktaydılar. İlk kadın mahkûm grubunun Kâbil'e getirilişinden 10 ay kadar sonra, 1889 temmuzundan itibaren bu Peri Hanelerde yöneticilerin resmi tecavüzlerine bağlı olarak her gün 4-5 doğum gerçekleşmeye başlamıştı. Yönetim bu doğumlarla ilgili şöyle acımasız bir politika benimsemişti. Hamile kalan kadınlar düşük yapmaya zorlanıyor, her şeye rağmen doğum gerçekleşirse anneler gayri meşru çocuklarını diri diri gömmeye mecbur bırakılıyorlardı.⁹¹

Emir Abdurrahman ve veliaht oğlu Habiburrahman'ın Türkistan mahkûmlarına uyguladıkları vahşi şiddet öylesine artmıştı ki Rus basın-

88 - Albay R Warburton'dan Sir H. M. Durand'a 21 Haziran 1889, L/P&S/758, Fol. 145-147. (Lee, *The Ancient Supremacy, Turkistan Atrocities*, s.638-640)

89 - Lee, *The Ancient Supremacy*, s. 554

90 - Griesbach, *Turkistan Prisoners*, NKVT (News-letter from Kabul Wakil with the Amir in Turkistan) 19 Haziran 1889

91 - Letter from Sayyid Diwan Mahomed (Kabul Munshi of British Agency in Kabul) 12 Haziran 1889

da bu konuyla ilgili yayınlar çıkması üzerine dönemin Hindistan Genel Valisi Emir Abdurrahman'a uyarı niteliğinde bir mektup yazmak zorunda kaldı. Genel Vali mektubunda şöyle diyordu:

“Son birkaç aydan beri birçok yerden tebaanıza büyük zulümler yapıldığına dair raporlar almaya devam ediyorum... Bazı durumlarda suçluların, ölüm acılarını sona erdirene kadar günlerce devam eden yavaş işkencelerle öldürüldüğü söyleniyor... Bana söylendiğine göre bazı durumlarda, tutuklular uygulanan acımasız muameleler sonucunda hayatlarını kaybedecek şekilde hapsedilmekte veya Majestelerinin egemenliğindeki bir bölgeden diğerine sevk edilmektedir. Yakın zamandaki bir olayda, Kabil’de hapisneden kaçmayı planladıkları varsayılan çok sayıda tutsağın gözlerinin oyularak çıkarıldığı belirtildi. Bu uygulamalar iğrençtir... İngiltere’ye karşı haklı bir suçlama olarak kabul edilebilir. (İngiltere’nin) Bu tür şeylerin alışkanlık haline getiren bir hükümdarı iyi niyeti ve pratik yardımlarıyla aktif olarak desteklediği ve cesaretlendirdiği söylenebilir mi?”⁹²

Emir Abdurrahman Hindistan Genel Valisinin bu eleştirilerine karşı gönderdiği cevap mektubuna Türkistan’a geldiğinde büyük bir karmaşa ile karşılaştığını ve bu karmaşayı yaratanların cezalandırılmalarının zorunlu olduğunu söyleyerek başlamaktadır. Daha sonra Emir, Rusya’ya yeni bir düzen getiren Büyük Petro’nun yüzbinlerce insanı öldürttüğünü ve böylece tüm dünyanın karşısında titrediği bir Rusya yarattığını söylemektedir.

92 - Hindistan Genel Valisinden Afgan Emirine gönderilen 10 Eylül 1889 tarihli mektup. L/P&S/5/58, fols 149-151. “For during the past few months I have continued to receive reports from many quarters that great cruelties have been perpetrated upon your subjects... In some cases offenders have been, it is said, put to death by slow torments, under which they have lingered for many days before death ended their suffering... In other cases prisoners have, I am told, been confined or sent from one part of Your Highness’ dominions to another, under conditions which caused many of them to succumb to the rigour of their treatment. It has recently been stated that, in one instance, a large number of captives, imprisoned in Kabul, who were beleived to be meditating an attempt to escape from prison, had their eyes put out... These practices are abhorrent... It would be regarded as a just reproach to England. Could it be said that she supported actively and encouraged by her good-will and practical assistance a ruler by whom such things were habitually done.”

Kendisinin de eski zamanlarda olduğu gibi düzeni bozan insanları tasfiye etmeyi sürdüreceğini belirten Emir, ancak bu şekilde Afganistan’a istikrarlı bir yeni düzen getirebileceğini ifade etmektedir.⁹³

GÜNEY TÜRKİSTAN’IN PEŞTUNİZASYONU

Emir Abdurrahman 1888-1892 yılları arasında Güney Türkistan’da sürdürdüğü terör ve şiddet ile sadece vahşi katliamlar uygulamakla kalmayacak aynı zamanda bölge sosyolojisini ve demografisini derinden etkileyecek uygulamalar gerçekleştirecekti. Öncelikle çoğu yönetimden uzaklaştırılmış olsa da kendi şehirlerinde veya bölgelerinde etkinlikleri devam eden Özbek Türk hanedan ailelerini İshak Han isyanına destek verdikleri suçlamasıyla neredeyse son bireylerine kadar yok etti. Bu tutuklama ve katliam furyasından ilk dönemde kurtulabilen tek hanedan Maymana şehrindeki Ming Özbek hanedan ailesinin bir bölümüydü. Bu hanedanın son temsilcisi Muhammed Şerif Han’ın da 1892 yılında katledilmesiyle bazıları Emir Timur döneminden itibaren varlıklarını sürdüren Güney Türkistan şehir devletlerinin yönetici hanedanları yok edilmiş oldu.⁹⁴ Bu olay aynı zamanda yüzlerce yıldır Güney Türkistan’da devam eden Türk yönetiminin de tarih sahnesinden silinmesi anlamına gelmekteydi. Kuşkusuz bu hanedan aileleriyle birlikte söz konusu Özbek şehir devletlerinin siyasi seçkinleri veya kabilelerin aristokrasileri de tasfiye edilmişti. Emir Abdurrahman tutuklattığı, öldürttüğü veya sürgün ettirdiği bu bireylerin ve ailelerin bütün servetlerine de el koymaktaydı. Emir Abdurrahman terör döneminden sonra da bölgedeki zenginlere borç senetleri imzalatarak zorla para toplama geleneğini sürdürecekti. Afgan resmi tarihçisi Fayz Muhammad, Siraj al-Tawarih kitabında Şıbırgan bölgesindeki bir Özbek zenginine imzalatılan 70 bin tengelik borç senedinin ölümünden sonra bizzat Emir’in

93 - Afganistan Emirinden Hindistan Genel Valisine 30 Eylül 1889 tarihli mektup L/P&S/7/58, Fols. 511-514

94 - Güney Türkistan’da hüküm süren Özbek hanedanları ve Afgan yönetimince tasfiye edilen son liderleri şöyledir: Afşari Hanedanı (1730-1880), Andhoy, Davlat Beg Han; Beglerbegiler, Sar-i Pul (1814-1875) Muhammad Han; Şıbırgan Hâkimleri (1747-1875) Hâkim Han; Maymana Mingleri (1731-1892) Muhammad Şarif Han; Belh, Mezar-ı Şerif ve Karşı İşanları (1349-1868) Gevheri İşan Sudûr; Katağani Hanedanı, (1647-1868) Kunduz ve Hulm, Mir Ali Beg

emriyle günlerce süren kazıklama işkencesiyle evlatlarından nasıl tahsil edildiğini ayrıntılarıyla anlatmaktadır.⁹⁵

Tarihçi Jonathan Lee Emir Abdurrahman'ın Güney Türkistan'da yaptığı bu uygulamaları ve hedeflerini şu şekilde anlatmaktadır:

“Eski Cengizî Egemenliğinin en üst düzey yöneticileri olan Küçük Türkistan'ın siyasi ve feodal liderlerinin yok edilmesi, bu yerli aristokrasinin birikmiş servetinin ele geçirilmesiyle el ele gerçekleşti. Bunun sistematik bir şekilde yapılması, Emir'in her zaman insan, tarım ve diğer kaynaklar açısından zengin olan bir alanı yoksulluğa düşürmek için tasarlanmış kasıtlı bir yakıp yıkma stratejisi izlediğini güçlü bir şekilde düşündürmektedir. Yoksullaşma, Afgan Türkistanının Kabil'e ekonomik ve siyasi olarak bağımlı olmaya zorlanması anlamına geliyordu, bu da eyaletin merkezi hükümete karşı herhangi bir uzun süreli meydan okuma yapmasını lojistik olarak çok daha zor hale getirdi.”⁹⁶

Emir Abdurrahman “Türkistan Vahşeti” döneminde on binlerce Türkistanlı nüfusu katletmekle kalmamış 12.000 Özbek ailesini de Kâbil ve Celalabad gibi şehirlere zorunlu göçe tabi tutarak sürgün etmişti.⁹⁷ Emir'in sürgün politikası zorunlu göçe tabi tutulan ailelerin Türkistan'daki arazilere, evlerine, dükkanlarına, hayvanlarına, ellerindeki para/altın/ mücevher gibi varlıklarına el konulması şeklinde bir müsadere uygulamasını kapsamaktaydı. Dolayısıyla zorunlu göçe tabi tutulan aileler gönderildikleri bölgelerde derin bir yoksulluğun içerisine düşmekteydiler. Emir Abdurrahman Güney Türkistan kırsalındaki kabileler için de özel bir rehin alma politikası uygulamaktaydı. Firuzkuhi kabile liderlerine gönderdiği mektupta

95 - Fayz Muhammad, *Siraj al Tawarih*, vol.3, s.149-150 s. 1720-1721

96 - Lee, *The Ancient Supremacy*, s.559-560

97 - PCD (Peshawar Confidential Diary), 20 Eylül 1890, SLEI: 61, fol. 411-412; Kakar, *Afghanistan, a study in internal political development 1880-1896*, s. 115

“Maymana Mirlerine uyguladığım şekilde, bölgedeki her kabilede bir reis bırakacağım ve onların bütün akrabalarını Kâbil’e getirteceğim” demek-teydi.⁹⁸ Gerçekten Emir Abdurrahman Mezar-ı Şerif’te olduğu dönemde İshak Han isyanına karışmayan Maymana Emiri Mir Muhammed Han ve ailesini yerinde bırakmış, fakat akrabalarını Kâbil’e göndertmişti. Fakat birkaç ay sonra Maymana rehinelerini katlettirecekti.⁹⁹

1892 yılında, bu bölgedeki Özbek Ming Hanedanının son temsilcisi olan Maymana Valisi Muhammed Şerif Han, Türk-Moğol geleneğine benzer bir otonomi elde edebilmek için bir isyan başlattı. Fakat bu ümitsiz girişim kısa sürede bastırıldı, isyan liderleri işkenceden geçirilerek idam edildi ve katılanlar hapis veya sürgün ile cezalandırıldılar. Böylece bölge-de 250 yıldan beri devam etmekte olan Özbek Ming hâkimiyeti de sona ermişti. Aslında bu olay 13. Yüzyıldan beri Güney Türkistan’da varlığını sürdüren Türk Moğol eyalet geleneğinin veya Emir Abdurrahman’ın kendi ifadesiyle “Eski egemenlik” anlayışının sonu, merkezden yönetim anlayı-sının yerleşmesi anlamına da geliyordu.¹⁰⁰

Emir Abdurrahman’ın 1888’den itibaren başlattığı Türkistan terörü bölgedeki Özbek nüfusun bir kısmının Amu Derya ötesine, Buhara Emirliği topraklarına, Türkmenlerin ise Rus hakimiyeti altındaki Türkmen Sahra’ya kaçmalarına neden olmuştu. Emir bir taraftan Güney Türkistan’daki vahşi terörü sürdürürken bir taraftan da Kuzey sınırlarını güvenlik altına alabil-mek için 40 kaleden oluşan bir zincir inşa ettirmek gibi hayali projeler gündeme getirmekteydi.¹⁰¹ İlan ettiği bu devasa projeye kaynak bulmak iddiasıyla bölge halkından vergi, ceza, haraç ve müsadere yollarıyla para toplatmaya başladı. Bunları veremeyenler ise başta projenin ilk ayağı olan Dehdadi’deki Kale-i Sitâre inşaatı olmak üzere çeşitli devlet projelerinde

98 - NKVT (News-letter from Kabul Wakil with the Amir in Turkistan), 23 Mayıs 1890, SLEI:60, fol. 689, Amir to Firozkohi Chiefs.

99 - NKVT (News-letter from Kabul Wakil with the Amir in Turkistan), 10 Ekim 1889

100 - Lee, *The Ancient Supremacy*, s. XI

101 - Kakar, *Afghanistan, a study in internal political development 1880-1896*, s.155

zorunlu işçi olarak çalışmak mecburiyetinde bırakıldılar. 1890 yılı başlarında o kadar çok sayıda insan katledilmiş, hapsedilmiş veya sürgüne gönderilmişti ki Kabil'deki İngiltere temsilciliği kâtibi Türkistan'ın nüfusunun neredeyse yok düzeyine¹⁰² indirgendiğini söylemekteydi.¹⁰³ Bütün bu Emir terörü yetmezmiş gibi 1892 yılında bölgede başlayan kolera salgını birçok insanın hayatını kaybetmesine yol açacaktı.

Emir Abdurrahman'ın Türkistan terörü uygulamasından iki yıl önce, 1886 yılında yapılan nüfus sayımı verilerine göre Güney Türkistan'daki aile sayısı 87.105'tir. Bunların 30,080'i Özbek, 8,505'i Türkmen ve 1,460'ı Kıpçak olmak üzere 40.045'i, yani yaklaşık %46'sı Türklerden oluşmaktadır. Yapılan sayım ve etnik sınıflamalarda Tatar Türklerinin Hazara, Avşar Türklerinin Tacik, Aymak Türklerinin ise Beluci grubuyla birlikte sınıflandırılmış olması nedeniyle diğer Türk gruplarının gerçek sayısı konusunda bir bilgi yoktur. Fakat bu Türk gruplarıyla birlikte alındığında söz konusu yıllarda Güney Türkistan nüfusunun büyük bir kısmının Türkler tarafından oluşturulduğu görülmektedir. Bu dönemde Güney Türkistan'da yerel halk tarafından Afgani olarak adlandırılan Peştü ailelerin sayısı ise 3,420 olarak hesaplanmıştır.¹⁰⁴ Rus tarihçisi Khalfin bölgedeki Özbek ve Afgan nüfus konusunda daha ayrıntılı bilgi vermektedir.¹⁰⁵ Khalfin'e göre 1880'li yıllarda Güney Türkistan'da yaşayan Özbek nüfus 640.000 iken Afgan, yani Peştü nüfus 11.750 kadardı.¹⁰⁶

Terör döneminde Emir Abdurrahman'ın 12.000 Özbek ailesini, yani Güney Türkistan'da yaşayan Özbek nüfusun neredeyse üçte birini Kâbil ve Celalabad gibi şehirlere sürgün ettiğini yukarıda belirtmiştik. Aynı dönemde Emir Abdurrahman'ın yanındaki İngiltere temsilcisi çoğunluğu Özbek, Taciklerden oluşan 10.000 civarında insanın teröre kurban edildiğini ifade

102 - Nearly depopulated

103 - KM. Letter from Sayyid Diwan Mohamed, Munshi of British Agency in Kabul, 16 Nisan 1890.

104 - Adamec, *Historical and Political Gazetteer of Afghanistan*, v.4, s. 15, Tablo 1

105 - Khalfin, *The Rising of Ishak Khan in Southern Turkistan, 1888*, CAR VI, v.3, s.254

106 - Özbek nüfusun şehirlere göre dağılımı şöyledir: Maymana: 300.000, Kunduz: 100.000, Mezar-ı Şerif: 50.000, Taşkorgan: 50.000, San-çayrak: 35.000, Sar-i Pul: 25.000, Belh: 25.000, Şıbrgan: 20.000, Geybak: 20.000, Andhoy: 15.000. TOPLAM: 640.000 Peştü (Afgan) nüfusun dağılımı şöyledir: Maymana: 2.000, Kunduz: 6.000, Mezar-ı Şerif: 3.000, Taşkorgan: --; San-çayrak: 50, Sar-i Pul: 300, Belh: 200, Şıbrgan: 100, Geybak: --, Andhoy: 100. TOPLAM:11.750

etmektedir.¹⁰⁷ Bütün bunlara ek olarak 1888'den itibaren iki yıl içerisinde yaklaşık 16.000 kişinin zincire vurularak Kâbil'e sevk edildiği hatırlanırsa Emir Abdurrahman'ın Güney Türkistan'da uyguladığı vahşetin gerçek anlamda bir soykırım olduğu anlaşılmaktadır.

Emir Abdurrahman bu yaptıklarıyla yetinmeyecek öldürerek veya sürerek boşalttığı Güney Türkistan coğrafyasına kitlesel Peştü nüfus nakliyle bir Afganlaştırma politikasını başlatacaktı. Aslında Türkistan'a Peştü nüfus naklini 1885'te başlatmıştı. Bölgeye gönüllü olarak giden Peştulara maddi destek ve vergi avantajları sağlanmaktaydı. Güney Afganistan'daki Peştü isyanını bastırdığı dönemde Celalabad, Kandahar ve Lağman gibi bölgelerden önde gelen 10.000 Gilzai ailesini Güney Türkistan'a zorunlu göçe tabi tuttu.¹⁰⁸ Emir'in bu politikaları sonucunda 1885'lerde Güney Türkistan'da bulunan 3500 ailelik Peştü nüfusu 1890'lara gelindiğinde 40.000 aileye çıkmış durumdaydı.¹⁰⁹ Güney Türkistan'a gelen Peştular Emir Abdurrahman terörü döneminde öldürülen, tutuklanan, sürülen veya Batı Türkistan'a ya da İran'a sığınmak zorunda kalan Türkistanlıların devletçe el konulan evlerine ve arazilerine yerleştirilmişti. Diğer taraftan Büyük Britanya İmparatorluğu ile Çar Rusya'sı arasında 1820'lerden itibaren başlayan ve Afganistan üzerinden yürütülen "Büyük Oyun" bütün hızıyla devam etmekteydi. 1873 yılında Rusya ile İngiltere arasında Afganistan'ın kuzey sınırlarını, dolayısıyla Afgan Türkistan'ını belirleyen bir antlaşma yapılmıştı. Buna göre sınır Doğuda Badahşan ve uzantısı Wakhan koridorundan başlayıp Kökçe nehri ile Amu Derya'nın birleştiği noktadan itibaren Amu Derya boyunca batıya devam edecek, nehrin kuzeye döndüğü Hoca Salar'dan itibaren Andhoy ve Maymana'yi Afganistan içinde bırakacak şekilde İran sınırına kadar uzatılacaktı.¹¹⁰

107 - Lee, *The Ancient Supremacy*, s. s. 548

108 - Tanner, *Afghanistan: A Military History from Alexander the Great to the fall of the Taliban*, s. 218

109 - Omar Sadr, *Negotiating Cultural Diversity in Afghanistan*, s.122sduyhhyu

110 - Sykes, *History of Afghanistan*, c. II, s. 87-88

1885 yılında Rusya'nın Panjdeh bölgesini işgali ve ardından Herat'a yönelik askerî harekâtı ile antlaşma bozulduysa da 1887 yılında Afganistan'ın Kuzey Batı sınırlarını belirleyen nihai bir antlaşma yapıldı. Bu antlaşmanın maddelerinden birisi Herat'a ve Afgan Türkistan'ına yönelik bir saldırının İngiltere için savaş sebebi sayılacağı (Casus Belli) şeklindeydi. Afganistan'ın Kuzeydoğu sınırları ise Büyük Oyun'un aktörleri arasında 6 yıl devam eden komisyon görüşmeleri sonucunda, 26 Ocak 1888'de bir protokole bağlanabildi. Afgan tarihçileri İngiltere heyet başkanının adına izafeten bu sınırı "Ridgeway Hattı" olarak adlandırmaktadırlar. Fakat İngiliz Hint İmparatorluğu ile Rus Çarlığının temasını önleyen ve Pamir dağları üzerinden Doğu Türkistan sınırlarına kadar uzanan Wakhan Koridoru ile ilgili İngiliz-Rus uzlaşması ancak 1893 yılında gerçekleştirilebilecektir. Böylece 20. Yüzyıla girerken Büyük Oyun'un bir halkası olarak tampon devlet Afganistan'ın sınırları, Güney Türkistan'ı da içerecek şekilde kesinleşmiş oluyordu.

Sınırlarının oluşturulmasını ve korunmasını Büyük Britanya İmparatorluğu'nun güvencesine bağlamış olan Emir Abdurrahman ise kendisine "Demir Emir" unvanını kazandıracak nitelikte vahşi uygulamalarla merkezi bir devlet oluşturma hedefini gerçekleştirmeye devam etmekteydi. Başta Gilzai (1886), Özbek (1888) ve Hazara (1891) isyanları olmak üzere 40'a yakın halk ayaklanması sonrasında Emir'in bizzat kendi ifadesine göre 100.000'in üzerinde insan öldürülmüştü.¹¹¹ Hapsedilenler, yaralananlar, sürgün edilenler konusunda ise kesin bir rakam verilemiyordu. Emir'in İngiliz güvencesi altında sürdürdüğü bu vahşi yönetim İngiltere hükümet mensuplarında bile ciddi rahatsızlığa yol açmıştı. Nitekim İngiliz Dışişleri Bakanlığından Hindistan Yönetimi Sekreteri Vikont Cross'a gönderilen 16 Ağustos 1892 tarihli bir mektup bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

111 - Kakar, A. *Political and Diplomatic History of Afghanistan, 1863-1901*, s. 226

“...Majestelerini tahta oturttuğumuzdan beri nasıl davrandığına dair bir inceleme, sistematik baskı ve zulmüne biraz değinmezsek eksik kalacaktır. Kendi çıkarları doğrultusunda çok sayıda tekeller kurarak ve aşırı ağır vergilendirmelerle ülkesinin ticaretini mahvetti ve tebaasının düşmanlığını uyandırdı. Tebaası ona karşı birden fazla kez isyan etti ve birçoğu göç etmek zorunda kaldı. Amcası Muhammed Yusuf Han hariç, ülkedeki rütbe ve nüfuz sahibi hemen hemen her adamı öldürdü veya sürgüne gönderdi. Hoşuna gitmeyenlere uyguladığı cezalar çok barbarca ve insanlık dışı nitelikteydi. Toptan infazları ve bunları yaparken kullandığı korkunç yöntemler onun adına kara bir lekedir... Majestelerine, bu vahşi cezaları vermeyi bırakmadığı takdirde dostluğumuzu sürdüremeyeceğimizi bildirmek zorunda kaldık; ancak bu uyarının pek etkili olmadığından korkuyoruz. Afganistan tahtına bu kadar kanlı ve amansız bir hükümdarı siyasi nedenlerle desteklediğimiz için bazen bu davranışımızı haklı çıkarmakta zorlandığımızı itiraf ediyoruz.”¹¹²

Ne yazık ki İngiltere Sömürge Yönetimi gizli yazışmalarda Emir Abdurrahman’ın terör uygulamalarından yakınırken İngiliz kamuoyuna ve uluslararası camiaya “Modern Afganistan’ın Kurucusu Emir Abdurrahman” imajı pompalamaktaydı.

Emir Abdurrahman, iktidarının son dönemlerinde o güne dek yönettiği tampon devlet içerisinde yaşayan farklı milliyetler ve kabileler üze-

112 - İngiltere Dışişleri Bakanlığından Hindistan Yönetimi Sekreteri Vikont Cross’a, 16. Ağustos. 1892, SLEI:67, fols 385-408. “A review of the manner in which his highness has conducted himself since we placed him on the throne would be incomplete without some reference to his systematic oppression and cruelty. He has done his utmost, by establishing numerous monopolies in his own interests and by his inordinately heavy taxation to ruin the trade of his country and arouse the hostility of his subjects, who have more than once been driven to rebel against him, and many of whom have migrated. With the exception of his Uncle Muhammad Yusuf Khan, he has killed, or banished, almost every man of rank and influence in the country. The punishments which he has been in the habit of inflicting upon those who fell under his displeasure have been of the most barbarous and inhuman nature. His wholesale executions and the horrible methods in which they are a disgrace to his name... We have been obliged to warn His Highness that, unless he ceases to inflict these atrocious punishments, he cannot expect to retain our friendship; but we fear the warning has had little effect; and we confess that we find it difficult at times, to justify ourselves our actions in supporting upon the throne of Afghanistan for political reason, a ruler so bloody and implacable...”

rinde yürüttüğü “böl-parçala-yönet” politikalarını yumuşatmaya başladı. Vikont Cross’a gönderilen gizli yazışmada ifade edildiği gibi bölgesel Emirler, Beyler, Kabile liderleri din alimleri gibi ülkedeki güç odaklarının tamamını tasfiye etmiş olduğuna inanıyor olmalıydı. Kâfiristan bölgesine yaptığı sefer sonrasında bölge halkını zorla Müslümanlaştırması nedeniyle kendisini Gazi ilan etmiş, Afganistan’daki farklı etnik grupları İslamiyet temelinde birleştirebileceği inancıyla İslam dininin ön plana çıkarıldığı “Raiyet” anlayışını gündeme getirmişti. Arapçada “sürü” anlamına gelen bu sözcük Fars ve Hint kaynaklarında yönetilen halk kitleleri, köylü sınıfı, çiftçi gibi anlamlarda kullanılmaktaydı.¹¹³ Emir’in amacı Müslümanlıkta birleşmiş bir Raiyet anlayışıyla etnik ve kabilevi farklılıkların ortadan kaldırılması, en azından baskılanarak toplumsal huzursuzluklara yol açmamasıydı.

1896 yılında Muhammedzai kabilesi liderleri, din ve devlet reisi Emir’i kendi kabilelerinden seçtiği için Yüce Tanrıya şükrederek bir ahitname ilan ettiler. Görevleri bu yüce varlığın topraklarını, sınırlarını, gerçekleştirdiği eserleri korumak, her durumda ona sorgusuz sualsiz itaat etmek, hiçbir şekilde ihanet etmemek, onun oğullarını tacının ve tahtının mirasçıları olarak tanımak, o hayatta iken emirlik iddiasında bulunan kim olursa olsun din düşmanı olarak kabul etmek, onun yüce varlığını iç ve dış düşmanlara karşı korumak şeklinde tarif edilmekteydi. Ayrıca Emir Abdurrahman’ın isminin İslam’da sonsuza dek yaşamasını istedikleri için onun mübarek ismine “Ziya al Millat va al-Din” (Dinin ve Milletin Işığı) unvanını ekliyorlardı. Emir’in Muhammedzai kabilesinden çıkmış olması nedeniyle böylesi bir ahitnameyi ilk olarak ilan etmek hakkı bu kabile mensuplarına aitti. Afganistan’ın diğer kabileleri de onların önderliğini takip etmeliydiler.¹¹⁴

113 - Osmanlılarda Reaya şeklinde kullanılan bu kavram Selçuklulardan Osmanlılara geçmiştir.

114 - Ahitnamenin İngilizce metni için bkz. Kakar, A. *Political and Diplomatic History of Afghanistan*, 1863-1901, s. 239-240

Muhammedzai Kabile liderlerinin imzaladıkları bu ahitnameyi Afganistan'ın bütün toplumsal kesimlerinden gelen benzer ahitnameler izledi. Kabile liderleri, diğer etnik grupların önderleri, askerler, devlet görevlileri, din adamları, toprak sahipleri, göçebeler kendi rızalarıyla imzaladıkları ahitnamelerle Muhammedzai Ahitnamesinde belirtilen maddeleri onaylıyor ve Emir'e sadakat yemini ediyorlardı. Ülke genelinde hazırlanan 194 adet Birlik ve Beraberlik Ahitnamesi 17 Ağustos 1896 Cuma günü törenlerle Emir Abdurrahman'a sunuldu ve o gün "Birlik ve Beraberlik Bayramı (Ceşn-i Müttefikkiye) ilan edildi.¹¹⁵

Bu gelişmeler sırasında Emir Abdurrahman Ülkenin idari yapısını da değiştirmiş, geçmişte otonom konumda olan bölgeleri eyalete dönüştürecek şekilde bir düzenleme yapmıştı. Hükümet görevlileri için hazırlanan kitapçıkta (Kitabça-yi Hükumat) bu eyaletler Kâbil, Kandahar, Türkistan, Katağan-Badahşan ve Herat olarak sıralamaktaydı.¹¹⁶ Bu idari taksimatta Katağan ve Badahşan birleştirilmek suretiyle Güney Türkistan ikiye bölünmüştü.¹¹⁷ İngiltere ile Rusya arasında Kuzey sınırlarının da kararlaştırılmış olması nedeniyle 1898 yılında Kâbil'de Afganistan'ın ilk resmi haritası basılmıştı. Harita, yanında Emir'in açıklayıcı mesajıyla birlikte, Afganistan'ın bütün şehir ve beldelerine gönderildi. Harita ayrıca başta Osmanlı Devleti olmak üzere yabancı ülkelere de gönderilecekti.¹¹⁸ 1901 yılında vefat ettiği zaman geride yaptığı iç fetihler ve uyguladığı terör nedeniyle yüzbinlerce insanın hayatına mal olmuş, merkezine Peştu etnisitesinin yerleştirildiği merkezi bir devlet bırakmıştı. Emir Abdurrahman'ın iktidarı başlarken otonom emirliklerden oluşan Güney Türkistan ise Afganistan'ın iki parçalı bir eyaleti haline dönüşmüştü.

115 - Kakar, *A. Political and Diplomatic History of Afghanistan*, 1863-1901, s. 138

116 - Tarzi, *The Judicial State: Evolution and Centralization of the Courts in Afghanistan*, 1883-1896, s. 103

117 - Katağan ve Badahşan'ın ayrılmasıyla alanı küçülen Türkistan eyaleti 14 il/ilçeden oluşmaktaydı (Mezar-ı Şerif, Belh, Akça, Taşkorgan, Şırgan, Andhoy, Aybak, Dara-i Suf, Doab, Saygan, Belh-ab, Sangçarak, Sar-i pul, Maymana)

118 - Osmanlı arşivlerinde Osmanlı kartografları tarafından çizilmiş 1892 tarihli bir Afgan Emirliği haritası vardır ve burada Güney Türkistan ile Rus-Afgan sınırı ayrıntılı olarak tanımlanmıştır. BOA Y.PRK.TKM 26/7

AFGAN MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU VE BAĞIMSIZ AFGANİSTAN

Emir Abdurrahman döneminde Musahiban ve Tarzi gibi siyasi açıdan etkin aileler, Müceddidi, Nakşibendi ve Kadiri gibi Sufi tarikat önderleri ülkeyi terk etmek zorunda bırakılmışlardı. Emir Habibullah döneminde siyasal ve kültürel açılardan çok etkili olacak olan Mahmud Tarzi'nin ailesi de 1885'te İstanbul'a sürgün gitmiş ve daha sonra Sultan Abdülhamid'in emriyle Bağdat'a yerleştirilmişti. Bağdat, Şam ve İstanbul gibi Osmanlı merkezlerinde eğitim gören genç Mahmud Tarzi bu dönemde Genç Türkler olarak bilinen muhalif gruplarla olduğu kadar Osmanlı Sarayı ile de yakın ilişkiler kurmuş, Şam bölge yönetiminde bürokrat olarak görevlendirilmişti. Türkçe, Fransızca, Farsça, Peştuca ve Urduca dillerine hâkim olan bu gencin bürokrasideki başarılı çalışmaları Osmanlı sadrazamından övgü almasıyla kanıtlanmaktaydı.¹¹⁹ Emir Habibullah'ın tahta geçer geçmez gönderdiği davet mektubu Tarzi ailesinin sürgününün sona erdiğini müjdeliyordu.

Mahmud Tarzi Afganistan'a döndüğünde kendisini bürokrat ve aydınların oluşturduğu Genç Afganlar Hareketi içerisinde buldu. Bu hareket Afganistan'da meşrutiyetin kurulması ve ülkenin İngiltere mandalığından kurtarılması gibi iki hedefe yönelik çalışmalar yapmaktaydı. 1907 yılında Petersburg'da imzalanan Büyük Oyun'un son antlaşması Afganistan ve İran'daki emperyalizm karşıtı hareketlerin yükselmesine yol açacaktı. Rusya ile İngiltere arasında imzalanan bu antlaşmayla İran iki gücün nüfuz alanları şeklinde paylaşıyor, Rusya Afganistan'ın İngiliz nüfuz alanında olduğunu kabul ediyor, İngiltere ise Afganistan'ı ilhak etmeyeceği ve iç işlerine karışmayacağı güvencesi veriyordu. Kendilerinin temsil edilmediği bir antlaşmayla büyük güçlerin nüfuz alanlarına dönüştürülmüş olmak bağımsızlık yanlısı siyasi kadrolar açısından kabul edilemez bir durumdu ve Afganistan'daki Genç Afganlar hareketi yükselen itirazların temel ek-

119 - BOA-İ. TAL 11 / 1310C-052 (1310h C 15 / 1893 01 04)

seni haline gelmişti. Fakat iki yıl sonra, ülkede meşrutiyetin gelebilmesi için Emir Habiburrahman’a suikast düzenleyecekleri söylentileri üzerine hareketin liderleri suçlanarak tasfiye edildiler.

Genç Afganlar Hareketi’nin tasfiye edilmesinden sonra Tarzi kültürel ve ideolojik çalışmalara yöneldi. 2012 yılında çıkarmaya başladığı Afganistan’ın ilk yayın organı olan Siracü’l Ekber gazetesinde bir taraftan İngiliz emperyalizmi ve aşırı tutucu dini kadrolara karşı yayınlar yaparken bir taraftan da etnolinguistik Afgan milliyetçiliği ideolojisinin temellerini oluşturmaya başladı. Mahmud Tarzi’nin yerleştirmek istediği Afgan milliyetçiliği anlayışı İslam dininin birleştiriciliği temelinde “Tek Devlet”, Peştu etnisitesi merkezli “Tek Millet” ve Peştucayı esas alan “Tek Dil” unsurlarından oluşmaktaydı.¹²⁰

Mahmud Tarzi’nin dönüşü sürgün yıllarında ilişki kurduğu çevrelerden nitelikli Osmanlı vatandaşlarının Afganistan’a gelmeleri ve askerlik, eğitim, sağlık, mühendislik, gazetecilik, hukuk ve bürokrasi gibi alanlarda ülkeye hizmet etmeleri bakımından da önemliydi. Askeri alanda en önemli isim Albay Mahmud Sami Bey’di. Subay eğitimi için kurulan Kraliyet Askeri Akademisi’nde yönetici olan Mahmud Sami Bey, askerlik eğitimi ve tatbikat alanında kitaplar yazmış, bir anlamda Osmanlı askeri eğitim sistemini Kâbil Harbiye’sine uygulamıştı. Afganistan’da görevli üst düzey bir İngiliz subayı raporunda Emir tarafından çok takdir edilen Mahmud Sami Bey’in başarılı çalışmalarından söz etmektedir.¹²¹

Afganistan’da görevli bir İngiliz mühendisin raporuna göre Mahmud Sami Bey o kadar şöhret kazanmıştı ki Emir onu daha çok sayıda Osmanlı subayını davet etmek konusunda yetkilendirmişti. İngiliz görevlinin günlüğüne göre Emir 1908 yılının ocak ayında Afganistan’a gelen 8 Osmanlı subayını Özbek Süvari Alayı eşliğinde törenle karşılamıştı.¹²²

120 - Sadr, *Negotiating Cultural Diversity in Afghanistan*, s. 104

121 - National Archive of India, Foreign / Secret / F / Sept.1909 / 1-3.

122 - National Archive of India, Foreign / Secret / F / June 1908, 146-149

Yine İngiliz kaynaklarında içlerinde bir mühendis, bir arazi ölçümcüsü, bir doktor, iki sağlık teknisyeni, bir bürokrat ve bir askeri uzmanın bulunduğu tamamı Mahmud Sami Bey'in akraba veya arkadaşlarından oluşan 8 kişilik bir Osmanlı grubunun Kâbil'e geldiği aktarılmaktadır.¹²³ Grubun içerisindeki Hasan Hüsnü Bey, Mahmud Sami Bey'le birlikte askeri talimatnamelerden çocuklara Osmanlı Türkçesi öğretme kitaplarına kadar çok geniş yelpazede kaynaklar hazırlamış ve eğitim alanında kullanmışlardır. Bugün Afganistan Milli Arşivlerinde Muhammed Nazif isimli bir Osmanlı öğretmeninin yazdığı Osmanlı Türkçesi Alfabeti (Kitab-ı Elifba-yi Türki), Osmanlı Türkçesi Okuma Kitabı (Qıraat-i Zeban-i Turki) ve Türk Grameri (Sarf-ı Türki) gibi kitaplar muhafaza edilmektedir.

İngiliz raporlarına göre İsviçre ve Bulgaristan'da hukuk profesörlüğü, Mısır'da gazetecilik yapan Ali Fehmi isimli bir Genç Türk Osmanlı aydını 1907 yılında Afganistan'a gelmiş maliye bakanlığında görevlendirilerek ülkenin gelir sistemini ve sulama sistemlerinin modernizasyonunu başarılı bir şekilde gerçekleştirmişti. Bunun üzerine Emir ondan birkaç deneyimli mühendis getirmesi talebinde bulunmuştu.¹²⁴ Grupla birlikte gelen Dr. Münir İzzet Bey Emir Habibullah'ın özel doktoru oldu ve gerek Afganistan Sağlık Bakanlığı ve gerekse modern Halk Hastaneleri onun gözetim ve denetiminde geliştirildi. İngiliz raporları İzzet Bey ve onun isteğiyle Afganistan'a gelen Dr. Ahmed Fehim Bey'in Türkiye ile Afganistan arasındaki diplomatik ve politik ilişkilerin sacayakları olduklarını ifade etmektedir.¹²⁵

Bu dönemde Mahmud Tarzi'nin çabalarıyla Afganistan'a gelen Osmanlı mühendisleri Kâbil'in elektriğini üreten Hidroelektrik sistemini, başkente su getiren ve çevrede sulu tarımı gerçekleştiren alt yapıyı kurmuşlardı. Rıza Bey isimli bir mühendis yolların inşasını, Hilmi isimli bir

123 - National Archive of India, Foreign /Secret /Jan.1909 /74-76. Bu grubun Afganistan'a gidişi Osmanlı kaynaklarında da kaydedilmiştir. BOA-HR. SYS 5 / 17 (1910 02 19)

124 - National Archive of India, Foreign / Secret / F / Jan.1909 / 74-76.

125 - National Archive of India, Foreign / Frontier / B / May.1913 / 71-72.

Osmanlı Paşası Afganistan posta sistemini, bir Osmanlı jeologu madenlerin tespiti ve işletilmesini sağlamışlardı.¹²⁶ Benzer şekilde Emir Habiburrahman tarafından kurulan Habibiye mekteplerinde çok sayıda Türk öğretmenler ve Mahmud Tarzi tarafından çıkarılan Siracü'l Ekber gazetesinde Türk gazeteciler çalışmaktaydı. İngiliz raporlarında kaydedilen bir diğer konu da Kâbil'e gelen bir hukukçunun Afganistan hukuk sisteminin inşasında oynadığı roldü.¹²⁷

2 Ekim 1915 tarihinde Hint ihtilalcilerinin de dahil olduğu Türk-Alman Heyeti Kâbil'deydi. Heyet Alman Oskar von Niedermayer ve Otto von Henting, Türk Teşkilat-ı Mahsusa görevlisi Teğmen Mehmet Kâzım Bey, Hint Prensi Raca Mahendra Pratap ve Müslüman İhtilalci Abdulhafız Muhammed Bereketullah'tan oluşmaktaydı. Görevleri Afganistan'ı İngiltere'ye karşı savaşa sokmak, bu gerçekleşemiyorsa Hindistan'da İngiliz yönetimine karşı Hint ihtilalcileri tarafından çıkarılacak isyan hareketine destek vermesini sağlamaktı. Ayrıca Hindistan sınırları içerisindeki Peştu kabilelerinin de İngiliz yönetimine karşı başkaldırmaları isteniyordu. Proje bir Alman-Osmanlı ortak çalışmasıydı. Osmanlı Devleti'nin Almanya ile ittifak antlaşması imzaladığı 2 Ağustos 1914 tarihinden kısa bir süre sonra Alman Hükümetinin teklifi üzerine Osmanlı yönetiminin onayıyla gündeme getirilmişti. Heyet başkanı konumundaki Raca Pratap, *Siracü'l Ekber* gazetesine verdiği bir röportajda olayı kısaca şöyle özetlemekteydi:

*“Alman Kayzeri ile Hindistan ve Asya meselelerini görüştim ve gerekli yetkileri aldım. Daha sonra Türkiye Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Kutsal Halife Büyük Sultan ile görüştim. Osmanlı İmparatorluğunun Hindistan ve Doğu politikalarını düzenleyerek gerekli yetkileri aldım. Alman ve Türk görevlileri ve Mevlevi Bereketullah bana yardımcı olmak için benimle birliktedirler”*¹²⁸

126 - National Archive of India, Foreign / Secret / Jan.1909 / 74-76

127 - National Archive of India, Foreign / Secret / F / Jun.1908 / 146-199

128 - Siracü'l Ekber, 4 Mayıs 1916

Aslında heyetteki her grubun kendine göre ayrı bir misyonu vardı. Hint ihtilalcilerinin amacı Hindistan'daki bağımsızlık yanlısı grupları İngiliz yönetimine karşı harekete geçirmek ve Hindistan'ın bağımsızlığını sağlamaktı. Alman temsilcileri ise İran ve Afganistan'ı Almanya tarafına çekerek Hindistan'a karşı bir işgal hareketini başlatmaktı. Mehmed Kâzım Bey tarafından temsil edilen Türk tarafına gelince hedef Müslüman grupları Halife'nin cihat bayrağı altında, Türk kabilelerini ise İttihat ve Terakki'nin Panturancı ideolojisi ekseninde birleştirmek ve böylece Osmanlı'nın etkin bir dünya gücü olduğunu ispatlamaktı.

Savaşta tarafsız kalmak isteyen Afgan Emiri heyet ile ilk görüşmesini iki ay sonra gerçekleştirecek ve daha sonraki görüşmelerde çeşitli itirazlar ileri sürerek süreci uzatmaya çalışacaktı. Emir'in kardeşi Nasrullah Han Osmanlı Halifesinin cihat ilanıyla birlikte Afganistan'ın savaşa katılması taraftarıydı ve Emire bu yönde baskı yapmaktaydı. 1916 yılının ocak ayında Emir Habibullah Niedermayer'e bir antlaşma taslağı verdi. Buna göre Alman hükümeti Afganistan'a son model 100 bin tüfek, 300 top ve 10 milyon sterlin verecekti. Ayrıca Afgan ordusunun modernizasyonu için gerekli eleman desteği de sağlanmalıydı. Aslında bu şartların gerçekleşmeyeceğini her iki taraf da bilmekteydi ve Emir zaman kazanmak istiyordu. Bunun üzerine Niedermayer İran'daki Alman elçiliğine antlaşmanın şartlarıyla birlikte Afganistan'a mümkün olduğunca çok sayıda asker gönderilmesi yönünde Türkiye'ye baskı yapılması talebini de ilettili. Çünkü Niedermayer, Hentig ve Mehmed Kâzım üçlüsü Afganistan'a 1000 civarında Türk askeri gelmesi halinde darbe yaparak Emir'in yerine heyetin taleplerine sıcak bakan kardeşi Nasrullah'ı geçirme planı yapmışlardı. Fakat 1916 yılının mart ayında Ruslar Erzurum'u işgal ettiler. Artık Osmanlı Devleti'nin Afganistan'a asker göndermesi imkânsızdı. Bu haberi alan Niedermayer ve Hentig mayıs ayı içerisinde Afganistan'ı terk ettiler. Hintliler ve Mehmed Kâzım Bey ise Afganistan'da kalmışlardı.¹²⁹

129 - Andican, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, s.317

Emir Habibullah döneminde Kâbil’de güçlü bir Türk diasporası bulunmasına karşın Güney Türkistan ve bu bölgede yaşayan Türklere yönelik herhangi bir ilgi ve faaliyet görülmemektedir. 1907 yılında İstanbul’da basılan Mehmed Fazıl’ın *Resimli Afganistan Seyahati* başlıklı kitabında Güney Türkistan’a ve Türklere yönelik sadece birkaç cümleyle yer verilmiştir. Afganistan’ın siyasi yapısının anlatıldığı *Taksimât-ı Siyasiye* bölümünde ülkenin vilayetleri Kâbil, Celalabad, Kâfiristan, Badahşan, Katağan, Türkistan, Hazara, Kandahar, Sistan ve Herat olarak sayılmaktadır. Güney Türkistan ile ilgili olarak *Afganistan’da yaşayan Halklar* başlığı altında “Badahşan, Katağan ve Türkistan tamamen Özbek, Türkmen ve Taciklerden oluştuğundan tahminen bir milyon kadar Türk vardır. Bunlar Müslüman olup cümlesi Sünni mezhebindedir” şeklinde kısa bir bilgi kaydedilmiştir.¹³⁰

Osmanlı-Güney Türkistan ilişkisiyle ilgili İngiliz istihbaratınca kayıt altına alınan tek bilgi ise 1907 yılında Afganistan’a gelen, maliye bakanlığında görevlendirilerek ülkenin gelir sistemini ve sulama sistemlerinin modernizasyonunu başarılı bir şekilde gerçekleştiren ve Genç Türklerden olduğu söylenen Ali Fehmi isimli bir Osmanlı vatandaşına aittir. İngilizler onu Abdülhamid rejiminden kaçmış bir kişi olarak tanımlamaktadır. Ali Fehmi İstanbul’da kurulan İttihat ve Terakki iktidarına gönderdiği bir telgrafta şunları söylemektedir:

“Ey milletin hizmetkarları! Türkistan’ı derinlemesine düşünün. Bizimle aynı dinden ve aynı ırktan olan Rusya, Çin, Afganistan ve İran Türkleriyle birleşin. Türkistan’ın Çin, Rus ve Afgan bileşenleriyle sağlam siyasi ilişkiler ve dostça bağlar kuralım.”

Kuşkusuz bu satırlar İngiliz istihbaratı tarafından İttihat ve Terakicilerin Pantürkçü ve Panislamcı gündemlerinin bir parçası olarak değerlendirilecekti.

130 - Mehmed Fazıl, *Resimli Afgan Seyahatnamesi*, s.85

Dünya Savaşı boyunca Afganistan'ın tarafsızlığını koruyan Emir Habibullah Paris Barış Konferansına delege göndererek katılmak ve ülkesinin tam bağımsızlığını sağlamak istiyordu. Fakat 20 Şubat 1919'da bir av sırasında çadırına giren kimliği belirsiz bir suikastçı tarafından öldürüldü. Yerine o sırada Celalabad şehrinde bulunan kardeşi Nasrullah Han geçtiyse de iktidarı yalnız bir hafta sürecekti. O dönemde Kâbil valisi olan Habibullah Han'ın üçüncü oğlu Amanullah Han orduya ve hazineye sahip olmanın avantajını kullanarak iktidara el koydu. Amcasını Kâbil'e getirten Amanullah Han onu babasının suikastından sorumlu tutarak ömür boyu hapse mahkûm etti. Nasrullah Han kısa bir süre sonra hapishanede bir suikast sonucu hayatını kaybedecekti.¹³¹

Habibullah Han'ın suikastı tam olarak açıklığa kavuşmamış olmakla birlikte Ruslar İngilizleri suçlamakta ve cinayetin Mustafa Sagir isimli bir İngiliz ajanı tarafından işlendiğini iddia etmekteydi. Ertesi yıl ilginç bir gelişme oldu ve Mustafa Sagir 1920 yılının temmuz ayında İstanbul'da ortaya çıktı. Kendisini Hindistan Hilafet Cemiyeti'nin temsilcisi olarak tanıtmaktaydı. Aralık ayında Ankara'ya geçen Sagir ilk olarak daha önce Hindistan'da bulunmuş olan Dr. Adnan Bey (Adıvar) ile ardından da Mustafa Kemal Paşa ile görüştü. Görüşmede Türkiye'de devam eden Kurtuluş Savaşı'na yardım için Hintli Müslümanlardan beş milyon İngiliz altını toplandığını ve bu paranın Türkiye'ye getirilmesi için vasıtalar aradıklarını belirtmişti.¹³²

Görüşme öncesinde kendisine getirilen istihbarat raporları ve görüşme sırasında Mustafa Sagir'in davranışlarından kuşkulanan Mustafa Kemal Paşa görüşmenin bitiminde yaveri Hayati Bey'e Sagir'in İngiliz casusu olduğunu söyleyerek temaslarının ve yazışmalarının sıkı bir şekilde takip edilmesi ve bu konuda kendisine sık sık bilgi verilmesi talimatını verdi. Kimyasal yöntemlerle okunur hale getirilebilen yazışmalar Sagir'in

131 - Sykes, *The History of Afghanistan*, c. II, s. 268

132 - Sert, *Mustafa Sagir*, s. 96

Mustafa Kemal Paşa ile ilgili istihbarat topladığını ve yapılması planlanan bir suikastın ön hazırlıklarını yaptığını göstermişti. Suikast planı Nelson isimli bir İngiliz albayı tarafından yönetilmekteydi. Casusluk suçlamasıyla tutuklanan Sagir İstiklâl Mahkemesinde yargılandı ve idama mahkûm oldu. İngiliz Yüksek Komiseri Sir H. Rumbold'un engelleme yönündeki tüm baskılarına rağmen Mustafa Sagir 23 Mayıs 1920 tarihinde idam edildi. Bu gelişmeyle birlikte Mustafa Kemal Paşa'yı sahneden silerek Anadolu'da başlayan Kurtuluş Savaşı'nı akamete uğratmak ve bu savaşın başta Hindistan olmak üzere İngiliz sömürgelerine örnek olmasını engellemek yönündeki emperyalist proje de tarihe gömülmüş oluyordu.

Habibullah Han iktidara gelir gelmez İngiltere'den bağımsızlık elde etmek konusunda talepleri gündeme getirmeye başlamıştı. 13 Nisan 1919 tarihinde Hindistan'ın Amritsar şehrinde ortaya çıkan isyan ve katliam nedeniyle İngiliz yönetiminin zor durumda kaldığını gören Habibullah Han mayıs ayı başlarında Cihat ilan ederek Hindistan'a yönelik bir askerî harekât başlattı. Sınırdaki Peştu kabilelerinin de katılımıyla genişleyen savaş iki ay kadar sürdü ve 8 Ağustos Rawalpindi antlaşmasıyla sona erdi. Bu antlaşmayla birlikte Afganistan resmen iç ve dış işlerinde bağımsız bir ülke haline geliyordu.¹³³ Bu antlaşmanın 5. Maddesiyle Afganistan ile İngiltere arasında yapılan önceki antlaşmalar hükümsüz kılınıyor ve o güne dek İngiliz yönetimince kullanılan Afganistan ve bağlıları (Türkistan) ifadesinden bağlıları sözcüğü çıkarılıyordu.¹³⁴ Böylece Afganistan, Güney Türkistan ve Herat gibi o güne dek bağlıları olarak isimlendirilen siyasi üniteleri de kapsayan tek bir ülke haline dönüştürülmüş oluyordu. Fakat bu antlaşma ile Afganistan'ın tüm sorunları çözümlenmiş değildi. Afganistan ile İngiliz Hint yönetimi arasında yapılan uzun süreli görüşmeler nihayet 1921 yılının 22 kasımında sonlandı ve bu tarihte imzalanan son bir antlaşmayla

133 - Adamec, *Afghanistan* 1900-1923, s.182-183

134 - Afghanistan and its dependencies

Afganistan'ın İngiliz mandasından kurtulduğu resmen onaylanmış oldu.¹³⁵ Emir Amanullah 1923 yılında unvanını Kral olarak değiştirecek böylece Afganistan Emirliği tanımlaması Afganistan Krallığına dönüşecektir.

MUSTAFA KEMAL TÜRKİYE'Sİ İLE AFGANİSTAN ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Afganistan ile Mustafa Kemal Türkiye'si arasındaki ilişkiler Kurtuluş Savaşı döneminde başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa İngiltere'nin İstanbul'u işgal eden çok uluslu gücün omurgasını oluşturmanın ötesinde Anadolu işgalini başlatan Yunan gücünün de en büyük desteği olduğunu bilmekteydi. Dolayısıyla İngiltere'ye karşı bağımsızlık mücadelesi veren Afganistan'daki gelişmeleri çok yakından izlemekte ve bu bölgedeki mücadelenin şiddetlenmesi halinde Anadolu üzerindeki İngiliz baskısının azalacağını bilmekteydi. Nitekim Sevr antlaşmasının imzalanmasından bir hafta sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi Balkan Savaşları sırasında Türkiye'ye gelip Osmanlı Ordusuna katılan Abdurrahman Peşaveri'yi Türkiye'nin Afganistan'daki Özel Yetkili Temsilcisi olarak görevlendirdi.¹³⁶ Peşaveri, Kemal Paşa'nın İngiliz emperyalizmine karşı dayanışmayı öneren mektubuyla Kâbil'e ulaştığında Afganistan, Ravalpindi Antlaşmasıyla tam bağımsızlığını ilan etmiş durumdaydı.¹³⁷

Bu dönemde Türk-Afgan ilişkilerinin ikinci önemli ayağı Cemal Paşa'ydı. Cemal Paşa 1920 yılı Eylül ayı sonlarında Türkistan'da görev yapan 14 Türk Subayı, Hint ihtilalcisi Mevlevi Bereketullah ve 9 Türkistanlı asker eşliğinde Afganistan'a geldi.¹³⁸ Ekim ayı içerisinde Amanullah Han ile yaptığı görüşmede İngilizlerden bağımsızlığını kazanan Afgan Emiri'nin İttihad-ı İslam zihniyetiyle Batı Türkistan, Buhara Emirliği, Harezm

135 - Adamec, *Afghanistan 1900-1923*, s. 184-185

136 - Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, s. 92

137 - Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, s.109-111

138 - Cemal Paşa'nın Batı Türkistan'daki faaliyetleri için bkz. Andican, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, s. 367-369

Halk Şuraları Cumhuriyeti ve Belucistan gibi bölgeleri ülkesine katmak suretiyle Ahmed Şah Durrani dönemindeki gibi büyük bir imparatorluk yaratmak istediğini anlamıştı.¹³⁹ Gerek Sovyetlerin ve gerekse Ankara Hükümetinin bilgisi ve desteği dahilinde İngiltere karşıtı bir cephe oluşturmak niyetiyle Afganistan'a gelen Cemal Paşa için Amanullah Han'ın bu hülyası uygun bir zemin sağlamıştı. Dolayısıyla Cemal Paşa'nın Afgan Emirini bu isteğinin gerçekleşebilmesi için güçlü bir ordusunun olması gerektiği, bu ordunun da ancak Türk subayları yönetiminde gerçekleştirilebileceği konusunda ikna etmesi zor olmadı. Emir in bu düşünceyi onaylaması sonrasında Cemal Paşa, yanında getirdiği subaylarla birlikte daha önce Rus esaretinden kurtularak Afganistan'a geçmiş Türk subayları yönetiminde, hızlı bir şekilde Numune Kıtaları kurulması sürecini başlattı.

Aslında Amanullah Han'ın düzenli bir ordu yaratabilmek için Türkiye'den yardım talebi Rus esaretinden sonra Afganistan'da bir süre görev yapan ve Türkiye'ye dönmek isteyen Türk Subayları aracılığıyla olmuştu.¹⁴⁰ Amanullah Han'ın mektubuylar birlikte dönüş yolunda Cemal Paşa ile görüşen bu subaylar Amanullah Han'ın ve Cemal Paşa'nın mektuplarını Ankara'da Mustafa Kemal Paşa'ya takdim ettiler. Cemal Paşa'nın Moskova ve Taşkent'ten gönderdiği mektuplardaki Afganistan'a subay gönderilmesi taleplerine Anadolu'daki savaş şartlarında bunun mümkün olmadığı cevabını veren Mustafa Kemal Paşa Amanullah Han'ın talebine olumlu yaklaştı ve Fevzi Paşa'ya Afganistan'a gönderilmek üzere bir subay grubu hazırlaması emrini verdi. Mustafa Kemal Paşa'nın kendi el yazısı ile verdiği 21 Aralık 1920 tarihli talimata göre bu subaylar öncelikle siyasetle uğraşmayıp sadece askerlik görevlerini yaparak, kendilerini gerek Afganistan ve gerekse Türkistan ve Buhara halklarına sevdireceklerdi.

139 - Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya 13 Ağustos 1920 tarihli mektup. Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, s. 77-85

140 - Bahsedilen Türk subayları Prevezeli Bnb. Ziya Bey (Tuğbay), Mataracı Rıfat Bey ve Hüseyin Cahit Beylerdir

Afganistan’a gidecek subaylar dışarıdan Afgan ordusunun askerle-riymiş gibi görünmekle birlikte, her zaman Türk Hükümetinin emirlerine hazır olacak insanlardan seçilmeliydi. Afganistan’da hizmette bulundukla-rı süre boyunca terfi ve maaş konularında Türk ordusu kadrosunda bulun-durulacaklardı. Bu subayların Türkiye ile devamlı temas halinde olmaları çok önemliydi. Afganistan yöneticilerinin Türklük ve İslamiyet aleyhinde bir hareket yapmaya hazırlanmaları durumunda bu subaylar, bu hareket-lere engel olabilecek bir Afgan veya Türk grubunu iktidara getirebilecek konumda olmalıydılar. Böylece Mustafa Kemal Paşa, talimatının başında belirttiği gibi, Orta Asya’da Ankara Hükümetinin emrine amade bir ordu oluşturulması durumunda, İngilizleri uzaklarda meşgul edecek bir vasıta-nın elde edilmiş olacağını, bu imkânın da Anadolu üzerine çöken baskıyı ve sorunları azaltacağı inancında olduğunu belirtiyordu.¹⁴¹

Amanullah Han ile düzenli ordu kurulması konusunda uzlaşan Ce-mal Paşa yanındaki Osmanlı subaylarıyla çalışmaları başlatmıştı. Her biri-sinin başında bir Türk komutanı bulunan Numune kıtaları oluşturuldu. Bu subaylar ayrıca Harbiye öğrencilerini ve Hint ihtilâlçilerini de eğitmektey-diler. Cemal Paşa, Basmacı Lideri Şir Muhammed Beg’in talebi üzerine Afgan Hükümeti tarafından Güney Türkistan’ın Hanabad şehrinde açılan Korbaşılar okuluna da özel ilgi göstermiş ve eğitime katkıda bulunmak üzere Türk subayları göndermişti.

Diğer taraftan Cemal Paşa, Fergana ve Pamir bölgelerinde Rusla-ra karşı savaştan Basmacıları İngilizlere karşı kullanabilmek amacıyla Hindistan’a doğru yönlendirmek istiyordu. Yanındaki subaylardan Ragıp Bey’i ve Türkistanlı Karı Kamil’i Basmacılarla görüşmeler yapmak üzere Taşkent’te gönderdi. Heyetin Cemal Paşa adına getirdiği “Silahlarınızı ve teşkilatınızı muhafaza etmek şartıyla Sovyetlerle sulh yapınız” şeklindeki mesaj, Basmacılar arasında büyük bir kızgınlığa yol açacaktı. Basmacılık

141 - Mektubun metni için bkz. *Atatürk’ün Milli Dış Politikası*, Belge No: 36, s. 218-219.

Hareketi'ni ortak bir siyasi zemine oturtmaya çalışan *Orta Asya Millî Avamî İhtilâl Cemiyetleri İttifakı* Merkez Komitesi, Cemal Paşa'ya bir mektup göndererek, "Bölgede yürüttüğü politikanın, Türkistan'ın geleceğini yok etmeyi ve İslam dünyasını parçalamayı amaçlayan güçlere hizmet etmemesi gerektiği" konusunda uyarmak zorunda kaldı.¹⁴²

Aslında Cemal Paşa Basmacılar'a yönelik bu teklifini uzun vadeli bir plânın parçası olarak yapıyor gibiydi. Paşa'nın Taşkent'teki ikameti sırasında Türkistanlı ceditlerle ve Osmanlı subaylarıyla yaptığı toplantılara katılan Raci Çakıröz anılarında Cemal Paşa'nın iki kademeli bir plânı olduğunu, Hindistan'a yönelik çalışmalarının başarılı olması durumunda, isyan hareketlerini Türkistan'a sıçratmayı amaçladığını, dolayısıyla da Türk subaylarını, Buhara Emirliğinde, Harezm Cumhuriyetinde ve Fergana bölgesinde bulunmaları yönünde ikna ettiğini anlatmaktadır.¹⁴³ Diğer taraftan Cemal Paşa Afganistan'daki Hint İhtilalcilerine eğitim vermekle yetinmemiş, Hindistan sınırındaki İngiltere karşıtı Peştü kabilelerle temaslarını yoğunlaştırarak İttihad-ı İslam anlayışı çerçevesinde onları da İngiliz yönetimine karşı örgütlemeye başlamıştı. Bütün bu gelişmeler İngilizler tarafından kaygıyla izlenmekteydi.¹⁴⁴

1921 Ocak ayında Sir Henry Dobbs başkanlığında bir İngiliz heyeti Afganistan'la bir antlaşma imzalamak amacıyla Kâbil'e geldi. Afgan Yönetimi ise Sovyetler Birliği ile İngiltere arasında kararsız durumdaydı. Amanullah Han, Cemal Paşa ile görüşmesinde ülkesinde Hint ihtilalcilerinin örgütlenmesini ve askerî eğitim verilmesini kabul etmiş fakat Hindistan'a yönelik mücadeleye aktif destek verebilmek için bazı şartları sürmüştü. Amanullah Han 100 bin kişilik bir Afgan ordusu oluşturulmasını, bu ordunun silahlandırılmasını ve İngilizlerce uygulanabilecek bir ekonomik ambargoyu karşılamak üzere, her yıl için 20 milyon rublelik

142 - Togan, *Bugünkü Türkî Türkistan*, s. 430.

143 - Çakıröz, *Çarlık ve Bolşevik Rusya'da 10 Yıl*, s. 64; Cemal Paşa'nın Afganistan'daki faaliyetleri için bkz. Andican, *Ceditizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, s- 121-132.

144 - Fraser-Tytler, *Afghanistan*. s.199

maddi yardım verilmesini talep etmekteydi. Cemal Paşa, üzerinde uzlaşmaya varılan konuları ve Amanullah Han'ın taleplerini aktarmak ve gerekli onayı almak üzere Bedri Bey'i Moskova'ya göndermişti. Bedri Bey, Karahan, Çiçerin ve Stalin ile görüşerek bilgi verecek ve Cemal Paşa'nın gönderdiği raporu Sovyet yönetimine sunacaktı.¹⁴⁵

Sir Henry Dobbs, Cemal Paşa'nın faaliyetleri ve projeleri konusunda bilgi sahibi olur olmaz aleyhte çalışmalara başlamıştı. İngilizler 31 Mart ayaklanmasını bastırmak için İstanbul'a gelen Hareket Ordusu'nun Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesine neden oluşuna gönderme yaparak Cemal Paşa'nın da Numune Kıtalarını kullanmak suretiyle Amanullah Han'ı tahttan indireceği söylentilerini yaymaktaydılar.¹⁴⁶ Amanullah Han'ın Kayınbabası ve Hariciye Veziri Mahmud Tarzi, Dahiliye Veziri Şüca'üddevle ve ordu komutanı Nadir Han gibi etkin kişileri kendi taraflarına çekmişlerdi. Hatta bu konuda Cemal Paşa ile Mahmud Tarzi arasında ciddi bir tartışma yaşanmıştı. Paşa, Tarzi'ye "uyguladığı siyasetin yanlış olduğunu, Ruslarla dostluk bağlarını keserek İngiltere ile iş birliği yapmanın Mustafa Kemal Paşa, Enver Paşa ve başka İslam mücahitlerine karşı gelmek ve dolayısıyla İslam Âlemini satmak anlamına geldiğini" söylemişti. Cemal Paşa'nın bu sözlerine karşı Afganistan Hariciye Veziri Mahmud Tarzi'nin cevabı çok açıktı:

*"Biz her şeyden önce Afganistan'ı düşünmek zorundayız. Rusların Müslümanlara yaptığı mezalim meydanda iken onlarla iş birliği yapmak bizim işimize gelmez. Ama siz Anadolu'yu düşünerek onun menfaati için çalışıyorsunuz ve bizi o siyasete yaklaştırmak istiyorsunuz. Bizce Türkiye Hükümeti bitmiştir. Anadolu için kendimizi tehlikeye atamayız. Hem size de tavsiye ederim, şu Rusları kendi hâllerine bırakarak İngilizlerle dostluk yapınız, siz de kurtulup gidiverirsiniz vesselam."*¹⁴⁷

145 - Yamauchi, Bedri Bey'in Enver Paşa'ya 10.2. 1921 tarihli mektubu, *Hoşnut Olamamış Adam: Enver Paşa*, s. 143.

146 - Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı* s. 354

147 - Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri*, s. 344

Diğer taraftan Sovyet desteği bir an önce gelmediği takdirde Afganistan ile İngiltere arasında bir antlaşma imzalanacağını dolayısıyla da Hindistan'da İngiltere'ye karşı isyan başlatma projesinin gerçekleşmeyeceğini anlayan Cemal Paşa, Amanullah Han'ın isteklerini bizzat Moskova'ya iletme, Sovyetlerden olumlu cevap alamazsa Almanya ile temas kurmak için Moskova'ya yöneldi. Kuşkusuz Sovyet yönetimi, hemen sınırlarının ötesinde ve günü geldiğinde kendisine karşı kullanılabilecek büyük bir silahlı gücü kendi elleriyle yaratacak kadar saf değildi. Bu nedenle, Sovyet liderleri teklifleri dinlemekle yetindiler ve Cemal Paşa'nın projesini askıya aldılar.¹⁴⁸ Dünya savaşından yenik çıkmış ve Versay Antlaşmasıyla neredeyse her şeyini kaybetmiş bir Almanya'nın ise böylesi projelere destek olması söz konusu bile değildi. Almanya'dan ayrılan Cemal Paşa yeniden Moskova'ya yöneldi.

Cemal Paşa Moskova'da Sovyet yöneticilerine Tiflis'e gitmek ve orada bir süre dinlenmek istediğini söylemekteydi. Burada görüştüğü Halil Paşa Sovyet Merkez Şura'sında çalışan yakın bir arkadaşının kendisine gelerek "Şura Merkezi'nde Cemal Paşa'nın öldürülmesine karar verildi... Ancak bu Moskova'da tatbik edilmeyecek, Tiflis'te yerine getirilecek, suikastı yapanların da Ermeniler olduğu ilan edilecek..." dediğini aktardı.¹⁴⁹ Halil Paşa'nın bu ikazını ciddiye almayan Cemal Paşa, Tiflis'e geldi. Bir süre burada kalarak Ankara ile temas kurmak istiyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın izin vermesi halinde Ankara'ya gidecek ve milli mücadeleye katılacaktı. Aksi takdirde Afganistan'a dönecek ve düzenli bir ordu oluşturması faaliyetlerine devam edecekti. Ne yazık ki kader, hayallerini gerçekleştirmesine izin vermeyecekti. 21 Temmuz 1922 günü, Tiflis'in ana caddelerinden birisinde, Rus Gizli Servisi tarafından yönlendirilen Ermeni komitacılarının suikastına uğradı ve şehit oldu. Onunla birlikte yaverleri Nusret ve Süreyya beyler de şehit olmuşlardı.

148 - Yamauchi, *Bedri Bey'in Enver Paşa'ya 10.2.1921 tarihli mektubu*, *Hoşnut Olamamış Adam: Enver Paşa*, s. 143.

149 - Halil Paşa (Kut), *Bitmeyen Savaş*, s. 368

Cemal Paşa'nın Afganistan'dan ayrılmasından hemen sonra Türk subaylarının yönetimindeki Numune Kıtaları lağvedilmiş ve bu birliklerin yönetimine Afganlı subaylar getirilmişti. Bu gelişme Amanullah Han'ın İngilizlerce yayılan söylentilerden etkilendiğini ve Cemal Paşa'nın Afganistan'a dönmek istemesi halinde buna izin vermeme ihtimalinin çok yüksek olduğunu düşündürmektedir. Cemal Paşa'nın ölüm haberi geldiği zaman Afgan Hükümeti "Cemal Paşa Türkiye'ye ait olduğu kadar bize de aittir" diyerek Sovyet Rusya'ya başvurdu ve katillerinin derhâl yakalanmasını istedi. Ayrıca Afganistan'da resmî yas ilan edildi. Emir Amanullah'ın bu davranışları gerçek duygularını mı yansıtıyordu, yoksa, timsahın göz yaşları mıydı? Bunu kimse bilemeyecektir. Fakat kesinlikle bilinen bir şey vardı. Cemal Paşa gibi ciddi bir düşmandan kurtulmuş olmak İngiliz yönetimini çok memnun etmişti.

Moskova'da imzalanan 1 Mart 1921 tarihli antlaşmasıyla Türkiye-Afganistan arasındaki diplomatik ilişkiler resmen başlamış ve Türkiye'ye tayin edilen Afganistan elçisi Ahmed Han Ankara'ya gelerek Mustafa Kemal Paşa'nın da katıldığı bir törenle 10 Haziran 1921'de elçilik binasını açmıştı. Karşılık olarak TBMM 9 Kasım 1921 tarihli toplantısında Medine Müdafii Fahreddin Paşa'yı Afganistan büyükelçisi olarak tayin etmişti. Paşa yaklaşık bir ay süren bir yolculuktan sonra Kâbil'e ulaştı ve 29 Haziran 1922'de Afganistan Kralı Amanullah Han'a güven mektubunu takdim etti. Gerek Fahrettin Paşa'nın savaş kahramanı olarak kimliği ve gerekse Afgan Kralı üzerinde yarattığı etki İngilizleri büyük ölçüde rahatsız etmişti. İngiliz ordusunda subay iken Irak'taki savaşlar sırasında Osmanlı safalarına geçen ve o sırada Kâbil Harbiyesinde eğitmen olarak çalışan Abbas Efendi'nin elçilik kadrosuna alması, Türk elçisinin sadece Afganistan'la ilişkiler konusunda değil aynı zamanda Hindistan'daki Müslümanlar konusunda da çalışmalar yapacağını düşündürmekteydi.

İngilizler ayrıca Anadolu'da devam eden mücadelenin Panturan-
cı bir karakter taşıdığından kuşkulandırmaktaydılar. Mustafa Kemal Paşa

Anadolu’da başarılı olması halinde Enver ve Cemal Paşaların Azerbaycan ve Türkistan’a yönelik stratejilerini benimseyebilir ve benzer nitelikte politikaları hedefleyebilirdi. Bu durumda Türk saldırganlığı İran Azerbaycan’ı üzerinden Güney Türkistan’a ulaşabilirdi. Afganistan’daki İngiliz temsilcisi Richard Machonachie Londra’ya gönderdiği gizli bir bilgi notunda böylesi bir Panturancı programın Afgan Türkistan’ının da Türk hâkimiyet hedeflerine dahil edilmesini zorunlu kılacağını, bu nedenle de Afganistan’ın bütünlüğüne bir tehdit oluşturacağını ifade etmekteydi. İranlılar bu tehlikenin farkındaydılar ve gerekli önlemleri almaktaydılar. Machonachie’ye göre Türkiye ve Afganistan’ın jeostratejik hedeflerinin çeliştiği konusunda Afgan hükümetinin uyarılması halinde iki ülke arasındaki giderek derinleşen ilişkinin kısa sürede tersine çevrilmesi mümkün olabilirdi.¹⁵⁰

Kuşkusuz İngiltere temsilcisinin Mustafa Kemal Paşa’nın İttihatçı liderlerin Panturancı hayallerini takip edebileceği, dolayısıyla da önce Güney Azerbaycan’ı daha sonra da Güney Türkistan’ı ilhak etmeye çalışacağı şeklindeki abartmalı öngörüsü doğru değildi. Kâbil’e giderken bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından Fahreddin Paşa’ya verilen sözlü talimatta, Batı’ya karşı yalnız kalmamak için Sovyetlere dostluk gösterilmesi, Rusların Panturancılık meselesinden dolayı hassas oldukları, Türk ve Müslümanların himaye edilmesi, ancak düşmanlık vukuunda dini değil milli ekseninde hareket edilmesi ve Tatarlardan uzak durulması söylenmişti.¹⁵¹ Ayrıca Fahreddin Paşa’ya Afganistan’daki Türk subaylarına Enver ve Cemal Paşaların müdahale etmemesi, onların Afganistan ile Türkiye arasındaki ilişkilere karışmamalarının sağlanması şeklinde talimat verilmişti. İngilizlerin bu gerçekleşmesi neredeyse imkânsız öngörüğü gündeme getirmelerinin nedeni ise basitçe Afgan yönetiminde Mustafa Kemal Türkiye’si ile ilgili bir kuşku bulutu oluşturmaktı. Buna karşın İngiltere’nin Mustafa Kemal Paşa’nın Hindistan’a

150 - National Archive of India, Foreign- Political/ Secret / External / 477(2)-X/ 1922-1923 (No. 6328 Ext.A).

151 - Burada Tatarlar sözcüğüyle Fahreddin Paşa’nın o dönemde komünist Parti liderliğine karşı siyasi mücadele yürüten Sultan Galiyev ve arkadaşlarını mı yoksa Türkistan’da Sovyet işgaline karşı mücadele eden Türkistanlıları mı kastettiği anlaşılamamaktadır. Yenigün gazetesine gönderdiği 27 Mart 1922 tarihli telgrafta İttihad-ı İslam’ın kendisi için mukaddes bir gaye olduğunu söyleyen Fahreddin Paşa’nın, Rus Çarlığı bünyesindeki Türklerin tümünü Tatar olarak adlandırma şeklindeki Osmanlı literatürüne sahip olması ihtimali kuvvetle muhtemeldir.

yönelik politikaları konusundaki kuşkuları doğrudu. Mustafa Kemal Paşa Fahreddin Paşa'ya Afganistan'ın iç siyasetine karışılmaması, fakat Afgan Hükümetinin Hindistan'a yönelik bir askerî harekât yapmak gibi bir düşüncesi varsa bunun kuvvetlendirilmesi ve İngiliz hâkimiyetine karşı mücadele eden Hint ihtilâlcilerinin desteklenmesi yönünde talimatlar vermişti.¹⁵²

BASMACILAR VE TÜRKİSTANLI CEDİDLER GÜNEY TÜRKİSTAN'DA

İktidara geldikten hemen sonra İngiltere'yle savaşarak ülkesini tam bağımsızlığa kavuşturmuş olması Emir Amanullah'a İslam dünyasında ciddi bir şöhret kazandırmıştı. Kendisini bölgedeki etkili liderlerden birisi olarak görmekteydi. İngiliz emperyalizmi altında ezilen mazlum Müslüman halkların hamisi konumunda olduğunu düşünüyordu. Tam bu sıralarda, Buhara Emiri Alim Han'ın ülkesini terk ederek Afganistan'a sığınması, Emir Amanullah için yeni bir fırsat yaratmıştı. Sovyet esareti altına düşmüş mazlum Müslüman milletlerin hamiliğine soyunma imkânı karşısında duruyordu. Başarılı olması durumunda ülkesinin etkinliğini Orta Asya'nın iç bölgelerine kadar genişletmesi mümkün olabilecekti. Bu gelişmelerin ışığında, bölgedeki olayları farklı bir gözle izlemeye başladı.

Emir Amanullah'ın Türkistan Millî Mücadelesi liderleri ile ilk önemli teması Fergana bölgesi Korbaşılardan Şir Muhammed Beg ile olmuştu. Şir Muhammed Beg, Fergana'da geçici bir Türkistan Hükümeti ilan ettiği zaman, ağabeyi Taş Muhammed Beg'i, 31 Mayıs 1920'de, bir heyetle birlikte Afganistan'a göndermişti. Heyet üyeleri Emir Amanullah ve Harbiye Nazırı Nadir Şah ile görüştüler, Türkistan'da devam eden mücadele hakkında bilgi verdiler ve yardım istediler. Emir, kendilerine destek sözü verdiği gibi, devamlı teması sağlamak amacıyla, Afganistan'da bir temsilci bulundurma izni de verdi. Böylece Taş Muhammed Beg, Basmacıların temsilcisi olarak Afganistan'da kaldı. Emir Amanullah Han, bu dönemde, Basmacılık Hareketi'ne doğrudan yardım yapmamış olmakla birlik-

152 - Şerifoğlu, *Fahreddin Paşa: Medine Müdafii*, s.232

te, Afganistan'dan silah ve malzeme geçirilmesi konusunda herhangi bir problem çıkarmayarak, dolaylı bir şekilde yardımcı olmuştur.

Geçişler çoğunlukla Pamir bölgesindeki Alaybey koridorundan olmaktadır. Emir ayrıca, Hanabad şehrinde bir Korbaşılar Okulu açılmasına izin ve destek vermişti.¹⁵³ 20 Haziran 1920'de, Fergana bölgesinin çeşitli şehirlerinden toplanan 80 genç bu okula gönderildi. Başlarında Taş Muhammed Beg'in oğlu Halmuhammed bulunmaktaydı. İleride Afgan kralı olacak olan dönemin Harbiye Nazırı Nadir Han, okulun idaresiyle ve verilen eğitimle yakından ilgilenmekteydi. Öğrenciler 6 aylık devreler hâlinde, yoğun bir askerî eğitimden geçiriliyorlardı. Cemal Paşa'nın Afganistan'a gelmesiyle birlikte, okulun eğitim kadrosuna Osmanlı subayları da katılmışlardır.¹⁵⁴ Bu sıralarda Enver Paşa'nın katılmasıyla, Türkistan'daki Basmacılık Hareketi farklı bir boyuta taşınmış ve uluslararası bir nitelik kazanmıştı. Enver Paşa'nın, Buhara Emirinin adamlarından Lakay İbrahim Beg tarafından tutuklanması, Paşa ile Amanullah Han arasında bir diyalog başlamasına sebep oldu. Amanullah Han'ın isteği üzerine Emir Said Alim Han, İbrahim Beg'e Enver Paşa'yı serbest bırakması ve bölgede yürüteceği mücadelesine destek olması doğrultusunda bir mektup yazdı. Mektup Nurullah Han isimli bir Afgan yetkili aracılığıyla Lakay İbrahim Beg'e ulaştırıldı. Bu girişimlere rağmen Lakay, Enver Paşa'yı bir süre daha serbest bırakmayacaktır.

1922 yılı başlarında serbest kalan Enver Paşa, bölgede mücadele eden Basmacı liderlerini bir araya getirdi ve Rus kuvvetlerine karşı kapsamlı bir mücadele başlattı. Enver Paşa'nın yazılarını "Buhara Emirinin Vekili, Halife-i Müslimin 'in Damadı Seyyid Enver" şeklinde imzalaması ve Emir Alim Han'ın Buhara'ya dönme taleplerine zamanının gelmediğini söyleyerek karşı çıkması Emir yanlıları arasında ciddi şüphelere yol açmaktaydı.¹⁵⁵ Aslında Emir Alim Han'ın ve onu destekleyen Basmacıların bu kuşkuları tamamen yersiz de değildi. Enver Paşa ile Amanullah Han

153 - Türkistan'da Sovyetlere karşı mücadele eden Basmacı gruplarının reisleri Korbaşı olarak adlandırılmaktaydı.

154 - Bademci, *Korbaşılar*, s.335

155 - Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan*, s. 449.

arasındaki yazışmalar incelendiğinde, her ikisinin de Buhara Emirini olayları yönlendiremeyen bir fazlalık olarak gördükleri ve Buhara'ya geri gönderilmemesi konusunda uzlaştıkları anlaşılmaktadır.¹⁵⁶ Enver Paşa, Emir Amanullah'a yazdığı mektuplarda, yardımlarıyla Buhara ve Türkistan'dan Rusları çıkardıktan sonra, Almanya benzeri büyük ve güçlü bir İslam Ülkeleri Birliği yaratmaktan söz ediyordu.¹⁵⁷

Emir Amanullah başlangıçta, Enver Paşa'nın yanına, temsilci niteliğinde bir gözlemci (Ahmed Han) göndermişti. Mücadelenin olumlu yönünde gelişmesi üzerine Efdaliddin Han kumandasında, 300 askerden oluşan bir kuvvetle birlikte savaş malzemeleri gönderdi.¹⁵⁸ Ayrıca cihad anlayışı içerisinde, gönüllü olarak Türkistan'a geçmek isteyen Afganların Enver Paşa kuvvetlerine katılmasına izin veriyordu. Afgan yönetimi bu insanlara doğrudan yardım etmiyor olmakla birlikte herhangi bir zorluk da çıkarmamaktaydı. Daha sonraki yıllarda, Sovyet kaynakları, bu gönüllülerin sayısının 140 civarında olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁹ Bunlar arasında birkaç din adamı da vardı. Penşir bölgesinden giden Mevlevi Abdulhay, Enver Paşa tarafından şeyhülislam ilan edilmiş ve Paşa'ya bağlı kuvvetler arasında dini faaliyetleri yürütmekle görevlendirilmişti. Bu sırada Emir Amanullah, muhtemel gelişmelere hazırlıklı olmak üzere Afganistan içerisinde de bazı düzenlemelere girişti. Bir kısım askerî birliklerini Güney Türkistan'a, Buhara Emirliği sınırlarına doğru kaydırды. Katağan ve Badahşan valisi olan Şah Veli Han, Enver Paşa'nın harekâtını yakından izlemekle görevlendirilmişti. Güney Türkistan'daki askerî birliklerin başkomutanlığı görevi ise bizzat bölgeye giden Harbiye Nazırı Muhammed Nadir Han tarafından yürütülmekteydi.¹⁶⁰

156 - Yamauchi, *Enver Paşa'nın Amanullah Han'a yazdığı 14 Nisan tarihli mektup, Hoşnut Olamamış Adam, Enver Paşa*, s. 271

157 - Age. s. 268

158 - Baysun, *Türkistan Milli Mücadeleleri*, s. 90

159 - Abdullayev, *Central Asian Emigres in Afghanistan, Part 2*, s. 20.

160 - Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 441

Moskova'nın Buhara Halk Cumhuriyeti'nde tasfiyelere başlaması nedeniyle Enver Paşa'ya katılan Buhara Cumhurreisi Osman Hoca, Enver Paşa'nın önerisi üzerine, siyasi, askeri ve maddi destek sağlamak amacıyla Rıza Efendi ve Hacı Sami ile birlikte Afganistan'a geçmişti. Osman Hoca ve arkadaşları Harbiye Nazırı Nadir Han tarafından çok iyi karşılandılar ve misafir edildiler. Afgan Emiri Amanullah Han'ın Türkistan'daki mücadeleye sıcak baktığı ve bölgeyle ilgili büyük hayaller kurduğu bir dönemdi. Mezar-ı Şerif'te bulunan Osman Hoca ve arkadaşlarını Kâbil'e davet etti. Osman Hoca, Hacı Sami ve Ali Rıza Beylerle birlikte Kâbil'e geldi. 20 Nisan günü Amanullah Han ile Sabık Buhara Cumhurreisi Osman Hoca, hariciye vezareti binasında bir saat kadar görüştüler. Osman Hoca, Buhara'da gelişen olaylar hakkında geniş bir bilgi sunduktan sonra Rus Hükümeti Buhara'nın hürriyetini ve bağımsızlığını tanıyuncaya kadar mücadeleyi sürdüreceklerini belirtti ve Amanullah Han'ın desteğini talep etti.¹⁶¹ Bu dönemde Amanullah Han, Türkistan'da mücadeleyi sürdüren Enver Paşa'ya destek vermekteydi. Dolayısıyla Osman Hoca ve arkadaşlarının Afganistan'da yürütmeyi planladıkları mücadele için silah ve asker temini çalışmalarında bir zorluk çıkarmayacağı güvencesini verdi.

Bütün bu gelişmeler Sovyet Rusya açısından kaygı vericiydi ve Sovyet yönetimini ciddi biçimde rahatsız ediyordu. Hariciye Komiseri Sekreteri Karahan Sovyet Hükümeti adına Enver Paşa'ya bir uzlaşma önerisi gönderdi. Paşa bu teklife kısa ve açık bir cevap verdi. Azerbaycan Komünist Partisi Lideri Neriman Nerimanov aracılığıyla gönderdiği cevap mektubunda Enver Paşa, Rusların Türkistan, Buhara ve Hive topraklarından ordularını geri çekmelerini talep etmekte ve ancak bundan sonra barış masasına oturulabileceğini bildirmekteydi.¹⁶² Bunun üzerine Sovyet yönetimi, Polonya ile olan savaşın sonlandırılmış olmasının verdiği rahatlıkla Türkistan'a yönelik üç boyutlu bir stratejiyi uygulamaya koydu.

161 - Baysun, *Türkistan Millî Hareketleri*, s. 137

162 - Togan, *Bugünkü Türkî Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 451

İlk olarak General Kamenev komutasında bir ordu Doğu Buhara'ya sevk edildi. Buna ilaveten Afganistan yönetimi üzerine siyasi baskı uygulayarak Enver Paşa'ya yönelik desteği sonlandırmaları istendi. Bir taraftan da Enver Paşa'nın Buhara'da kendi idaresini kurmak istediği ve Buhara Emiri Alim Han'ın geri dönmesine izin vermeyeceği şeklinde yoğun bir propaganda başlatıldı. Gerçekten bu propaganda çok başarılı oldu ve Buhara Emiri, Afganistan'dan haber göndererek Enver Paşa'yla birlikte hareket eden yandaşlarının desteklerini çekmelerini istedi. Bu gelişme sonrasında eski Emire bağlı Basmacı liderlerinin bir kısmı, sadece Enver Paşa'ya olan desteklerini çekmekle kalmamış aynı zamanda paşaya karşı mücadeleye başlamışlardır.

Sovyetlerin, Afgan Hükümeti üzerindeki siyasi baskısı ciddi manada etkili olmuştu. Bağımsızlıktan bu yana Moskova'da ve Avrupa başkentlerinde yetkili Afgan temsilci olarak görev yapan Mehmed Veli Han, Afganistan ile Sovyetler Birliği arasındaki iyi ilişkilerin bozulmaması gerektiği inancındaydı. Dolayısıyla Afgan Emirinin Basmacılarla olan her türlü ilişkisini kesmesi ve Basmacıların, Afgan Türkistanı'ndaki faaliyetlerinin engellenmesi yönünde çaba göstermekteydi. Amanullah Han, Sovyetler Birliği yönetimi tarafından uygulanan bu siyasi baskıya fazla direnemedi ve Enver Paşa'nın yanında savaşan Afgan askerlerini geri çağırma kararı verdi.¹⁶³ Aslında Afgan Birliği 300 kadar askerden oluşmaktaydı ve askerî açıdan çok önemli değildi. Fakat bu birliğin geri çekilmesi kararı, Afganistan yönetiminin artık Enver Paşa'ya destek vermeyeceğini göstermesi bakımından önem taşımaktaydı. Bu arada Sovyet Rusya Hükümeti, sınır boylarındaki askerî yığınağın durdurulmasını ve Afgan yönetiminin Buhara topraklarında devam eden savaş konusunda tarafsızlığını ilan etmesini istedi. Tam bu gelişmelerin olduğu dönemde, yani 1922 yılının 4 Ağustos'unda, Enver Paşa şehit oldu.

163 - Age. s. 452

Enver Paşa'nın ölümünden sonra Emir Amanullah, Güney Türkistan'a gitti. Komutanlarıyla yaptığı değerlendirmeden sonra sınır boylarındaki olağanüstü durumu sonlandırdı ve Kâbil'e döndü.¹⁶⁴ Modern zamanların Cengiz Han'ı olma hayalleri sona ermişti. Sovyetlere karşı bir jest olarak, yaklaşık 6 ay süreyle Enver Paşa harekâtını yakından izleyen ve onunla iyi bir diyalog kuran Harbiye Nazırı Nadir Han'ı görevden aldı ve Paris'e büyükelçi olarak gönderdi. Bu arada, Enver Paşa'nın ölümünden sonra ülkesine dönen Şeyhülislam Mevlevi Abdulhay da Sovyetler Birliği aleyhinde propaganda yapmak suçlamasıyla Hanabad şehrinde tutuklanmış ve hapse mahkûm edilmişti.¹⁶⁵

Enver Paşa'nın ölümünden sonra Buhara eski Cumhurreisi Osman Hoca, Ali Rıza Bey, eski Harbiye Nazırı Abdulhamit Arif, Buhara Halk Cumhuriyeti'nin Kâbil Büyükelçisi Haşim Saik, Hacı Sami ve bazı Basmacı gruplarının temsilcilerinin katılımıyla Kâbil'de bir toplantı gerçekleştirildi. Basmacılık Hareketi'nin yeniden toparlanabilmesi için gerekli önlemlerin tartışıldığı bu toplantıda, ideolojik temele dayalı tek bir program kabul edildi. Amaç Türkistan'ın bağımsızlığı için bütün Basmacı liderlerinin bir cephe hâline getirilmesiydi. Millî mücadelenin merkezi, Batı Türkistan'ın dışına, Güney Türkistan'da bir şehre, muhtemelen Mezar-ı Şerif'e taşınacaktı. Toplantıda görev bölümü de yapılmıştı. Hacı Selim Sami'ye "Paşa" unvanı verilmiş ve askerî harekâtın tek sorumlusu olarak tayin edilmişti.

Enver Paşa'nın etrafında toplanan grupların içerisinde Emir Alim Han yanlılarının da bulunması nedeniyle, geçmişte Alim Han'a karşı mücadele yürüten Osman Hoca'nın bölgeye gitmesi yeni fikir ayrılıklarına sebep olabilecekti. Bu sebeple Osman Hoca, Afganistan'da kalacak ve mücadeleye lojistik destek sağlayacaktı. Miyan Büzürk para toplama,

164 - Fraser-Tytler, *Afghanistan*. s. 203

165 - Mevlevi Abdulhay 1927 yılında yeniden Türkistan'a geçmiş, Garm şehri civarında Sovyet karşıtı propaganda faaliyetleri yürütmüş ve silahlı bir isyan başlatabilmek için çaba göstermişse de başarılı olamamıştır.

propaganda ve silah depolama gibi faaliyetlerin organizasyonu için gizlice Taşkent'e gidecekti. Abdulhamit Arif ise Hindistan üzerinden Avrupa'ya gidecek ve destek sağlamaya çalışacaktı. Toplantı sonrasında Hacı Sami ve Ali Rıza Bey, Doğu Buhara'ya (Darvaz) geçtiler. Alınan kararlar, önde gelen beş Basmacı liderinin imzasıyla bütün Türkistan'da dağıtıldı.

Basmacılık hareketinin yeni lideri Hacı Sami, Basmacılar arasında çıkan sorunlara yönelik sert ve hırçın yönetimiyle kısa sürede ciddi bir güven kaybına uğrayacaktı. Fergana'daki geçici hükümetin lideri Şir Muhammed Beg 1922 Eylül'ünde kardeşi Nur Muhammed ve dört yüz kadar askeriyle Afganistan'a geçmek zorunda kalmıştı. Şir Muhammed Beg hatıralarında Afganistan'a geçişini silah ve mühimmat yetersizliği ve Rus propagandası nedeniyle Basmacılar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar ile açıklamaktadır. Diğer taraftan Hacı Sami Ali Rıza Bey'e yazdığı bir mektupta "Gerimizde fitne ve fesada sebebiyet veren Eşan Sultan'ı idam ettim. Kör Şirmet'i de¹⁶⁶ askerinin bir kısmı ile Afganistan'a ilticaya mecbur kıldım" demektedir.¹⁶⁷ Bu yazılanlara göre Şir Muhammed Beg'in Güney Türkistan'a geçiş kararında Hacı Sami ile arasında olan bazı sorunların da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Hacı Sami'nin sert ve acımasız yönetimi mücadelenin gidişini de kötü yönde etkilemeye başlamıştı. Afganistan'a kaçma ihtimali var diyerek Kölap bölgesi kumandanı Aşur Beg'i idam ettirmesi ise bardağı taşıran son damla oldu.¹⁶⁸

Haziran 1923'te, Cemiyet Başkanı Zeki Velidi Bey, arkadaşı Fethülkadir Bey'le birlikte İran üzerinden Afganistan'a geldi. Böylece *Orta Asya Millî Avami İhtilâl Cemiyetleri İttifakı*'nın Afganistan merkezli siyasi mücadeleye konusundaki çabaları daha da yoğunlaşacaktı. Cemiyet açısından Hacı Sami ve arkadaşlarının Buhara bölgesindeki mücadelesi büyük önem taşıyordu. Aslında o dönemde, Türkistan'ın farklı bölgelerinde birçok Bas-

166 - Şir Muhammed Beg'in görme kusuru nedeniyle halk arasında kullanılan lakabı buydu.

167 - Baysun, *Türkistan Millî Hareketleri*, s. 161

168 - *Age*, s. 154.

macı lideri Ruslara karşı mücadele yürütmekteydi. Fakat bunların çoğu yerel eşraftan, din motifini ön plana çıkarmış, siyasi koordinasyon çabalarına sıcak bakmayan ve bağımsız hareket etmeyi seven Basmacı liderleriydi. Bu bakımdan, Hacı Sami'nin kontrolünde yürütülen düzenli hareket bir anlamda Cemiyet'in askerî kanadı rolünü üstlenmiş gibiydi.

4 Haziran 1923'te beklenmedik bir gelişme oldu. Hacı Sami ani bir kararla Güney Türkistan'a geçti. Dizinden yararlandığını ve tedavi için Türkiye'ye gitmek istediğini belirten Hacı Sami etrafındakilere "millî mücadele işlerine şimdilik ara vermek lazımdır" diyordu. Hacı Sami ve beraberindekiler başlangıçta Afgan yönetimi tarafından görkemli bir şekilde karşılanmıştı. Fakat yaklaşık 1 ay kadar Hanabad şehrinde bekletildikten sonra Herat üzerinden Afganistan'ı terk etmeleri istendi.

Zeki Velidi Togan *Hatıralar*'ında Hanabad'dan Meşhed'e geçen Hacı Sami'ye Kâbil'den yazdığı mektupta Ağabeyi Eşref Bey¹⁶⁹ ile Mustafa Kemal Paşa'nın aralarının açık olduğu, dolayısıyla onu da Türkiye'ye kabul etmeyebilecekleri bilgisini verdiğini yazmaktadır.¹⁷⁰ Zeki Velidi Bey bu bilgiyi sefaretteki Ali Şevket Bey'den aldığını söylemektedir. Bu durumda Afgan hükümeti muhtemelen Türk Sefaretinin talebi üzerine Hacı Sami ve arkadaşlarını Afganistan'ı terk etmeye zorlamıştır Hacı Sami ve arkadaşları, Mezar-ı Şerif ve Herat üzerinden İran'a geçtiler. Müftü Sadreddin Han, Abdulhamit Arif, Korbaşı Turab Beg ve daha birkaç kişi Meşhed'de kaldılar. Bu sıralarda Ankara Hükümeti, Türkiye'ye girmelelerini yasakladığı yüz elli kişilik bir liste ilan etmişti ve Hacı Sami'nin ismi de bu listedeydi. Bu nedenle Türkiye'ye dönmesine imkân kalmayan Hacı Sami Halep'e gideceğini söyleyerek yanına iki arkadaşını aldı ve yola çıktı. Kalan 12 kişi ise Türkiye'ye gittiler.

169 - Kuşçubaşı Eşref Bey

170 - Togan, *Hatıralar*, s. 434

26-28 Haziran 1923'te, başta Zeki Velidi ve Osman Hoca olmak üzere, Afganistan'da bulunan bütün Cemiyet üyeleri durumu değerlendirmek ve gelecekle ilgili kararlar almak üzere bir araya geldiler. Silahlı mücadele imkânı büyük ölçüde ortadan kalkmış gibiydi. Siyasi mücadele için ise Afganistan artık uygun bir ülke olmaktan çıkmıştı. Türkistan meselesinin uluslararası zemine taşınması ve tanıtılması gerekiyordu. Bu amaç ise ancak, bu nitelikte bir çalışmaya izin verebilecek ülkelerde gerçekleştirilebilirdi. Ayrıca hariçteki Türkistanlıların değişik ülkelere dağılmış olmaları nedeniyle geniş tabanlı bir siyasi yapılanma oluşturma zorunluluğu vardı.

Toplantıda teşkilat şeması ile ilgili olarak şöyle bir görevlendirme yapıldı. Abdulhamit Arif, Kâbil'de kalacaktı. Afganistan Hükümeti'nin izin vermesi durumunda Haşim Saik Japonya'ya gönderilecekti. Müftü Sadreddin Han ve Turab Beg Meşhed'de çalışmalarını sürdürürlerken Osman Hoca Türkiye'deki çalışmaları düzenleyecekti. Paris'te bulunan Mustafa Çokayoğlu, Avrupa temsilciliği görevini sürdürecekti. Cemiyetin harici işlerinin koordinasyonunu sağlayacak olan Zeki Velidi ise gelişmelere bağlı olarak Berlin veya İstanbul'da bulunacaktı. Toplantıda ayrıca, Türkistan meselesinin dış dünyaya tanıtılabilmesi amacıyla bir dergi çıkarma zorunluluğu kabul edilmişti.¹⁷¹

Birkaç gün sonra Osman Hoca, Hindistan üzerinden Türkiye'ye gitmek üzere yola çıktı. Zeki Velidi ve arkadaşları, Afganistan'daki Buhara temsilciliğinden pasaport alarak Buhara vatandaşı olmuşlardı. Kısa bir süre sonra onlar da Türkiye üzerinden Avrupa'ya gitmek üzere yola çıktılar. Böylece, 1923 yılı ortalarından itibaren, Türkistan millî mücadelesini uluslararası siyasi zemine taşıyacak olan kadrolar, yerleşip kök salabilecekleri uygun ortamları aramak üzere yeni coğrafyalara doğru yola koyulmuşlardı.

171 - Age. s. 494

Hanlıkların yok edilmesinden sonraki dönemde Sovyetlere karşı Türkistan'da sürdürülen mücadele büyük ölçüde Basmacılar tarafından yürütülmüştür. Basmacılık hareketinin en güçlü olduğu dönem 1922 yılı olup, söz konusu dönemde Türkistan genelinde Basmacıların sayısı 60 bine, Sovyet yönetiminin bölgeye sevk ettiği askeri güç büyüklüğü ise 100 bine ulaşmış durumdaydı.¹⁷² Fakat 1923 yılında ciddi boyutlarda bir Sovyet askerî gücünün Türkistan'a yoğunlaştırılması nedeniyle Basmacılık Hareketi büyük ölçüde etkisini kaybedecekti. Sovyet kaynaklarına göre 1922 yılında Türkistanlıların Korbaşı adı verdikleri Basmacı liderlerinden 50 kadarı Sovyetlere karşı verdikleri mücadele sırasında şehit olmuşlardı. 1923 yılı ekim ayında Sovyet kuvvetlerine esir düşen Korbaşı sayısı ise 183'e ulaşmış durumdaydı.¹⁷³

Karategin bölgesinin önde gelen Basmacı liderlerinden Fuzeyl Mahdum, son olarak Kala-i Humb bölgesinde mücadelesini sürdürmekteydi. Kızıl Ordu 12 Ağustos 1923'te bölgeyi ele geçirdi. Fuzeyl Mahdum yaralandı ve diğer bir Basmacı lideri, Dilaver Şah ile birlikte Güney Türkistan'a geçmek zorunda kaldı. Fergana Basmacılarından İslam Korbaşı ve Madumar Beg, Ali Rıza Bey'le birlikte önce Doğu Türkistan'a, daha sonra da Afganistan'a iltica etmişlerdi. Bir diğer tanınmış Basmacı lideri Lakay İbrahim Beg, içerideki mücadelesini 1926 yılına kadar sürdürebilmiş, daha sonra sınırın ötesine, yani Güney Türkistan'a geçmek zorunda kalmıştı. Hemen hepsinin hedefi Güney Türkistan'da adam ve silah temini sonrasında yeniden Türkistan'a geçmek ve mücadeleyi devam ettirmektir. Bu gelişmeler sonrasında Güney Türkistan bir Basmacı merkezi haline dönüşmüştü.

Fergana Basmacılarının lideri Şir Muhammed Beg, Afganistan günlerini ve oradaki faaliyetlerini şöyle anlatmaktadır:

172 - Fraser, *Basmachi-II*, Central Asian Survey, Vol.6 (1987), No:2, s.7.

173 - Hayit, *Basmacılar*, s.235, 237.

“Sınırı geçtikten bir hafta sonra Badahşan’a getirildik. Amanullah Han’ın eniştesi bizi askerî törenle karşıladı. On gün sonra Hanabad’a geçildi... Burada Dâhiliye Veziri Hayrullah Han bizi ziyaret ederek bizlere toprak tahsis edileceğini ve maaş bağlanacağını söyledi. Toprak tahsisi yapılırken bir kısım askerlerim almak istemediler. Çünkü geri dönmek istiyorlardı... 2 ay kadar sonra Toktasım Korbaşı komutasında 25 kişiyi Gerbaba’ya, kardeşlerim Ruzi Muhammed ve Taş Muhammed’in mücadeleyi sürdürdüğü bölgeye gönderdim... Amanullah Han bizi Kâbil’e davet etti. Badahşan’daki askerlerimin başına kardeşim Nur Muhammed’i, Hanabad’dakilerin başına Molla Hatem Korbaşı’yı bırakıp 12 kişiyle Kâbil’e gittim... Orada Türkiye Sefiri Fahri Paşa ve Amanullah Han’ın kayınpederi Mahmudhan Tarzi ile görüştim... Afganistan’da Cemal Paşa ile birlikte gelen çok sayıda Türk vardı. Teşkilat-ı Mahsusa’dan olan iki tanesi, A. Necati Bey ve Necmettin (Nidas) Bey geldiler. Bunlarla anlaşarak Badahşan’da bir dükkân açıp Türkistan’a silah gönderme işini bu yapı altında idare etmeye başladık... 1923’te birkaç askerle Hindistan’a gidip İngiliz yönetiminden yardım talep ettim. Bombay’a geldiğimde Çiçerin oradaydı. Beni şikâyet etmiş. İngilizler, Doğu Türkistan’a veya Meşhed’e gitmemi istediler... Bombay dışına çıkıp 25 gün sonra Pamir üzerinden Badahşan’a dönebildim... Fakat Emir Amanullah’ın bize olan tavrı değişmişti.”¹⁷⁴

Gerçekten İngiliz kaynakları da Şir Muhammed Beg’in 1923 Ekim ayında Peşaver’e geldiğini, yanındaki 140 askeriyle birlikte bahar aylarına kadar sığınma talep ettiğini, daha sonra Kaşgar üzerinden Fergana’ya yani

174 - Bademci, *Korbaşılar*, s.405. Şir Muhammed Beg Fahri Paşa’nın iade-i ziyaretinde Türkistan Millî Mücadelesi ile ilgili elindeki tüm belgeleri ve yazışmaları Ankara’ya, Mustafa Kemal Paşa’ya gönderilmek üzere teslim ettiğini söylemektedir. Ne yazık ki Başbakanlık Arşivlerinde bu belgelere rastlanılmamıştır.

Türkistan'a geçmek istediğini, fakat İngiltere'nin Sovyetlere karşı muhalefete destek olunduğu görüntüsü vermemek için isteğinin reddedildiğini doğrulamaktadır.¹⁷⁵

Hacı Sami, Şir Muhammed Beg ve Fuzeyl Mahdum gibi liderlerin Doğu Buhara'yı terk etmiş olmalarına rağmen Sovyetler Basmacılık Hareketi'ni tamamen ezmeye kesin kararlıydı ve bölgeye asker yığmaya devam ediyordu. İngiliz istihbaratına göre sınır boylarında, toplar ve uçaklarla desteklenen yüz bini aşkın bir askerî güç toplanmıştı. Bu durumda İngiliz yönetimi, Sovyetlerin Afganistan'a girip Kâbil'e doğru yönelebileceği kuşkusuna kapıldı ve bu ihtimal üzerine hesaplar yapmaya başladı. Benzer kaygılar Afganistan yönetimi için de geçerliydi.

Sovyetlerin, Kuzey Afganistan'da yuvalanan Basmacıları bahane ederek, sınır ötesi bir harekâta girişebileceğinden korkan Amanullah Han, Afgan-Sovyet sınırını bütün geçişlere kapattığını ilan etti. Fakat Pamir Bölgesindeki dağ geçitlerini ne Rusların ne de Afganların tam olarak kontrol altına alabilmeleri mümkündü.¹⁷⁶ Afganistan'a geçen Basmacıların bir kısmı silahlarını teslim ederek Güney Türkistan'ın çeşitli şehirlerine dağıldılar. Diğer bir kısmı ise Afgan hükümetinin kontrol edemediği bölgelerde toplu ve silahlı hâlde bulunmaktaydılar. Bu nedenle Basmacılar, Güney Türkistan'daki faaliyetlerini dağınık bir şekilde ve küçük gruplar hâlinde sürdürmeye, çok sıkıştıkları zaman da kontrol edilemeyen bölgelerden sınır ötesine geçmeye devam edeceklerdi.

Türkistan'ın Fergana, Buhara ve Harezm bölgelerinde yıllarca devam eden Basmacılık mücadelesi, yüz binlerce Türkistanlıyı başka bölgelere ve ülkelere göç etmek zorunda bırakmıştı. Sovyet makamlarının verilerine göre Basmacılık Hareketi'nin en güçlü olduğu Türkmen sahrası, Doğu Buhara ve Fergana Vadisi gibi bölgeler, göç hareketinin de en yoğun

175 - Fraser, *Basmachi II*, CAS, s. 20

176 - Fraser, *Basmachi II*, CAS, s. 16.

olduğu bölgelerdi. Bu dönemdeki göç dalgası daha çok yarı göçebe Özbek gruplarını (Lakay, Dorman, Katağan, Kongrat, Karluk, Taz vs.), Türkmen boylarını (özellikle Ersarı ve Sarık) ve Doğu Buhara bölgesinde yaşayan Tacikleri kapsamaktadır.¹⁷⁷ Yapılan demografik çalışmalara göre 1920 ile 1926 yılları arasında Buhara ve Harezm halk cumhuriyetleri, Kazakistan ve Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti bölgelerindeki toplam nüfus azalması maksimum 1.3000.000 civarında tahmin edilmektedir. Bu rakamın 893.000 kadarı Türkistan ASSR bölgesinden gerçekleşmiştir.¹⁷⁸

Basmacılar Hareketi boyunca ve özellikle 1918-22 yılları arasında, bir milyon civarında Türkistanlının Güney Türkistan'a geçtiği tahmin edilmektedir.¹⁷⁹ Rus kaynaklarına göre Basmacı Hareketi'nin bastırılması döneminde Afganistan'a geçen Özbek, Türkmen, Tacik ve Kırgız miktarı Rus Türkistan'ı nüfusunun %15'ini oluşturmaktaydı.¹⁸⁰ Benzer şekilde yüz binlerce Türkmen İran Horasan'ına geçmişti. Kazak ve Kırgız göçleri için ise hedef Doğu Türkistan'dı.

Güney Türkistan'a yönelik bu Türkistanlı göçlerinin Peştü nüfusunu azınlık haline dönüştürme riski Afgan Hükümetini kaygılandırmıştı. Bunun üzerine hükümet Türkistan Vilayetine Peştü yerleşimcilerin nakledilmesi için bir nizamname çıkardı.¹⁸¹ Böylece Güney Türkistan'da Peştü çoğunluğunun devam etmesi sağlanmış oluyordu. Ayrıca 1923 yılında çıkarılan ilk anayasanın 8. maddesiyle Afganistan'da yaşayan bütün insanlar etnik farklılıklarına bakılmaksızın Afgan milleti olarak tanımlanmıştı.¹⁸²

Bu dönemde Afganistan'daki Türk Elçisi Fahri Paşa'nın *Orta Asya Millî Avami İhtilâl Cemiyeti üyeleri* ve Basmacı liderleri ile yakın bir ilişki

177 - Abdullaev, *Central Asian Emigres in Afghanistan, Part 1*, Central Asia Monitor, No: 4, s. 29

178 - Buttino, *Study of the Economic Crisis and Depopulation in Turkestan, 1917-1920*, s. 68

179 - Andican, *Tarihsel Bir Göç Kaynağı Olarak Türkistan*, s.155

180 - Syzdykova, Kadyrbaev, Mikhaylova. *The Nations of Afghanistan and Central Asia: Commonwealth of Historical Destiny*, <http://natal.uern.br/periodicos/index.php/RTEP/index> ISSN 2316-1493

181 - KoA (Kingdom of Afghanistan). 1923. *Nezamnama Naqilin ba Samt-e Qataqhan* [Settlers to Qataqhan Act]. Kabul: Supreme Ministers Council Publication. www.moj.gov.af/content/files/egov/Nizamnam%20Ha/NN-1302-07-04.pdf

182 - Har sekha nafar-e che pa mulk da Afghanistan kade, pa har din aw mazhab che wee, tabean aw da rayat da afghanistan balal

kurmadığı görülmektedir. Bu davranışın temel nedeni Ankara Hükümeti'nin Sovyetlerle dostluğu bozacak şekilde Sovyet karşıtlarıyla yakın temas kurulmaması politikasıydı. Nitekim Osman Hoca, Buhara Reis-i Cumhuru ve Müdafaa-i İstiklal Heyet Reisi imzasıyla Fahreddin Paşa'ya gönderdiği bilgi notunda kendisiyle görüşmemiş olmasına yönelik üzüntüsünü belirtmektedir.¹⁸³ Buna karşın *Orta Asya Millî Avami İhtilâl Cemiyetleri İttifakı* Reisi Zeki Velidi Togan kendisinin Türk Sefaretinde bir yemeğe davet edildiğini, bu ziyafete Basmacı Lideri Şir Muhammed Beg'i de götürdüğünü aktarmaktadır.¹⁸⁴

Söz konusu dönemde Türk elçiliğinin Güney Türkistan'la ilgili herhangi bir çalışma yapıp yapmadığı konusunda hiçbir bilgi yoktur. Resmi kayıtlardaki tek bilgi Fahreddin Paşa'nın elçilik kadrosunda bulunan Binbaşı Hüseyin Bey'in Türkiye'ye dönüşünde devlete sunduğu rapordaki birkaç cümle ile sınırlıdır. Elçiliğin faaliyetleri ve Afganistan'daki siyasi gelişmeleri konu alan raporda Hüseyin Bey, Güney Türkistan coğrafyasını tarif etmekte ve Cengiz Türkleri olarak tarif ettiği Özbek ve Türkmenlerin toplam nüfusunun 10.000 civarında olduğunu ifade etmektedir. 1880'li yıllarda bile bölgedeki Özbek nüfusunu yarım milyondan fazla olduğu hatırlanırsa Hüseyin Bey'in Güney Türkistan'a hiç gitmediği, nüfusla ilgili rakamların da kulaktan dolma olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸⁵

O dönemde Güney Türkistan ile ilgili çalışmalar yaptığı bilinen tek Türkiye Türk'ü Emin Ali Çavlı Bey'dir. 1926 yılında Türk Hükümetinin görevlendirmesiyle Afganistan'a gitmiş ve orada Maarif Nezareti Müşavirliğine getirilmişti. Güney Türkistan'ın güney sınırını oluşturan Hindu-kuş geçitleri ve bölgedeki Türklerin hayatlarını inceleyebilmek amacıyla geziler düzenlemiş ve materyal toplamıştı. Ne yazık ki gezilerinden birisinde uyku hastalığına yakalanarak aylarca hastanede kaldı. Daha sonra

183 - Şerifoğlu, *Fahreddin Paşa: Medine Müdafii*, s.252

184 - Togan, *Hatıralar*, s. 419

185 - BCA, 500, 8281, 55342-1-8. (Kayalan, *Tarihi Bir Belge Işığında Türkiye-Afganistan İlişkileri* 179'dan nkl)

bir gözünü kaybetmiş vaziyette ve bir Türkistanlının eşliğinde Türkiye'ye gönderildi.¹⁸⁶ Daha sonraki yıllarda çeşitli konularda eserler üretmesine rağmen Güney Türkistan konusunda herhangi bir çalışma yayınlamamıştır.

SAQQAVİ DEVRİMİ DÖNEMİNDE GÜNEY TÜRKİSTAN

1927 yılı sonlarında büyük bir Avrupa turuna çıkan Amanullah Han özellikle Türkiye ziyareti sırasında Mustafa Kemal Atatürk'ün yaptığı reformlardan çok etkilenmiş olarak ülkesine dönmüştü. Dönüşünden kısa bir süre sonra modern kıyafet, zorunlu eğitim, tek eşlilik ve kızların eğitiminin zorunlu hâle getirilmesi gibi reformları gündeme getirdi. Fakat söz konusu uygulamalar, bu reformları İslam dinine saldırı olarak kabul eden tutucu kesimlerde ciddi bir rahatsızlık doğmasına yol açmıştı. Amanullah Han ise gerekirse baskı uygulayarak, reformları hayata geçirmek konusunda kararlıydı. Reformlara karşı çıkan çevrelerin bayraktarlığını yürüten dinî liderleri sindirmeye yöneldi.

Şor Bazar bölgesi dinî lideri Hazret Sahip'in tutuklanması, reform karşıtlarının eylemlere başlamalarına neden oldu. Kâbil'e çok yakın olan Kuh-i Daman vadisinde büyük bir ayaklanma başladı. Ayaklanmanın lideri Cemal Paşa tarafından oluşturulan numune kıtalarından birisinde askerî eğitim görmüş Habibullah Kalakani isimli bir Tacik olup Beççe-i Saqqa, yani sucunun oğlu lakabıyla tanınmaktaydı.¹⁸⁷ İsyan giderek büyüdü ve ordusuna güvenemeyen Amanullah Han Kâbil'i terk etmek zorunda kaldı. Kısa bir süre sonra isyancılar Kâbil'e girdiler. Hareketin lideri Beççe-i Saqqa, Gazi Habibullah Han adıyla 17 Ocak 1929 tarihinde kral ilan edildi. Böylece kurulduğu günden bu yana Afganistan'ı idare eden Peştü kökenli aşiretlerin yönetimi sona ermiş, iktidar ilk defa diğer bir etnik grubun, yani Taciklerin eline geçmiş oluyordu.¹⁸⁸

186 - Albayrak, *Emin Âli Çavlı*. TDV İslam Ansiklopedisi, Ek cilt 1, s. 284-285

187 - Bademci, *Korbaşılar*; s. 405

188 - Nollau, *Russia's South Flank*, s. 104

Afganistan gibi stratejik konumu çok hassas olan bir ülkede ortaya çıkan bu yönetim değişikliği ve ilk kez bir Tacik'in iktidarı ele geçirmiş olması bölgesel dengeleri ciddi bir biçimde etkilemişti. Yeni iktidarla birlikte başta İngiltere olmak üzere Fransız, İtalyan ve Alman elçilikleri ülkeyi terk etti. Sovyetler Birliği ise bir temsilci bırakarak elçiliğini boşaltmıştı. Bu gelişmeler yeni yönetimin uluslararası ortamda kabul görmediğinin işaretini vermekteydi. Diğer taraftan Kâbil'deki Türk Elçiliğinin faaliyetini sürdürüyor olması ve Amanullah Han ülkeyi terk etmeden önce Afganistan'a gelen Kâzım Dirik Paşa başkanlığındaki bir askeri heyetin neredeyse üç ay boyunca elçilikte kalmaya devam etmesi Türkiye'nin yeni yönetimi desteklediği gibi bir algının doğmasına yol açmıştı.¹⁸⁹

Bu arada Sovyetler Birliği, bölgedeki değişikliğe karşı bir tavır belirlemeye çalışıyordu. Rus Dışişleri eski yönetimin, yani, Peştuların desteklenmesinden yanaydı. Buna karşı NKVD¹⁹⁰ Tacik kartını oynamak istiyordu ve Habibullah'ın desteklenmesi eğilimindeydi.¹⁹¹ Sonunda Dışişleri'nin görüşü kabul edildi ve *Politbüro*¹⁹² eski Kral Amanullah Han'ın yeniden iktidara getirilmesini sağlamaya yönelik bir girişim başlatılmasına karar verdi. Bu politikanın uygulayıcısı olarak Afganistan'ın Moskova Büyükelçisi Gulam Nebi seçilmişti. Amanullah Han taraftarı olan Gulam Nebi, Sovyet birlikleri eşliğinde Amu Derya'yı geçip Güney Türkistan'a girdi. Bu arada Pata-i Hisar ve Taşkorgan şehirleri Sovyet hava kuvvetlerince bombalanmaktaydı. Ardından Güney Türkistan'ın merkezi olan Mezar-i Şerif Gulam Nebi kuvvetlerinin eline geçti.

Diğer taraftan gerek Kâbil yönetiminin bir Tacik'in eline geçmiş olması ve gerekse Sovyetler Birliği destekli Gulam Nebi'nin Habibullah yönetimini devirmek için Güney Türkistan'da askeri bir harekât başlatmış olması İngiliz Sömürge yönetiminde büyük bir telaşa yol açmıştı. Gulam

189 - Hakimiyet-i Milliye Gazetesi, 29 Nisan 1929

190 - NKVD: Narodny komissariat vnutrennih del (İçişleri Halk Komiserliği)

191 - Agabekov, *OGPU: The Russian Secret Terror*, Hyperion, Londra, s. 108.

192 - Politbüro: političeskoye byuro, (Sovyetler Birliği'ndeki en üst karar organı)

Nebi'nin başarılı olup Kâbil'i ele geçirmesi ve Amanullah Han'ı tekrar Afganistan tahtına geçirmesi durumunda Afganistan kaçınılmaz biçimde Sovyet hakimiyet alanına girmiş olacaktı. Dolayısıyla acilen yapılması gereken, geçmişte olduğu gibi, İngiliz destekli bir Peştü liderin Afganistan tahtına oturtulmasıydı. İktidar için uygun aday ise hazırды. Dürranilerin Muhammedzai grubundan Musahiban adlı etkin bir Peştü ailesinin üyesi ve devrik Kral Amanullah'ın kuzeni, 1919-24 yılları arasında ordu komutanı olarak görev yapmış, daha sonra iki yıl süreyle Paris'te büyükelçi olarak bulunmuş Eski Harbiye Nazırı Nadir Han. Fazla zaman kaybedilmedi ve Beççe-i Saqqa'nın iktidara gelişinden iki ay sonra, Mart 1929'da Nadir Han yaşadığı Fransa'nın Nice şehrinden Hindistan'a getirildi. 22 Mart günü güneydeki Peştü kabilelerinin liderlerinin katıldığı bir *Loya Jirga*, yani, aşiretlerin ileri gelenlerinden oluşan ulusal meclis düzenlendi. *Loya Jirga* Beççe-i Saka'nın iktidarının meşru olmadığına karar verdi. Böylece güneydeki kabilelerin ve daha da önemlisi İngiliz Hükümeti'nin desteğini arkasına alan Nadir Han'ın önü açılmış oluyordu. Nadir Han, kendisini destekleyen kuvvetlerle birlikte Hayber geçidinden geçerek Afganistan'a girdi ve Kâbil'e doğru ilerlemeye başladı.

Beççe-i Saka'nın iktidara gelişi Kâbil yakınlarında gözlem altında tutulan eski Buhara Emiri Alim Han ve Kuzey Afganistan'da sessizce bekleyen Basmacı liderleri için yeniden sahneye çıkma imkânı sağlamıştı. Yıllardan beri Kâbil'den çıkamayan Emir Alim Han Herat şehrine geçmiş ve orada Buhara ve Türkistan halkını Bolşeviklere karşı savaşmaya davet eden bir beyanname neşretmişti. Basmacı liderleri Türkmen Cüneyd Han ve Özbek Lakay İbrahim Beg'lerin kendisiyle birlikte olduğunu söylüyor ve yeni Afgan Kralı Habibullah Han'ın kendilerini destekliği propagandasını yayıyordu.¹⁹³ Habibullah Han iktidara gelir gelmez Güney Türkistan'daki Basmacı Liderlerinin bulundukları yerlerden ayrılmamaları yönündeki yasakları kaldırmıştı.

193 - Fraser, *Alim Khan and the Fall of the Bukharan Emirate in 1920*, Central Asian Survey, Vol. 7, No:4, s. 21

Yeni Kral Habibullah Han Basmacıların Amu Derya sınırını geçerek Güney Türkistan'a giren Sovyet destekli Gulam Nebi'ye karşı savaşmalarını istemekteydi. Bu amaçla Basmacıların en etkinlerinden olan Lakay İbrahim Beg'i Kâbil'e çağırarak, Güney Türkistan'daki Türkistanlı muharcilerden ve yerel halktan (Özbek – Türkmen) bir ordu oluşturarak kendisine bağlı kuvvetlerin komutanı Seyid Hüseyin'e destek vermesini istemişti. İbrahim Lakay Beg bu istek üzerine derhâl Lakay kabilesinden bir askerî kuvvet oluşturmuş ve Habibullah Han saflarında Sovyet destekli Gulam Nebi kuvvetlerine karşı savaşa katılmıştı. Asker miktarını yeterli bulmayan Seyid Hüseyin, İbrahim Lakay Beg ile görüşerek daha büyük bir askerî kuvvet oluşturmasını talep etti. Bunun üzerine İbrahim Beg bir Aksakallar Meclisi topladı ve savaşa katılmak için bu meclisten fetva istedi. *Aksakallar Meclisi*, daha önce gönderilen kuvvete ek olarak 400 Türkmen ve 500 Özbek'ten oluşan yeni bir askerî kuvvetin Seyid Hüseyin'in emrine verilmesini kararlaştırdı. Bu arada İbrahim Beg Faryab'da yaşayan Afganistan Türkmenlerinin ruhani lideri Halife Kızılayak ile de görüşmüş ve desteğini almış durumdaydı.

Diğer taraftan meşhur Basmacı liderlerinden Şir Muhammed Beg de eski komutanlarından Yusufcan Korbaşı'yı İbrahim Lakay'a yardım emek üzere görevlendirmişti. Böylece oluşturulan bu kuvvetler, Sovyet Birliği desteğinde Afganistan'a giren Gulam Nebi kuvvetlerine karşı yürütülen savaşa katıldılar. Türkmenistan'da uzun yıllar Sovyetlere karşı mücadele eden ve 1928 yılı haziranında Afganistan'a geçerek Herat bölgesine yerleştirilen Türkmen Kartalı unvanlı Cüneyd Han da Gulam Nebi'ye karşı Beççe-i Saqqa, yani Habibullah Han yönetimine destek veren Basmacılar arasındaydı. Ne yazık ki onun hastalanarak hayatını kaybetmesi üzerine yardımcısı Recep Kuli mücadeleyi sürdürecekti.

Beççe-i Saka'nın iktidara gelmesiyle yasaklardan kurtulan Basmacıların mücadelesi sadece Güney Türkistan'la sınırlı değildi. Aslında hemen hepsinde Amu Derya ötesine geçip vatanlarında bir bağımsızlık

mücadelesi başlatmak arzusu vardı.¹⁹⁴ Bu dönemde Stalin tarafından başlatılan kolektivizasyon ve pamuk monokültürü politikaları Batı Türkistan Cumhuriyetlerinde de büyük rahatsızlıklara neden olmuştu. Bu gelişmeleri yakından takip eden meşhur Basmacı liderlerinden Fuzeyl Mahdum, Afganistan'daki olayların başlamasıyla birlikte, Kâbil'den Badahşan'a gitti. Bölgedeki adamlarını toplayarak, 1929'un Nisan ayında Darvaz yöresinden Türkistan'a girdi. Mahdum, Kala-i Humb, Tahvil Dara ve Garm şehirlerini ele geçirdi. Bölgedeki Sovyet yöneticilerini idam etti.¹⁹⁵ Duşanbe'ye saldırdı, fakat Kızıl Ordu karşısında yenilgiye uğradı. Yanında kalan az sayıda adamıyla birlikte Afganistan'a döndü ve Mezar-ı Şerif bölgesinde Beççe-i Saka'yı destekleyen kuvvetlere katıldı.¹⁹⁶

Meşhur Basmacı Lideri Şir Muhammed Beg de benzer bir amaçla hareketlenmiş durumdaydı. Kardeşi Nur Muhammed Beg'i Güney Türkistan'da dağınık şekilde yaşamakta olan eski adamlarını toplamak üzere gönderdi. Yapılan plana göre Nur Muhammed Beg tarafından yönetilen kuvvetler Kuzey Afganistan bölgesinde toplanarak İbrahim Lakay Beg ile birleşecekler ve onun da desteğini alarak Sovyet Türkistan'ına geçeceklerdi. Hedef, Penc nehri üzerinden geçerek Kale-i Vanç bölgesine saldırmaktı. Fakat Şir Muhammed Beg tarafından oluşturulan bu kuvvet, İbrahim Beg Lakay'ın karargâhında ciddi kaygılar doğmasına sebep oldu. Nur Muhammed Beg'in İbrahim Lakay'ı oyuna getirerek tasfiye edeceği ve bölgedeki hareketi tek başına yöneteceği dedikoduları yayılmaya başlamıştı.

194 - Abdullayev, *Central Asian Emigres in Afghanistan*, Part 2, s. 22

195 - Orta Asya uzmanı Fransız tarihçi Olivier Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi* başlıklı kitabında (Metis Yayınları, 2000, s. 84) Karategin, Darvaz ve Vahş bölgelerinde etkili olan tarikat önderi ve Basmacı lideri Eşan Sultan'ın Fuzeyl Mahdum tarafından, 1929 harekâtı sırasında yakalanarak idam edildiğini yazmaktadır. Roy'a göre bu olay, Fuzeyl Mahdum'un Garmlı olması sebebiyle, bölgedeki Kulyabiler ile Garmiler arasındaki kimlik ayrışmasında önemli rol oynamıştır. Fakat Eşan Sultan hakkında Roy tarafından aktarılan bilgiler yanlışır. Eşan Sultan kardeşi ile birlikte, Enver Paşa'nın ölümünden sonra Doğu Buhara'daki Basmacılık hareketinin başına geçen Hacı Sami tarafından, 1923 yılında idam edilmiştir. Abdullah Recep Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri* isimli kitabında Eşan Sultan'ın Ruslarla yazıştığının tespit edildiğini, bu nedenle Eşan Sultan ve kardeşi Eşan Süleyman'ın tutuklandığını, Hacı Sami Bey başkanlığında kurulan Aksakallar Meclisi'nde yargılandıklarını ve suçları sabit görülerek ertesi günü, Tavildara'daki evlerinin önünde idam edildiklerini yazmaktadır (s. 147). Hacı Sami, 1923 yılı Temmuz ortalarında Ali Rıza Bey'e yazdığı mektubunda, "Gerimizde fitne ve fesada sebebiyet veren Eşan Sultan'ı idam ettim" demektedir. *Age*, s. 161.

196 - Hayit, *Basmacılar*, s. 297

Söylentilerden etkilenen İbrahim Beg, kendisine destek vermek için gelen Nur Muhammed Beg'i tutukladı ve neredeyse bir yıl boyunca ayakları zincirli bir şekilde yanında taşıdı. Böylece Şir Muhammed Beg'in olası intikam teşebbüslerine karşı bir güvence sağlamış oluyordu. Daha sonraki yıllarda Nur Muhammed Beg, bu bir yıllık dönemi, hayatının en zor günleri olarak anlatacaktır.¹⁹⁷ Bu arada Osman Beg, Torakul Beg ve Eşan İsa isimli Korbaşlar da nispeten küçük gruplarla sınırı geçmişlerse de ciddi bir başarı kazanamadan geri dönmek zorunda kalmışlardır. Basmacıların sınır ötesi faaliyetleri sadece Afganistan ile sınırlı değildi. Cüneyd Han'ın ölümünden sonra mücadeleyi sürdüren Recep Kuli İran sınırından girerek Türkmenistan'da baskınlar yapmaya başlamıştı.

1929 yılı başlarında Kâbil'i ele geçirerek krallığını ilan eden Habibullah Han daha birkaç ay geçmeden ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmıştı. Güney Türkistan'daki Türkler (Özbek, Türkmen), Tacikler ve Abdurrahman Han zamanında bu bölgeye yerleştirilen Gilzai Peştu kabileleri Habibullah Han'ın yönetimine sıcak bakmaktaydılar. Buna karşın güneydeki Peştu kabileleri ve Hazaralar yeni yönetime karşıydılar. Yıl ortalarına gelindiğinde Habibullah Han, güneyde İngiltere destekli Nadir Han kuvvetlerine, kuzeyde ise Mezar-ı Şerif'i ele geçiren Gulam Nebi kuvvetlerine karşı savaş verir durumdaydı.

Bu sırada devrik Kral Amanullah Han tahttan feragat ettiğini bildiren bir mektup yayınladı. Bu gelişme Güney Türkistan'da Amanullah Han'ı yeniden tahta geçirmek iddiasıyla Habibullah Han kuvvetlerine karşı mücadeleyi yürüten Gulam Nebi'yi ve onu destekleyen Sovyetler Birliği'ni boşlukta bırakmıştı. İngiltere destekli Nadir Han'ın Güney Afganistan'daki şehirleri ele geçirmesi üzerine Sovyetler Gulam Nebi'yi geri çekti. Böyle-

197 - İngiliz Tarihçi Glenda Fraser, Basmacılarla ilgili olarak yaptığı ayrıntılı analizde, Şir Muhammed Beg'in 1929 yılında emrindeki kuvvetlerle Penç nehrini geçerek Kale-i Vanç bölgesine saldırdığını, fakat üstün Rus kuvvetleri tarafından mağlup edilerek geri çekilmek zorunda kaldığını yazmaktadır. Bu değerlendirme doğru değildir. Ne Şir Muhammed Beg'in hatıralarında ne de kardeşinin naklettiği hayat öykülerinde bu yönde herhangi bir bilgi mevcuttur. Nur Muhammed Beg'in oğlu Enver Beg babasının bir yıl boyunca Lakay İbrahim Beg'in yanında tutsak kaldığını, Amcası Şir Muhammed Beg'in ise Kâbil'den Güney Türkistan'a geçişine izin verilmediğini doğrulamaktadır.

ce Güney Türkistan'daki savaş sona ermiş oluyordu. Bu gelişmeler üzerine başlangıçta Habibullah Han'a destek veren Güney Türkistan'daki Gilzai kabileleri de Peştu dayanışması çerçevesinde yüzlerini Nadir Han'a döndüler. Beççe-i Saka yönetimine olan destek giderek azalmaktaydı. Nihayet, 1929 yılının Ekim ayında, Nadir Han'a bağlı İngiliz destekli Peştu kuvvetleri Kâbil'i ele geçirdiler ve Nadir Han kral ilan edildi. Yeni kral kardeşi Serdar Haşim Han'ı başbakan, diğer kardeşi Serdar Şah Mahmud'u savaş bakanı ve başkomutan yapmış, Amanullah Han'ın tahtını kaybetmesine sebep olan bütün reformları durdurmuştu. Beççe-i Saqqa ise kendi bölgesi olan Kuh-i Daman yöresine kaçmıştı. Bir süre sonra, yeni kralın kendisini affedeceği sözünü vermesi üzerine teslim oldu. Fakat Nadir Şah sözünü tutmayacak ve Beççe-i Saqqa'yı 3 Kasım 1929 tarihinde idam ettirecekti.

GÜNEY TÜRKİSTAN'DA BASMACI SAVAŞLARI

1928-29 yılları boyunca Afganistan'da gelişen ve bazı yazarlar tarafından Saqqavi Devrimi olarak tanımlanan olaylar ve sonuçları özellikle Güney Türkistan'ın geleceği açısından çok belirleyici olacaktı.

Lakay İbrahim Beg liderliğindeki Özbek Lakay kabilesi 1926 yılında Güney Türkistan'a geçtiğinde Sovyet sınırına yakın Aliabad ve Aktepe kışlaklarına yerleştirilmişlerdi.¹⁹⁸ Beççe-i Saqqa'nın tasfiye edilmesinden sonra onun destekçilerinden bir grup Aliabad kışlağına gelerek İbrahim Beg'e sığındılar. Bunun üzerine Nadir Şah yönetimi, İbrahim Lakay'a bir ulti-matom göndererek yanına sığınan Beççe-i Saqqa taraftarlarını teslim etmesini istedi. Ayrıca Lakay kabilesi mensuplarının ellerindeki silahları resmî makamlara teslim etmeleri isteniyordu. İbrahim Beg her iki talebi de reddetti. Tam bu esnada kimsenin beklemediği bir olay oldu. 1930 yılı haziran ayı içerisinde Sovyet birlikleri büyük bir hızla Amu Derya'yı geçtiler ve Afganistan'ın 60 kilometre kadar içerisine girerek Aliabad ve Aktepe

198 - Kışlak: Kırsal yerleşim merkezi, Köy

kışlaklarına hücum ettiler. Saldırıyı zamanında haber alan İbrahim Beg ve adamları Kızıl Ordu'yla çatışmamak için kışlakları boşaltmışlardı. Sovyet askerleri her iki yerleşim yerini de tahrip ederek, aynı gün içerisinde geri çekildiler.

Bu olay Nadir Han yönetimini çok ürkütmüştü. Artık, Afganistan'ın kuruluşundan bu yana Kâbil hükümetlerince bir türlü kontrol altına alınmayan Güney Türkistan'da düzeni sağlamak ve bu bölgede faaliyet gösteren Basmacı gruplarını dağıtmak kaçınılmaz bir zorunluluk hâline gelmişti. Basmacıların Kuzey Afganistan'daki üslerinin kontrol altına alınamaması ve sınır ötesi faaliyetlerine devam etmeleri hâlinde Sovyetler Birliği'nin ciddi bir askerî harekâta girişmesi ihtimali ortaya çıkmıştı. Fakat Nadir Han henüz bütün ülkede tam olarak hâkimiyet sağlayamamıştı ve yeterli donanımda askerî bir kuvvete de sahip değildi. Bunun üzerine eski Buhara Emiri Said Alim Han'ı devreye sokmaya karar verdi.

Alim Han bir mektup yazarak, Nadir Han adına, Lakay İbrahim Beg'i Kâbil'e davet etti. Davete icabet etmediği takdirde kendisiyle bütün ilişkisini keseceğini de bildirmişti. Başkentte gittiği takdirde başına neler geleceğini iyi bilen Lakay İbrahim Beg teklifi reddederek şunları yazdı:

*“Bana 7 yıl boyunca Sovyetler karşı savaşmamı emrettiniz. Ben kendi kuvvetlerimle ve paramla bu mücadeleyi sürdürdüm. Bana her türlü yardımı yapacağınıza dair sözler verdiniz. Ne yazık ki hiçbirisi gerçekleşmedi. Sonunda yenildik. Şimdi sizden destek bulabilir miyim? Hayır, Kâbil'e gelmeyeceğim. Eğer padişah (Nadir Han Y.N.) adamlarımla birlikte Afganistan'da kalmama izin verirse, sakın bir hayat sürdüreceğim ve çiftçilik yapacağım.”*¹⁹⁹

Gerçekten Nadir Han'ın İbrahim Lakay'ı affetmeye hiç niyeti yoktu. Aslında, Beççe-i Saka'ya destek verdikleri için, Güney Türkistan'daki yer-

199 - Abdullayev, *Central Asian Emigres in Afghanistan*, Part 2, s. 23.

li ve muhacir Türkistanlıların, Basmacıların ve Taciklerin tamamının cezalandırılması gerektiğini düşünüyordu. Fakat elinde henüz güçlü ve düzenli bir ordu yoktu. Bu nedenle, bir süre için, Peştü kabilelerini silahlandırarak bölgeye göndermeye karar verdi. Peştü kabile milislerine Özbek ve Tacik-leri yağmalama, kaçırma ve katletme izni verilmişti. Böylece Hükümet desteğindeki silahlı Peştü grupları bölgedeki muhacir yerleşim bölgelerine saldırılara başladılar.²⁰⁰

İbrahim Beg az sayıdaki adamlarıyla bu Peştü kabile milis çetecilerine karşı mücadele etmeye çalışıyordu. Kendisi o günlerle ilgili olarak şunları söylemektedir:

“Nadir Han, savaş sırasında yaralanan ve ölen Peştülara herhangi bir tazminat ödemeyecekti. Fakat yaşayanlar yağmalama hakkına sahiptiler. Muhacirlerden ele geçirdikleri tüm mallara ve mülklere sahip olabileceklerdi. Neyi istiyorlarsa alabileceklerdi. Bu silahlı gruplar herhangi bir kurala tabi değillerdi. Her şeyi yağmaladılar ve el koydular. Bu sebeple bölgemdeki muhacirler benim tarafımda oldular ve bu Afgan çetecilerine karşı başarılı bir şekilde savaşabildim.”²⁰¹

1930 yılı boyunca devam eden bu baskı ve terör uygulaması halkı canından bezdirmişti. İmam Sahip şehrinde görev yapan bir din adamı tarafından Nadir Han’a yazılan ve bugün Afganistan Millî Arşivi’nde bulunan bir mektup, durumu çok iyi özetlemektedir:

“İnsanların hayatı tehlikede, Vezir Mesud ve Jadranlar (Peştü kabileleri) ateş etmiyorlar, sadece yağmalıyorlar. Bütün Katağan bölgesinde ve Badahşan’ın yarısında binlerce rupyelik soygun yaptılar. Hâlâ tatmin olmadılar. Sıradan insanların mülklerine giriyorlar, evlerini tahrip ediyorlar ve mallarına el

200 - Sadr, *Negotiating Cultural Diversity in Afghanistan*, (e book), s. 120

201 - Age, s. 23

koyuyorlar. Utanmaları ve Tanrı korkuları yok. Kışlaktan kışlağa geçiyorlar ve yakıp yıkıyorlar. Ölmekten korkan insanlar oturdukları yerleri terk etmek zorunda kalıyorlar... Tanrı aşkına, vezirden ve bu kabilelerden bu kötülükleri durdurmalarını isteyin. Kötülükten ve zarar vermekten başka hiçbir şey yapmadılar. Onlara kötülüklerini durdurmalarını söyleyin. Ayıp onlara... Özbeklerle diğerleri arasında barışın sağlanmasına izin verin.”²⁰²

Aradan geçen bir yıl içerisinde Nadir Han ülkenin güney bölgele-
rinde devam eden çatışmaları bitirmiş ve Güney Türkistan dışında kalan
yerlerde tam kontrolü sağlamıştı. Bu arada kendisine bağlı düzenli bir ordu
oluşturmuştu. Şimdi sıra Güney Türkistan’da kontrolü sağlamaya ve başta
Lakay İbrahim Beg olmak üzere Basmacıları tasfiye etmeye gelmişti. Bu
konuyla ilgili olarak kardeşi, Harbiye Veziri Şah Mahmud’u görevlendirdi.

Serdar Şah Mahmud, 1931 yılı başlarında büyük bir askerî kuvvet-
le Hindukuş Dağları üzerinden Kuzey Afganistan’a geçti. Bundan sonraki
gelişmeleri Afgan Tarihçisi Ghobar şöyle anlatmaktadır:

“Sekiz ay içinde (Aralık 1930 - Temmuz 1931), Şah Mahmud, savunma bakanı ve kralın kardeşi olarak, başkentteki monarşi kadar güçlü bir kurum yarattı. Bu kurum, hiçbir yargılama olmadan, Hanabad’daki yeni inşa edilen hapisaneleri, kadınlar da dahil olmak üzere, yüzlerce masum ve suçlu insanla doldurdu. Kırbaçlar, sopalar ve diğer işkence aletleriyle dolu bir işkence evi inşa etti ve özel infazlar gerçekleştirdi. Yerel halk, paralı askerlerin ve düzenli kuvvetlerin masraflarını ödemek zorunda bırakıldı. Gardiyanlar, Saray Cemşid Han hapisanesindeki tutuklu kadınlara tecavüz etmekteydi. Amanullah rejimi tarafından yasal olarak yasaklanan zincirler ve prangalar

202 - Age. s. 24

(sadece bir katil tek ayağından zincirlenirdi) artık mahkumların boyunlarına ve ayaklarına geçiriliyordu. Katağan vilayetinin tümü kanun kaçağı İbrahim Bey'in günahları yüzünden cezalandırılıyordu..."²⁰³

Artık Afgan ordusu ile Lakay İbrahim Beg arasındaki savaş resmen başlamıştı. İbrahim Beg, Sovyetlere karşı uyguladığı sürpriz saldırılar şeklindeki vur kaç taktiğini Afgan ordusuna karşı kullanmaktaydı. 2500 kişilik kuvvetini yüzer kişilik gruplar hâlinde bölmüştü. Bu gruplar sayıca kendilerinden çok üstün hükümet kuvvetlerini kolayca alt edebilmekteydiler. Mesela Hazarbağ bölgesinde iki yüz kişilik bir atlı grubu, beş yüz kişilik bir hükümet kuvvetini dağıtmış ve bütün silahlarını ele geçirmişti. Katağan bölgesindeki mücadelelerde İbrahim Beg sadece yetmiş adamını kaybetmişken Afgan ordusunun kayıpları 2.500'e ulaşmıştı. Özellikle Katağan bölgesinde yaşayan yerli Özbekler, muhacirler tarafından sürdürülen bu mücadeleye ciddi destek vermekteydiler. İbrahim Beg bu desteğin sebebini 60 yıl önce Afganlar tarafından vahşi bir şekilde yenilmiş olmalarına bağlamaktadır.

Nadir Han'ın kardeşi Serdar Şah Mahmud'un bölgede gerçekleştirdiği katliamlar bu dönemin canlı şahidi Cemşid Şule tarafından şöyle aktarılmaktadır:

*"Şah Mahmud ağabeyi Kral Nadir tarafından Lakay İbrahim Bey'i yakalamak ve kabilesini de cezalandırmakla görevlendirilmişti. Ancak bölgedeki Özbekler Lakay İbrahim'i kollamakta ve ailesinin bulunduğu yeri söylememekteydiler. Şah Mahmud bütün bu insanları cezalandırdı. Gençleri öldürdü veya hapsetti. Yaşlıları ise evlerinden göçe zorladı. Sonuç olarak İbrahim Beg yakalanamadı ve halk katliama uğramaya devam etti."*²⁰⁴

203 - Ghobar, *Afghanistan in the Course of History*, Vol. 2, s. 62

204 - Şule, *Cemşid, Cihat-ı Millet-i Buhara ve Hevadis-i Lakay Der Şimal-i Hindukuş*, s. 188 (Burget 147'den nkl.)

Savaş genişledikçe yeni katılımlar olmaktadır. Kugan Bek, Molla Haldar ve Molla Cora gibi bazı isimler, kendi gruplarını oluşturarak mücadeleye katılmışlar, Yengi Kala ve Yulca şehirlerini ele geçirerek Rustak garnizonundaki silahlara el koymuşlardı. Bu arada eski Darvaz Bey'inin oğlu Gulam Hasan, Badahşan bölgesinde silahlı bir grup oluşturmuştu. Amacı Sovyetler Birliği ile Afganistan arasında bölünen Darvaz bölgesini birleştirmektir. Sınırı geçerek Sovyetler tarafında kalan Darvaz bölgesine girdi ve Sovyet kuvvetlerine baskınlar yapmaya başladı. Fakat bir süre sonra Kızıl Ordu tarafından yenildi ve kuvvetleri dağıtıldı.

Nadir Şah yönetimi, Lakay İbrahim Beg ve destekçilerine karşı sürdürdüğü savaşı sonuçlandırmak konusunda kararlıydı. Bunun için, Lakay'a bağlı Özbek savaşçıların kesik başını bölgesel otoritelere getirerek teslim eden herkese para ödülü verilmesi de dâhil, akla gelebilecek bütün yöntemler denendi. Türkistanlı muhacir gruplara karşı yürütülen bu kanlı savaş süresince çok sayıda masum insan katledilmişti. Zira Peştu milisler, savaş ortamının yarattığı fırsattan istifade ederek, sadece muhacir Türkistanlılara karşı değil, bölgedeki yerli Özbek, Tacik ve Türkmenlere karşı da baskınlar düzenlemekte, yerleşim yerlerini yağmalamakta ve karşı çıkanları öldürmekteydi.²⁰⁵

1931 yılının mart ayı ortalarında üstünlük Afgan hükümet birliklerine geçmişti. İnsan kaynağı ve lojistik yetersizlik nedeniyle savaş daha fazla sürdüremeyeceğini anlayan Lakay İbrahim Beg, Sovyet tarafına geçme kararını verdi. Sovyet yetkileriyle yapılan görüşmelerde, silahlarını teslim etmek şartıyla geçmesine izin verileceği bildirilmişti. Ailelerin daha önce gönderilmesine karar verildi. 30 Mart sabahı Amu Derya'dan geçiş başladı. Bin kadar aile (yaklaşık 5000 kişi) Sovyetlere geçebildi. Bir kısmı ise Afgan sınır muhafızlarının ateşi altında hayatlarını kaybettiler. Sovyet tarafına geçen aileler OGPU tarafından kontrol altına alındılar ve iç bölgelere gönderildiler.²⁰⁶

205 - Şahrani, *Resisting Taliban and Talibanism in Afghanistan*. Perceptions, December 2000, s. 130.

206 - OGPU: Obyedinyonnoye gosudarstvennoye političeskoye upravleniye (Tüm-Birlik Devlet Siyasi İdaresi)

Bir hafta kadar sonra, 3 Nisan günü, İbrahim Lakay Beg ve adamları aynı yerden sınırı geçmek üzere Amu Derya kıyısına geldiler. Sovyet yönetimi ise verdiği sözü tutmak niyetinde değildi. Lakay İbrahim Beg ve adamları karşı kıyıya geçer geçmez onları tutuklamak istediler. Çıkan çatışma sonrasında on kadar adamını kaybeden İbrahim Beg Türkistan içlerine doğru ilerledi. Yaklaşık 3 ay kadar süreyle Sovyet kuvvetleriyle çatışmayı sürdürdü. Nihayet 12 Haziran günü, Akbaş Tau bölgesinde, 4000 kişilik bir Kızıl Ordu birliği ile çatışmaya girdi. Bu savaşta 974 savaşçısını kaybetti ve kendisi de yaralandı. 23 Haziran günü Kafirnihan ırmağını geçmek isterken Sultanov yönetimindeki bir OGPU grubu tarafından yakalandı ve ertesi günü Taşkent'e gönderildi. Sorgulanması ve yargılanması yaklaşık bir yıl kadar devam etti. Ölüme mahkûm edilen Lakay İbrahim Beg, 31 Ağustos 1932 günü idam edildi. Bu inatçı liderin ölümü Türkistan'daki Basmacılık ruhunun da sonu gibiydi.

Şir Muhammed Beg, 1929 yılında, kardeşi Nur Muhammed Beg aracılığıyla Türkistan'a yönelik son bir girişimde bulunmuş fakat İbrahim Lakay Beg'in engellemesi sebebiyle başarılı olamamıştı. Aslında bu başarısızlık iki kardeşin hayatlarının kurtulmasını sağladı. Zira, iç savaştan galip çıkarak Afganistan yönetimini ele geçiren Nadir Han, İbrahim Beg Lakay'ın düşmanları olarak gördüğü bu iki kardeşe ılımlı davranarak, eski konumlarını muhafaza etmelerine göz yumacaktı. Afgan hükümeti ile Basmacılar savaşından sonra Basmacı liderlerinden bazıları izlerini kaybettirerek Afganistan'da kalmaya devam ettiler. Fuzeyl Mahdum ve Turabek gibi Basmacı liderleri Sovyet ajanlarınca Sovyetlere kaçırılarak idam edilmişlerdir. Yusuf Korbaşı, Sultan Bek, Canıbek Kadı, Hacı Parpı gibi bazı isimler ise Doğu Türkistan'a geçmişler ve 1932'den itibaren başlayan Doğu Türkistan Bağımsızlık Hareketi'ne katılmışlardır. Türkiye'ye gidenlerden Mamur Niyazi, Hemrahkul Beg ve Acil Beg ise 1926'dan sonra İstanbul'da başlatılan *Türkistan Millî Birlik Hareketi* çalışmalarına katılacaklardır.

SONUÇ

GÜNEY TÜRKİSTAN'IN SONU

İbrahim Lakay Beg'in başını çektiği Basmacılar savaşının bitişi Nadir Han yönetiminin Güney Türkistan'da sürdürdüğü şiddetin ve katliamların sonlanması anlamına gelmiyordu. Özbek İbrahim Lakay Beg'in Taşkent'te idam edilişinin haberini Hanabad'a kutlamalarla karşılayan Mahmud Şah mücadele dönemindeki uygulamalarını acımasızca sürdürmekteydi.

Tanınmış Afgan Tarihçi Ghobar Güney Türkistan halkı üzerindeki etkileri 1970'lere kadar devam edecek olan baskı ve şiddeti örnekleyen bazı olayları şöyle aktarmaktadır:

“Ancak sorun o kadar basit değildi. İbrahim Beg'in isyanı kuzey halkının bastırılmasına yol açtı ve Hindukuş sıradağları tarafından bölünen kuzey ve güney eyaletleri arasında kızgınlık ve düşmanlık yarattı. Şah Mahmud bölgedeki tüm yıkıcı faaliyetlerini Afganlar ve Afgan olmayanlar adı altında Paktia'dan gelen Peştu paralı asker güçleriyle gerçekleştirdi. Kuzeyde etnik bölünmenin ve ulusal ayrışmanın en yıkıcı tohumunu ekti ve bu tohumlar daha sonra Muhammed Gül Han tarafından büyütüldü.

Şah Mahmud, İbrahim Bey'i desteklemekle suçlananlara işkence etti. Kadın mahkumları, yabancı muhafızların gözetimi altında Saray-ı Cemşid Han hapisanesine yerleştirdi ve mahkumlara tecavüz edilmesine izin verdi. Bir gün seccadesi üzerinde dua ederken önüne 31 mahkûm getirildi. Parmak işaretiyle mahkûmların derhal kurşuna dizilmesini emretti. Daha sonraki gün Şah Mahmud'un özel sekreteri Mirza M. Yusuf, Hanabad'da 700'den fazla kişinin idam edildiğini açıkladı. Bütün bu trajik olaylarda tutuklanan mahkûmların bir kısmı öldürüldü, bir kısmı Hanabad'daki haphanelere konuldu, birçoğu da zincirlenerek Kâbil'e gönderildi.

Şah Mahmud, çocukları, kadınları ve yaşlı tutuklularla birlikte bin Türkmen ailesinin Hanabad'dan Kabil'e dinlenmeden günde iki menzil (bir menzil bir günlük yürüyüş) yürütülerek götürülmesini emretti. Yolda durmalarını önlemek için arka-larında bir Jadrani kabile paralı asker birliği vardı. Sıcak ve uzun yolculuk nedeniyle, yaşlı tutuklular ilk gün bir menzilden fazla yürüyemediler. Bir kuryenin tutukluların bir menzilden fazla yürüyemeyeceğini bildiren mesajı üzerine Şah Mahmud günde 20 mil seyahat etmek zorunludur, bunu yapamayan herkes öldürülmelidir” cevabını verdi. Ertesi gün İkinci menzile başlamadan önce, üç hasta ve yaşlı adam yere yığıldı. Birlik subayı, Şah Mahmud'un emrine uyararak milislere üç adamı da kurşunlattı ve onları dayanamayacakları acıdan kurtardı.

Şah Mahmud'dan yüzyıllar önce, Cengiz Han, Semerkant'a yürürken, vatandaşlarını öldürmeye zorlanan yerli paralı askerlere Moğol ordusunun önünde yürümelerini ve geride kalanların öldürülmesini emretmişti. Bu iki emir arasındaki fark Moğol Hakanının on üçüncü yüzyılda mağlup ettiği yabancı bir halka karşı böyle bir emir vermiş olmasıdır. Şah Mahmud ise artık yok olmuş bu Moğol geleneğini yirminci yüzyılda kendi vatandaşlarına karşı yeniden canlandırmıştı. Bin bir güçlükle Kâbil'e ulaşabilen mahkûmların bir kısmı hapishanelere konulurken büyük bir kısmı, Şah Mahmud da dahil olmak üzere, büyük arazi sahiplerinin çiftliklerine köle işçi olarak dağıtıldı.”²⁰⁷

Nadir Han Basmacı isyanının bastırılmış olmasından çok memnundu. Paralı Peştü milislerce desteklenen Afgan ordusunun birkaç bin kişilik Basmacı gücüne karşı elde ettiği başarıyı büyük bir zafer olarak kabul etmekteydi. Milisleri bizzat sarayında kabul ederek ödüllendirdi. Hayatını

207 - Ghoobar, *Afghanistan in the Course of History*, Vol. 2, s. 63-64

kaybeden jadrán milislerinin ailelerine ödenek bağlandı. Ayrıca savaşta yararlılık gösteren askerlere ve subaylara dağıtılmak üzere “Katağan İsyanı Zafer Madalyası” yaptırmıştı. Sarayda yapılan bir törenle bu madalyaları taktı.

Ancak Güney Türkistan’ın kötü kaderi burada sonlanmamıştı. Nadır Han 1932 yılında Güney Türkistan vilayetlerinin hepsini idare etme yetkisiyle Muhammed Gül Han’ı Baş Vali olarak tayin etti. Muhammed Gül Han daha önce Güney Afganistan vilayetlerinde etnik ve dilsel ayrımcılıkları körüklemek suretiyle Kâbil iktidarının kontrolünü sağlamış bir valiydi. Şimdi kendisinden istenen bu böl ve yönet politikasını Güney Türkistan’da gerçekleştirmesi idi.²⁰⁸ Bunun başarılı olabilmesi için ön şart Güney Türkistan’a Peştü göçünün sağlanmasıydı. Muhammed Gül Han Emir Abdurrahman döneminde yapıldığı gibi ülkenin doğu bölgelerindeki Peştü aşiretlerinden, Güney Türkistan’ın zirai üretim açısından verimli bölgelerine yerleştirilmek üzere, bir göç başlattı. Böylece Güney Türkistan’daki Özbek, Türkmen, Tacik, Aymak gibi Peştü olmayan grupların azınlık durumları daha da derinleştirilmiş olmaktaydı.

Diğer taraftan Vali Muhammed Gül merkezi hükümetin Peştü olmayan etnik gruplar üzerine yürüttüğü siyasi ve kültürel ayrımcılık politikasını uygulamaya koymuştu. Bu politika ile etnik gruplar arası ayrışma derinleşmekte, çatışmalar yoğunlaşmaktaydı. Yönetimin Peştü yanlısı tutumu nedeniyle de bu çatışmalarda haklı ve kazançlı çıkanlar daima Peştular oluyordu.

Yönetimin Peştü yanlısı tutumu o noktaya gelmişti ki Peştü toprak sahipleri veya idareciler Özbek köylülerinin arazilerine veya sürülerine el koyabiliyorlar, yasal mercilere şikâyet edilmeleri halinde şiddet uygulayıp şikâyetçileri öldürtebiliyorlardı.²⁰⁹ Yerel yöneticilerin azınlıktaki etnik gruplara karşı uygulanan baskı ve şiddete göz yummaları çoğunluğu elinde

208 - Age. s. 65

209 - Tapper, *Ethnicity and Class: Dimensions of Conflict (Revolutions and Rebellions in Afghanistan)*, s. 242-243

tutan Peştular arasında bir cezasızlık kültürünün doğmasına yol açmıştı. Bu politikanın bir ayağı da azınlıkların idari kadrolara girmelerine ve ekonomik kaynaklara ulaşmalarına imkân verilmemesiydi. 1930'lardan itibaren onlarca yıl devam edecek olan bu politikalar başta Özbek ve Türkmenler olmak üzere Güney Türkistan'daki azınlıkların Peştu çoğunluğun baskısı altında ikinci sınıf halk kitleleri haline dönüşmelerine yol açacaktı.

1933 yılı aralık ayında Kral Nadir Han uğradığı bir suikast sonucu hayatını kaybetmiş ve yerine 19 yaşındaki oğlu Muhammed Zahir Şah geçmişti. Fakat ülkeyi idare eden güç amcası Başbakan Muhammed Haşim Han idi. Haşim Han kardeşleri Nadir Şah ve Şah Mahmud Han'a göre etnik azınlıklara daha toleranslıydı.²¹⁰ Dolayısıyla Haşim Han döneminde Güney Türkistan'daki baskı ve ayrımcı politikalar devam etmekle birlikte Şah Mahmud tarafından uygulanan şiddet ve katliam uygulamaları söz konusu olmayacaktı. Haşim Han'ın bu ılımlı politikası nedeniyle Afganistan 1933 yılında Kaşgar'da kurulan Birinci Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'ne silah ve malzeme yardımında bulunmuş, Afgan gönüllülerin Doğu Türkistan'a gitmesine izin vermiştir. Bu gönüllülerin Doğu Türkistanlılarla birlikte Yarkent ve Kaşgar'da Çinlilere karşı yapılan savaşlara katıldıkları bilinmektedir. Kuşkusuz bu gönüllülerin neredeyse tamamı Türk kökenli Afgan vatandaşlarıydı.

Afganistan'ın 1934'te Türkiye'nin öncülüğüyle Birleşmiş Milletler Üyesi olması ve 1937 yılında yine Türkiye'nin öncülüğünde Tahran'da kurulan Sadabat Paktının üyesi olması iç politikasında etnik azınlıklara karşı uygulanan baskı ve ayrımcılık düzeyinin aşırılaşmamasını sağlayacaktı. Fakat kültürel ayrımcılık bütün şiddetiyle devam ediyordu. 1936 yılında çıkarılan bir yasayla Peştuca milli dil olarak ilan edildi. Milli marş ve milli para bu dilde düzenlendi. Ayrıca Tacikçe veya Türkçe yerleşim yerlerine Peştuca isimler verildi.²¹¹

210 - Fryser-Tytler, *Afghanistan*, s.243-244

211 - Sadr, *Negotiating Cultural Diversity in Afghanistan*, s. 12

İkinci Dünya Savaşı döneminde Afganistan tarafsız kalmasına rağmen yine büyük güçlerin çatışma alanı haline dönüşmüştü. Almanya, Japonya'nın da desteğiyle Güney Türkistan'da bir süredir sessizliğe çekilen Basmacıları ve 1930'lu yıllara kadar Sovyetler Birliği'nden göç eden Türkistanlı muhacirleri örgütleyip destekleyerek Sovyetler Birliği'ne karşı bir cepheleşme oluşturmak arzusundaydı. Bu gelişmelerin erken dönemde farkına varan İngiltere ve Sovyetler Birliği Afgan Hükümetine baskı yaparak diplomatik misyonlar hariç bütün Alman ve Japon vatandaşlarının Afganistan'ı terk etmelerini sağladılar.²¹²

Savaşın bitiminde Haşim Han'ın yerine Şah Mahmud Han başbakan olmuştu. Şah Mahmud hükümeti Afgan milliyetçiliği ve azınlıklara yönelik etnik ayrımcılık ve baskı politikalarını yeniden gündeme getirecekti. Savaş sırasında kurulmuş Afganistan Tarih Kurumu (1942) ve çıkarılan Aryana Ansiklopedisi gibi yayınlar Afgan milliyetçiliğini iki temel üzerine oturmasını sağladılar. Bunlar Aryan Irk Milliyetçiliği ve Afgan tarihinin merkezine Peştu etnisitesinin yerleştirilmesi şeklindeydi. Bu tarih anlayışına göre Aryanlar üstün ırktı ve Peştu'lar Aryan kökenliydi. Aryanlar ilk devletlerini M.Ö. 3500-1500 yılları arasında Belh bölgesinde kurmuşlar daha sonra Hindistan ve İran'a yayılmışlardı.²¹³ Böylece Peştu merkezli tarih yazımı ile Güney Türkistan'daki uzun süreli Türk hakimiyeti yok varsayılmakta, 19. Yüzyıldan önce bu bölgede hiçbir Peştu varlığı olmadığı halde sanki tarih boyunca bölgeyi Peştular yönetmiş gibi bir algı yaratılmaktaydı.²¹⁴ Bir ulus devlet olarak Afganistan tarihini Durrani imparatorluğu ile özdeş kabul etmek suretiyle Özbek, Türkmen, Tacik, Aymak, Hazara, Beluci, Paşai gibi Peştu olmayan etnik gruplar görünmez hale getirilmişlerdi.²¹⁵ Şah Mahmud hükümeti 1947 yılına kadar okullarda bütün derslerin Peştu dilinde okutulması, ayrıca okullarda ve iş yerlerinde Peştuca konuşulması gibi kararlar almıştı.²¹⁶

212 - Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Harekte Türkistan Mücadelesi*, s. 449-454

213 - Sadr, *Negotiating Cultural Diversity in Afghanistan*, s. 97

214 - Barfield, *Afghanistan: A Cultural and Political History*, s.11

215 - 2004 yılında onaylanan anayasanın 4. Maddesine göre Afganistan'da 14 etnik grubun varlığı kabul edilmiştir. Bunlar Peştu, Tacik, Hazara, Özbek, Türkmen, Beluci, Paşayi, Nuristani, Aymaq, Arab, Kırgız, Kızılbaş, Gujur ve Brahui şeklinde sıralanmaktadır.

216 - Kamgar, *Afganistan Maarifi*, s.47

Bu arada Şah Mahmud Hükümeti 1946 yılında Sovyetler Birliği ile görüşmeler yaparak geçmiş antlaşmalarda açık kalan Afgan-Sovyet sınır sorunlarını çözüme kavuşturmuştu. Bu antlaşmanın imzalanmasından sonra Afgan Hükümeti Güney Türkistan'ı ilgilendiren çok önemli bir karara imza attı. 1855 yılından itibaren varlığını sürdüren Mezar-ı Şerif merkezli Türkistan Vilayetini (ولایت ترکستان) lağvetti. Alınan bu karar gereği Afgan Türkistan'ı ifadesi haritalardan da çıkarılacaktı. Böylece bu tarihten itibaren Güney Türkistan tarih sahnesinden silinmiş oluyor, onun yerini Kuzey Afganistan almış oluyordu.

Kaynakça

Kitaplar:

- Adamec, Ludwig W., *Afghanistan 1900-1923: A Diplomatic History*, University of California Press, Los Angeles, 1967
- Adamec, Ludwig W., ed., *Historical and Political Gazetteer of Afghanistan IV: Mazar-i-sharif and North-Central Afghanistan*, Akademische Druck-u. Verlagsanstalt, Graz, 1979
- Agabekov, George, *OGPU: The Russian Secret Terror*, Hyperion, London, 1929
- Andican, A. Ahat. *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul, 2003
- Andican, A. Ahat, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Yayınları, İstanbul, 2009
- Atatürk'ün Milli Dış Politikası, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981
- Bademci, Ali, *Korbaşılar*, Kutluğ Yayınları, İstanbul, 1965
- Bayur, Hikmet, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri*, TTK Yayınları, Ankara, 1977
- Barfield, Thomas. *Afghanistan: A Cultural and Political History*. Princeton, NJ: Princeton University Press. 2010
- Baysun, Abdullah Recep, *Türkistan Milli Hareketleri*, İstanbul, 1943
- Burnes, Alexander, *Travels into Bokhara. Being an account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia. Also, narrative of a Voyage on the Indus from the Sea to Lahore*. (1 ed.) John Murray, London 1834

- Buttino, Marco. *Study of the Economic Crisis and Depopulation in Turkestan, 1917-1920*, Central Asian Survey, Vol.9, No:4, s. 59-74
- Çakıröz, Raci, *Çarlık ve Bolşevik Rusya'da 10 Yıl, 1914-1923*, Belge Yayınları, İstanbul, 1990
- Dupree, Louis, *Afghanistan*, Princeton University Press, Princeton-New Jersey, 1980
- Elphinstone, Mountstuart, *An Account of the Kingdom of Caubul*, Oxford University Press, London, 1974
- Fayz Muhammad Kâtib Hazarah, *Siraj-al-Tawarikh*, (The History of Afghanistan, Terc. R.D. McChesney), Brill, Leiden-Boston, 2013
- Forster, George, *A Journey from Bengal to England, through Northern Part of India, Kashmire, Afghanistan, and Persia, and into Russia, by the Caspian Sea*, R. Faulder, London, 1798
- Fraser-Tytler, William, K., *Afghanistan, A Study of Political Developments in Central Asia*, Oxford University Press, London, 1950
- Ghobar, Mir Gholam Mohammad, *Afghanestan in the Course of History*, Vol.2, Hashmat K. Gobar, Virginia, 2001
- Halil Paşa (Kut), *Bitmeyen Savaş*, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1972
- Hamilton, Angus, *Afghanistan*, William Heinemann, London, 1906
- Hayit, Baymırza, *Basmacılar*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997
- Holdich, Thomas H., *Political Frontiers and Boundary making*, Macmillan and co. London, 1916
- Hopkins, B.D. *The Making Modern Afghanistan*, Palgrave Macmillan, London, 2012
- Jalali, Ghulam Jailani, *Nama-yi Ahmad Shah Baba ba Nam-i Sultan Mustafa Salas Usmani*, Kitab-hane-i Danish, Peşaver, 2004
- Kakar, Hassan M., *A Political and Diplomatic History of Afghanistan 1863-1901*, Brill, Leiden-Boston, 2006
- Kakar, Hassan M., *Afghanistan, a study in internal political development 1880-1896*, Kabul, 1971
- Kamgar, C., *Afganistan Maarifi*, Meyvend Yayınevi, Kâbil, 2003
- Kaushik, Devendra, *Central Asia in Modern Times, A History From The Early 19.th Century*, Progress Publishers, Moscow, 1970
- Karabekir, Kâzım., *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, Tekin yayınevi, Ankara, 1993
- Lal, Mohan *The Life of Amir Dost Muhammed Khan of Kabul*, Longman, London, 1846
- Lal, Mohan, *Travels of the Panjab, Afghanistan and Turkistan to Balk, Bokhara and Herat*, W.H. Allen, London, 1846

- Lee, Jonathan. L., *The Ancient Supremacy. Bukhara, Afghanistan and the Battle for Balkh* 1731-1901, E.J. Brill, Leiden-New York, 1996
- Mahmud Celadeddin Paşa, *Mir 'at-ı Hakikat* (Haz. İsmet Miroğlu), Berekât Yayınevi, İstanbul, 1983
- Mehmed Fazıl, *Resimli Afgan Seyahati*, Matbaa-i Ahmed, İstanbul, H.1325 (1907)
- Noelle, Christine, *State and Tribe in Nineteenth-Century Afghanistan, The Reign of Amir Dost Muhammad Khan* (1826-1863), Routledge, (EPUB Book) New York, 1997
- Nollau, Gunther ve Wiehe, Hans Jurgen, *Russia's South Flank*, Frederick A. Praeger Publisher, Newyork, 1963
- Rahimî, Mujib Rahman, *State Formation in Afghanistan*, ATheoretical and Political History, I.B. Tauris, New York, 2017
- Rawlinson, *Memorandum on the frontier of Afghanistan*, Umballa Papers, 1869
- Ray, John A., *At the Court of The Amir*, Richard Bentley and Son, London, 1895
- Sadr, Omar, *Negotiating Cultural Diversity in Afghanistan*,(e book) Routledge, New York, 2020
- Saray, Mehmet. *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, TTK Yayınları, Ankara, 2003
- Sert, Murat, *Mustafa Sagir*, Güven Yayınevi, 1944
- Shir, Jawan, *Nationalism in Afghanistan: Colonial knowledge, education, symbols, and the World Tour of Amanullah Khan, 1901-1929*. Master these, James Madison University, 2012
- Sykes, Percy. *History of Afghanistan*, Mc Millan, London, 1940
- Şeyh Süleyman Özbeki, *Lügat-ı Çağatayi ve Türk-i Osmani*, Mihran Matbaası, İstanbul, 1298 (188Şerifoğlu, Ömer Faruk, *Fahreddin Paşa: Medine Müdafii*, Zeytinburnu Kültür ve Sanat Merkezi Yayınları, İstanbul, 2023
- Şimşir, Bilal, *Atatürk ve Afganistan*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara, 2002
- Şimşir, Bilal, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*Türk Tarik Kurumu Ankara, 1993
- Şule, Cemşid, *Cihat-ı Millet-i Buhara ve Hevadis-i Lakay Der Şimal-i Hindukuş*, Cemrad Cemşid, Peşaver,1993
- Tanner, Stephen, *Afghanistan: A Military History from Alexander the Great to the fall of the Taliban*, Da Capo Press, Cambridge, 2002
- Tapper, Richard, *Ethnicity and Class: Dimensions of Conflict (Revolutions and Rebellions in Afghanistan: Anthropological Perspectives, Ed.M. Nazif Shahrani)*, Indiana University Press, Indiana, 2022
- Togan, Zeki Velidi, *Hatıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1999

Wahab, Shaista; Youngerman, Barry. *A Brief History of Afghanistan*, Facts on File, Infobase Publishing, New York, 2007

Williams, Brian Glyn *The Last Warlord*, Chicago Review Press, Chicago, 2013

Yamauchi, Masayuki. *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, Bağlam Yayınları, Ankara, 1988

Arşiv, Makaleler ve Tezler

- Abdullayev, Kamoludin, *Central Asian Emigres in Afghanistan: First Wawe, 1920-1931*, Part 1, Central Asia Monitor, No: 4, 1994, s. 28-32
- Abdullayev, Kamoludin, *Central Asian Emigres in Afghanistan: First Wawe, 1920-1931*, Part 2, Central Asia Monitor, No: 5, 1994, s.16-27
- Albayrak, Nurettin, *Emin Âli Çavlı*. TDV İslam Ansiklopedisi, Ek cilt 1, Ankara, 2020
- Andican, A. Ahat, *Tarihsel Bir Göç Kaynağı Olarak Türkistan*, (Türk Dünyası ve Göç, Ed. Çağla Gül Yesevi), Küre Yayınları, İstanbul, 2021
- Baysun, M., *Şirvani-zade Ahmed Hulûsi Efendi'nin Efganistan Elçiliğine Dair Vesikalar*, Tarih Dergisi, c.4, Sayı7, 1953, s. 147-158
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Nadir Şah Avşar'ın Ölümünden Sonra Osmanlı Devleti'ni İran'ı İstilaya Kışkırtmak İçin Yapılan İki Deneme*, Belleten, XII/46, Ankara 1948, s.403-469
- BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri
- Burget, Fazıl Ahmad, *Yakınçağda Afganistan Osmanlı Devleti ilişkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2017
- Burget, Fazıl Ahmed, *Türkistan Milli Mücadelesi ve Sonrasında Afganistan Türkleri*, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004
- Durgut, Hüseyin, *Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari, Lügat-i Çağatay ve Türki-i Osmani (Cildi Evvel) Adlı Eserin Transkripsiyonu*, Yayınlanmamış Tez, Trakya Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Edirne, 1995
- Faiz Ahmed, *Istanbul and Kabul in Courtly Contact: The Question of Exchange between the Ottoman Empire and Afghanistan in the Late Nineteenth Century*, The Journal of Ottoman Studies, XLV, 2015, s. 265-296
- Fraser, Glenda, Alim Khan and the Fall of the Bukharan Emirate in 1920, Central Asian Survey, Vol. 7, No:4, s. 47-61
- Fraser, Glenda, *Basmatchi II*, Central Asian Survey, Vol. 6, No:2, 1987, s. 7-42
- Fraser, Glenda. *Haji Sami and Turkestan Federation*, 1922-3, Asian Affairs (1987), v.18, s.11-21
- Hakimiyet-i Milliye Gazetesi, 29 Nisan 1929
- Karimov, Hatice, *Türkistan Genel Valiliğinde İdari Sistemin Oluşumu ve Gelişim Süreci (1865-1897)*, Yayınlanmamış Tez, İst. Ün. Genel Türk Tarihi ABD, İstanbul, 2019
- Kayalan, Ferruh, *Tarihi Bir Belge Işığında Türkiye-Afganistan İlişkileri: Binbaşı Hüseyin Bey'in Raporuna Göre Kâbil Elçisi Fahreddin Paşa'nın Faaliyetleri (1922-1923)*, Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1688-1730.

Khalfin, N. A., *The Rising of Ishaq Khan in Southern Turkestan (1888)*, Central Asian Review 6: (1958), 253–263

NAI: National Archive of India

NKVT: News-letter from Kabul Vakil

Syzdykova, Zhibek, Kadyrbaev Aleksandr, Mikhaylova V. Natalia. *The Nations of Afghanistan and Central Asia: Commonwealth of Historical Destiny*, Estudos & Práticas (UERJ), Mossoró/RN, Caderno Suplementar 01, 2020, <http://natal.uern.br/periodicos/index.php/RTEP/index> [ISSN 2316-1493]

Şahrani, M. Nazif, *Resisting Taliban and Talibanism in Afghanistan: Legacies of a Century of Internal Colonialism and Cold War politics in a Buffer State*, Perceptions, December 2000-February 2001) s. 121-140

Tapper, Nancy, *The Advent of Pashtun Maldars in North-Western Afghanistan*, Bulletin of School Oriental and African Studies, University of London, Vol 36, No:1, 1973, s. 55-79

Tarzi, Âmin. *The Judicial State: Evolution and Centralization of the Courts in Afghanistan, 1883-1896*. Doktora Tezi, New York University, Department of Middle Eastern Studies. 2003.

Yule, Col. H. *An Essay on the Geography and History of the Regions of the Upper Waters of the Oxus*, xxxvii, in Wood, J., *A Journey to the Sources of the River Oxus*, London, 1872

TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI: YAPAY ZEKÂ İLE ENTEGRASYON VE KALKINMA PERSPEKTİFLERİ

Prof. Dr. Saleh MAMMADOV*

ÖZET

Bu çalışmada yapay zekânın Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) açısından stratejik önemi vurgulanmaktadır. Modern dünyada, küresel eğilimlerin ve siyasal değişimlerin zemininde, bağımsız devletlerin kendi başlarına güçlü kalabilmeleri giderek zorlaşmaktadır. Türk devletleri açısından ortak bir ittifak kurmak stratejik ve ekonomik açıdan büyük önem taşımaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Türk dünyasının bütünleşmesi daha da aciliyet kazanmıştır. Çalışmada, Türkiye ittifakının önündeki başlıca engeller ortaya konmaktadır. Bunlar arasında ortak bir dilin olmaması, farklı yönetim modelleri ve farklı dini uygulamaların varlığı ön plana çıkmaktadır. Birliğin sağlanması için milli Türk ideolojisinin geliştirilmesi, tek dilin oluşturulması, demokrasinin güçlendirilmesi şarttır. Yapay zekâ bu süreçte önemli bir rol oynayabilir, dil engellerinin aşılmasına ve entegrasyonun hızlandırılmasına yardımcı olabilir.

Çalışmada, yapay zekânın katkılarıyla Türk Devletleri Teşkilatı'nın hukuki, ekonomik ve kültürel temellerin güçlendirilmesi için gerekli hususlar önerilmektedir. Türkmenistan, Macaristan ve KKTC'nin gelecekte üye olabileceği değerlendirilen TDT'na halen Azerbaycan, Kazakistan,

* Prof. Dr., Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi ve Bakü Mühendislik Üniversitesi
samammadov@beu.edu.az
ORCID: 0000-0002-7127-4338

Kırgızistan, Özbekistan ve Türkiye üyedir. Yapay zekânın da yardımıyla daha güçlü ve sürdürülebilir bir entegrasyon modeli oluşturabilir ve dünya liderliğine aday ülkeler arasında hak ettikleri yeri alabilir. Bu çalışmada; toplam beş üye ülkenin ve fiili liderliği elinde bulunduran ülke veya ülkeler ittifakının verileri analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk birliği, Türk Devletleri Teşkilatı, yapay zekâ, ittifak modelleri, dünya liderliği, birlik ekonomisi.

ORGANIZATION OF TURKIC STATES: INTEGRATION AND DEVELOPMENT PERSPECTIVES WITH ARTIFICIAL INTELLIGENCE

ABSTRACT

This study emphasizes the strategic importance of artificial intelligence for the Organization of Turkic States (OTS). In the modern world, against the backdrop of global trends and political changes, it is becoming increasingly difficult for independent states to remain strong on their own. Establishing a common alliance is of great strategic and economic importance for the Turkic states. Following the collapse of the Soviet Union, the integration of the Turkic world has become even more urgent. The study reveals the main obstacles to the Turkish alliance. Among these, the lack of a common language, different administrative models and the existence of different religious practices come to the fore. In order to ensure unity, it is essential to develop a national Turkish ideology, create a single language and strengthen democracy. Artificial intelligence can play an important role in this process, helping to overcome language barriers and accelerate integration.

The study suggests the necessary issues for strengthening the legal, economic and cultural foundations of the Organization of Turkic States with the contributions of artificial intelligence. Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkey are currently members of OTS, which Turkmenistan, Hungary and TRNC are considered to be members in the future. With the help of artificial intelligence, it can create a stronger and

more sustainable integration model and take its rightful place among the countries that are candidates for world leadership. In this study; data from a total of five member countries and the country or alliance of countries that hold the actual leadership were analyzed.

Keywords: Turkish Union, Organization of Turkic States, artificial intelligence, alliance models, world leadership, union economy.

GİRİŞ

Modern dünya her açıdan hızla gelişiyor. Bilimsel ve teknolojik gelişme tarihin hiçbir döneminde görülmemiş bir boyuta ulaşmış, insan toplumu başka gezegenlerde kaynak aramaya başlamış, yapay zekâ neredeyse insanın yerini almaya başlamıştır. Bu tür gelişme eğilimleri insan ilişkilerinde ve uluslararası yönetim sisteminde köklü değişimlere yol açmaktadır. Soğuk Savaş'ın bitimiyle 1990'lı yıllar sonrasında olayların ne kadar hızlı değişebildiğini, dünya düzeninin çok kısa bir sürede altüst olabildiğini göstermiştir. Yıkıcı ve baskıcı bir imparatorluk olan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB) yıkılmıştı. 10-15 yıl sonra onun yerine başka bir ağır sıklet devlet Rusya Federasyonu (RF) kuruldu. Günümüzde RF eskisinden daha büyük ve daha yıkıcı hasarlar vermeye başlamıştır. En otoriter ve diktatörlükle yönetilen Rusya ve Kuzey Kore gibi ülkeler, dünyanın kaotik bir ortama dönüşmesi için ellerinden geleni yapmaktadır. Çin ise farklı açılardan dünyada söz sahibi olma çalışmaları içindedir. Dünyanın ekonomi dengeleri uzak doğu Asya ülkelerine kaymıştır. ABD ise koşulsuz şartsız on yıllarca Çin'le ticaret yapmanın tehdit edici boyutunu yeni fark etmiş ve kendince tedbir almaya çalışmaktadır (Dış İlişkiler Konseyi, 2025). Dünyanın en güçlü devleti olan ABD günümüzde bilinen bütün dengeleri, başta NATO olmak üzere bozmaya çalışmaktadır. İlginç olan, 320 milyon ABD vatandaşının sadece sessiz gözlemci rolünü üstlenmesidir. ABD'nin yeni başkanının aldığı kararların çoğu, her şeyden önce ABD Anayasası'nı, ABD'nin imzaladığı sözleşmeleri ve uluslararası antlaşmaları ihlal etmektedir. Sovyet otoriterliği deneyimi, demokrasiden diktatörlüğe geçişin (diktatörlükten demokrasi-

ye geçişin aksine) çok kolay olduğunu göstermiştir. Rusya, Kuzey Kore ve ABD gibi ülkelerin ekopolitik kararları, küresel anlamda büyük bir tehdit ve risk oluşturabileceği değerlendirilebilmektedir.

Bu da gösteriyor ki, böyle bir ortamda dünyada ittifaklar olmadan yaşamak imkânsız hale gelecektir. Dünya genelinde ittifaklar ve birlikler önemli ölçüde artıyor. Böyle bir durumda tek başına bağımsız bir devlet kurmanız ve onu özgürce yaşatmanız neredeyse imkânsızdır. Bu nedenle Türk ittifakının kurulması küresel çapta ciddi bir zorunluluk olarak görülmektedir. Tarih boyunca Türklerin küresel yönetimdeki konumu ve rolü (bireysel acil durumlar hariç) öncü olmuştur. II. Dünya Savaşı'ndan sonra, özellikle Sovyet sisteminin dağılmasından sonra, önde gelen Sovyet güç merkezleri ve toprakları da Türk dünyasını tamamlayıcı bir konuma geldikçe, bu durum her geçen gün daha da aciliyet kazanmıştır. Sovyet sisteminin Rusya'dan sonraki en büyük toprakları Türk grupların eline geçti. Aynı süreçler Rusya'nın şu anki olası dağılma sürecinde de yaşanabilir. Rusya yönetimi altındaki Türk halklarının resmen tanınan toprakları, Türkiye topraklarının yaklaşık sekiz katı büyüklüğündedir.

Küresel ölçekte girebileceğimiz ittifakların sayısı oldukça sınırlıdır. Açık nedenlerle yakın gelecekte ne Avrupa Birliği'ne ne Arap Birliği'ne ne de herhangi bir başka birliğe katılmamız neredeyse imkânsız görünmektedir. Yaklaşık yarım asırdır Avrupa Birliği'ne üye olmayı hedefleyen Türkiye'nin, bu üyeliğin önümüzdeki yarım asırda da gerçekleşmesi pek mümkün gözükmemektedir. Burada, önümüzdeki dönemde alınması gereken tedbirler ve kararlar için, öncelikle insanların psikolojisine, ideolojisine, beyin değişimlerine, eğitim ve bilimine dikkat etmek, en önemlisi de Türk tarihini geniş çapta incelemek ve tanıtmak gerektiği değerlendirilmektedir.

Bu değerlendirme sonucunda başlıca üç ana konu ön plana çıkmaktadır: insanların konuşup anlaşabileceği ortak dili, dinle ilişkilerinin rasyo-nel olması ve demokrasiye olan inançlarının sağlanmasıdır.

TDT ülkelerinin Türkiye hariç tüm üyeleri, SSCB düzeninde on yıllarca kalmış olmanın getirdiği bir dini davranış biçimi geliştirmişlerdir. Her ülkede farklı seviyelerde etkili olan İslâm inancının hangi oranlarda ortak bağı geliştirebileceğini zaman gösterecektir. Macaristan hariç Türk ülkelerinin büyük çoğunluğu İslam dinine dayanmaktadır. Yönetim prensipleri, kalkınma algoritmaları, maddi ve manevi ahlaki normlar İslami ideoloji ve prensiplere dayanmaktadır. Birleştirici olmak adına her ülkede ulusal Türk ideolojisinin oluşumuna yönelik ortak bir program oluşturulması önemlidir. Bilimin aydınlatığı yolda ilerleyen İslâm devletleri geçmişte, çok başarılı seviyelere gelmişlerdi. Bunun tekrarını gerçekleştirmek için hem ortak akıl hem de yapay zekânın birleştirilmesinin başarıyı getireceği değerlendirilmektedir.

Bir diğer engel olan ortak bir dilin olmaması konusu, bilim insanlarının çözebileceği konulardan biridir. Türk dillerini araştırmaya 80’li yıllarda başlayan ve birçok Türk lehçesini inceleyen bir bilim insanı olarak çok üzgün olduğumu belirtmek zorundayım. Çünkü Türk lehçeleri üzerine yapılan araştırmalar hem tarihsel olarak hem de günümüzde -dijitalleşme ve yapay zekâ bağlamında- çok zayıftır. Ortak bir dil oluşturmak için bu dillere yönelik dijital akıllı ders kitaplarının geliştirilmesi önemlidir. Günümüzde dijital ders kitapları sadece Kazakça ve Türkçe mevcut olup onların da eksikleri bulunmaktadır. Gerisi (Azerice dahil) Google’ın inisiyatifine bırakılmış durumdadır. Bütün Türk lehçelerini kapsayan elektronik bir sözlük hazırlanmasının önemli olduğu değerlendirilmektedir. Her dilde bulunan yabancı sözcükler her grup tarafından kendi dilinin eş anlamlısı olarak kabul edilebilir. Bunu çift taraflı yapmak da mümkündür. Azerbaycan dilinde “iyi” sözcüğünü veya “yapmaq” ve “yapi” sözcüklerini eş anlamlı olarak kabul etmemizi engelleyen şeyin ne olduğu halen tartışılmaktadır. İngilizce’de bir kelimenin 30-40 eş anlamlısı varken, Azerice veya Türkçe’de neden 10-15 tane eş anlamlısı bulunmamaktadır? Bu programın bir yıl içerisinde geliştirilip uygulamaya konulmasının mümkün olacağı değerlendirilmektedir.

TDT gibi bir ittifakın kurulması, geliştirilmesi çok karmaşık bir konudur. Bunun için üçüncü en önemli konu olarak; demokrasiye olan inancın geliştirilmesi gerektiği değerlendirilmektedir. Mesela Avrupa Birliği modeli uygulanabilir. Avrupa demokrasisi, insan hakları ve insan özgürlükleri ilkeleri üzerine kurulmuştur. Bunlar olmadan modern dünyada hiçbir birlik, yüksek başarıya ulaşamamıştır. Dolayısıyla öncelikle bu birliğin kuruluş şartları, bilim ve eğitim yapısı, kalkınma tarzı, ordu, ekonomi, güvenlik, maliye, bankacılık, para sistemleri, kurallar ve yasalar hazırlanmalı, referanduma sunulmalı ve kabul edilmelidir.

Araştırma çalışmasının temel amacı, yapay zekâ başta olmak üzere kalıcı ve sürdürülebilir ilkelere dayalı bir Türk ittifakının kurulmasına yönelik bir konsept geliştirmektir. Dünyada, Türk topluluğu geniş bir coğrafyayı ve alanı kapsamaktadır. Dünya genelinde faaliyet gösteren 30'a yakın Türk topluluğunun yanı sıra bu topluluklarda dinsel çeşitlilik (Müslüman, Hristiyan, Yahudi, Laman, Şaman vb.) de bulunmaktadır.

1. BİRLİĞİN KURULUŞUNUN TARİHSEL VE GÜNCEL KOŞULLARI

Türk Devletleri Teşkilatı'nın oluşumu, binlerce yıl öncesine dayanan tarihi ve kültürel bir birlikteliğe dayanmaktadır. Bu ortak unsurlar birlik ve beraberliğin sağlam ve kalıcı bir temele oturmasını sağlar.

Kadim Türk kökleri dünyanın çeşitli köşelerine yayılmıştır. Türk halklarının kökeni, eski Hun İmparatorluğu ve Göktürk Kağanlığı (MS 6.-8. yüzyıllar) gibi erken göçebe kabile ittifaklarına kadar uzanmaktadır. Bu dönem Orta Asya ve Anadolu'da ortak siyasal-kültürel kimliğin temellerini attı. İpek Yolu bağlantıları Türk halklarının ana hattı olarak geçmektedir. Türk devletleri yüzyıllar boyunca İpek Yolu aracılığıyla ticaret, fikir alışverişi ve Türk dillerinin yayılması yoluyla birleşmişlerdir.

Hun, Hazar, Altın Orda, Selçuklu, Osmanlı gibi devletler Anadolu'dan Hazar Havzası'na, oradan da Batı Avrupa'ya Türk kültürünün etkisini güçlendirdiler.

En eski dil aileleri arasında yer alan Türk dilleri (Azerbaycanca, Kazakça, Türkçe vb.) karşılıklı anlaşılır bir gramer yapısına sahip olup, bu durum iletişimi ve kültürel uyumu kolaylaştırmaktadır. Halklar giderek bölgesel olarak birbirinden ayrılırken, aynı kökten gelen dil, farklı lehçelere ayrılarak birçok farklı dil grubu oluşturmuştur.

Halk edebiyatı ve gelenekleri, Kitab-ı Dede Korkut, Köroğlu, Manas vb. destanlar Türk kahramanlık fikirlerini yansıtır. Nevruz bayramı, at binme gibi ortak adetler bu toplumları birbirine daha da yakınlaştırmaktadır.

Yaygın sanat ve mimari güzellikler arasında muğam ve makam gibi müzik tarzları da yer alır.

Türk mimarisinin ortak motifleri (minareler, geometrik desenler) kültürel kimliğin sentezini vurgular.

Geniş bir coğrafyaya yayılmış olması nedeniyle dinsel çeşitlilik Türk halklarının temel özelliklerinden biri haline gelmiştir. Türk topluluklarında hemen hemen her din grubuna mensup topluluklara rastlamak mümkündür. Ancak ittifaka katılacak milletlerin çoğunluğunda İslam hâkimdir. Çoğu Türk devleti, 8.-10. yüzyıllarda Arap istilaları sonucunda İslam'ı benimsemiş, ortak dinî uygulamalar, hukuk sistemleri (örf ve âdet) ve ilim ağları (Semerkant ve Buhara medreseleri) oluşmuştur. Bu nedenle Türk tarihinde bilim, felsefe ve teknolojik süreçlerdeki inisiyatif nispeten zayıf bir şekilde gelişmiştir. Bu da birlik yerine, gruplar arasında sürekli bölünme, iç çekişme, çatışma ve karşı karşıya gelme eğilimini artırmıştır.

Çağdaş Türk Hareketleri, 20. yüzyıldaki canlanma ve eski SSCB'nin dağılması Türk birliği fikrini yeniden canlandırdı. Atatürk, Alparslan Türkeş (Türkiye), N. Nazarbayev, Oljas Suleymanov, (Kazakistan) ve Haydar Aliyev, A. Elçibey ve B. Vahabzadeh (Azerbaycan) gibi liderler ve aydınlar kültürel dayanışma mücadelesini başlatmışlardır. Günümüzde TDT liderleri bu fikrin hayata geçirilmesi için ciddi hazırlıklar içindedirler. Bütün ülkelerin çağdaş liderleri Birliğin başarısı için var güçleriyle çalışmaktadırlar.

Türk Devletleri Teşkilatı 2009 yılında kurulmuştur. Esas üyeler: Azerbaycan, Türkiye, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan olup, gözlemci üyeler: Macaristan, Türkmenistan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'dir. 1993 yılından bu yana faaliyet gösteren TÜRKSOY (Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı) kültürel iş birliği girişimlerinde resmi iş birliği çabaları devam etmektedir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2025).

İttifakta yer alan Türk devletlerinin ekonomik potansiyeli bugün olduğundan daha da genişleyebilir. Gerçek potansiyel, bu birliğin kısa zamanda öncü bir grup haline gelebileceğini göstermektedir (Bkz. Tablo 1).

Tablo 1. Türk Devletler Teşkilatının Ekonomik Potansiyeli (2023)

	Azerbaycan	Kazakistan	Özbekistan	Kırgızistan	Türkiye	<i>Türkmenistan*</i>	Toplam
Toprak- km ²	86.600	2.724.900	447.400	199.951	783.562	488.100	4.730.513
Nüfus (Bin kişi)	10.154	20.330	35.652	7.100	85.326	7.364	165.927
Milli servet (Milyar \$)- 2022	151	720	250	25	1.041	78	2.265
Kişi başına Milli Servet (\$)	17.436	35.426	7.022	3.521	12.203	10.592	14.367
GSMH-nominal (milyar \$)	72	262	102	14	1.118	60	1.628
KBGSMH (\$)	7.012	12.919	2.850	1.977	12.814	8.233	7.634
GSMH-SAGP (milyar \$)	240	783	396	51	3.612	146	5.228
Brüt sabit sermaye (Milyar \$)	10.7	69.4	32.7	2.97	356.2	11.1	483.2
İhracat (Milyar \$)	35.5	90.4	24.1	5.5	356.9	13.1	525.4
Yüksek Teknoloji İhracat oranı (%)	3	34	3	19	5	0	10.7

Küresel inovasyon (yenilik) endeksi	21.3	26.7	24.7	20.2	38.6	34.1	27.6
Yolsuzluk algı endeksi	22	40	32	25	34	17	28.33
Hükümet etkinlik endeksi	-0.03	0.15	-0.25	-0.89	-0.25	-1.21	-0.41
Demokrasi endeksi	4.49	4.52	2.12	5.22	5.79	2.67	4.14
GSYH içindeki Hükümet Borçları %	20	25	38	60	35	10	31
GSYH içindeki Dış Borçlar %	14.9	59.5	55.3	66.6	45.1	6.1	41.3
Ekonomik Özgürlük İndeksi	61	69.1	55.9	55.5	64.4	46.5	58.7
Merkez Bankası Rezervi (Milyar \$)	72	22	9.1	3.2	90.9	1,5	197.2
GSYH içindeki AR-GE %	0.18	0.12	0.12	0.06	1.32	0.14	0.32

Kaynak: (39.Dünya bankası 2023), (40.Transperancy International 2023), (4. Oxfordinsights 2023), (38.UBS 2022).

Tablo verilerinden de anlaşılacağı üzere TDT üyesi ülkelerin büyük bir potansiyeli bulunmaktadır. Dünya liderliğini hedefleyen ittifaklar ve birlikler arasında ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Alan olarak en büyük gruplardan biri sayılabilir. Üye ülkeler arasında en büyük alan Kazakistan'a, en büyük nüfus ise Türkiye'ye aittir. Muazzam ekonomik potansiyele ve kaynaklara sahip olmalarına rağmen, Türk devletlerinin bu potansiyeli bir-

lik içerisinde hayata geçirme konusunda olumlu bir deneyimleri bulunmaktadır.

Bu ittifakın bir diğer avantajı da bu ülkelerin kaynak kombinasyonuna sahip olmaları ve ekonomilerinin birbirini tamamlaması anlamında bir eşzamanlılığa sahip olmalarıdır. Enerji kaynaklarına sahip ülkeler (Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan) ve tarım/sanayi merkezleri (Özbekistan, Türkiye) kendi kendini yöneten bir ekonomik blok oluşturabilirler.

Bölgesel Güçlere Karşı Denge- Birlik, dış etkilere (Rusya, Çin) karşı stratejik üstünlük sağlayarak Türk dünyasının küresel sesini güçlendirme potansiyeli taşımaktadır.

Yönetim modellerindeki farklılıklar (örneğin Türkmenistan'ın tarafsızlığı) ve yabancı ittifaklar zorluklar yaratsa da Türk dünyasının tarihi-kültürel altyapısı, sürekli iş birliğinin temelini oluşturmaktadır. Ortak kimlik, dil ve miras temelinde Türk Devletleri Teşkilatı'nın Avrasya'da etkili bir kültürel, ekonomik ve diplomatik varlık olarak ortaya çıkması mümkündür. Tarih, kültür ve çağdaşlığın bu sentezi, Türk devletlerinin 21. yüzyılda birbiriyle bağlantılı miraslarını yeniden canlandırmasına olanak tanımaktadır.

Azerbaycan, Kazakistan ve Türkiye'de uluslararası alanda son dönemde yaşanan süreçler, böyle bir ittifakın ortaya çıkmasının sadece bu ülkeler açısından değil, aynı zamanda küresel ve hatta kozmik ölçekte güvenliğin sağlanması ve barışın korunması açısından da çok önemli olduğunu göstermiştir. Bu durum, özellikle Azerbaycan ile Türkiye arasındaki Şuşa Deklarasyonu, Rusya'nın Ukrayna'yı işgal girişimi ve ABD'nin dünyada barış ve güvenliğin fiili garantörü olma rolünden çekilmesinden sonra daha da önem kazanmıştır (Asadov, 2023).

Tarih boyunca dünya yönetiminde lider ülkelerin faaliyetleri her zaman önemli olmuştur. II. Dünya Savaşı'ndan sonra bu sistem daha da önem kazandı. SSCB'nin dağılmasına kadar ABD ve SSCB bu rolü nor-

mal bir şekilde yürütebiliyorlardı. SSCB'nin dağılmasının ardından ABD, neredeyse tek başına ve rekabetten uzak hareket etmeye başladı. Aynı zamanda rekabeti yaratmak amacıyla (ki bu rekabeti Amerikan halkı için bir rakip yaratma fikri Amerika tarafından da teşvik ediliyordu), ABD çeşitli seçenekler üzerinde çalışmış ve yeni bir lider ülke yaratmayı planlamış, gerçekte ise eski Singapur lideri Lee Kuan Yew'in arabuluculuğuyla Çin Halk Cumhuriyeti'ni komünist sistemden ayırmış ve yeni ve güçlü bir lider ülke yaratılmasını sağlamıştır. Aynı şekilde Avrupa Birliği'nin kurulması için de fırsat ve koşulları yaratmıştır. 1980'li yıllarda aynı programı Türkiye için de önermiş ve Türkiye'deki ekonomik ve siyasal reformlara önemli mali destek sağlamıştır. Çin bu desteği kullanarak dünyada ikinci sıradaki ülke konumuna gelmeyi başarırken, Türkiye bu görevi yerine getiremedi. Ancak şu anda sadece Türkiye'nin değil, Türk devletlerinin bir birliğinin kurulması ve bu birliğin dünya liderliğine ciddi bir aday haline gelmesi için gerçek koşullar yaratılmış durumdadır. Mesele şu ki, ABD Başkanı Donald Trump'ın mevcut politikası, ABD gibi lider bir devletin hegemonik rolünün zayıflamasına ve hatta bir lider olarak yok olmasına sebep olma potansiyelinin yüksek olduğu değerlendirilmektedir. Aslında son gelişmeler yeni bir lidere (ülke veya ülkeler grubu olarak) olan ihtiyacı daha da ciddi bir şekilde ortaya koymaktadır.

2. NEDEN YAPAY ZEKÂ İTTİFAKI?

Yapay Zekâya (YZ) dayalı bir Türk Birliği kurmak yenilikçi ve stratejik açıdan gelecek vaat eden bir yaklaşımdır. Bu kavramı bilimsel ve analitik bir bakış açısıyla genişleterek gerekçelerine bakıldığında birkaç faktörün etkisi ön plana çıkmaktadır. Bunlar:

- Yapay zekânın hızla gelişmesi ve yapay zekâ yönetiminin zorunluluğu: Yapay zekâ son yıllarda katlanarak gelişiyor ve yakın gelecekte insan faaliyetinin çeşitli alanlarında vazgeçilmez bir rol oynayacak. Bill Gates'in analizine göre; yakın gelecekte yapay zekânın yerini alamayacağı

sadece üç mesleğin kalacağı gösterilmektedir: biyoloji, enerji ve programlama. YZ'nin yönetim yapılarının bir bileşeni olarak kullanılması birtakım avantajlar sağlayabilir. Otomatik düzenleyici çerçeve başlıca avantajlardan biridir. Türk Birliği'nin sözleşme ve antlaşmaları yapay zekâ temelinde oluşturularak, objektif ve hukuksal açıdan en uygun kararlar alınabilecek. Adil ve tarafsız yönetim bir diğer önemli avantajdır. Yapay zekâ, öznel etkilere maruz kalmadan en dengeli ve yasalara uygun yönetim modelini sağlayabilir. Bir gerçeği anlamak gerekir. Yapay zekânın insandan farkı, milliyetinin, dininin, akrabalarının, kardeşlerinin veya çocuklarının olmaması ve hiçbir yapay zekâ programının ikiyüzlülüğü, yerelciliği, kayırmacılığı veya dinsel eğilimleri tanımamasıdır. Yapay zekâ, karar alma süreçlerini hızlandırabilir ve hükümetler arası anlaşmaların ve faaliyetlerin daha esnek bir şekilde uygulanmasını sağlayabilir. İnsanların aylarca, yıllarca emek vererek aldıkları kararlar artık dakikalar ve saniyeler içinde alınabilmektedir.

- Yapay zekânın dini ve hukuki bağlamda rolü daha fazladır. Türk Birliği'ne dahil olan ülkelerin tamamında halkın çoğunluğu İslam dinine bağlı olmakla birlikte, anayasalar tamamen laik ve/veya dünyevi esaslara dayanmaktadır. Laiklik ve şeriat hukuku tamamen farklı olduğundan bu durum çoğu zaman laik hukuk sistemleriyle çatışmalara yol açabilmektedir. Yapay zekâ bu sorunu yasal yollarla çözerek, din ile hukuk kuralları arasında denge oluşturarak objektif ve evrensel bir yönetim modeli oluşturabilir.

Bu, tüm ülkelerdeki düzenlemelerin Anayasa'ya uygun olmasını sağlayacaktır. Bu kural, liderleri anayasaya aykırı eylemlerden caydıracak ve hukuk normlarının nesnel olarak uygulanmasına ilişkin tam bir güven yaratacaktır.

- Üye ülkelerin en büyük sorunları (genel olarak bütün Müslüman ülkelerde laik bilim ve eğitimde ciddi sorunlar vardır) bilim, eğitim ve toplumsal kalkınma yönündedir. Yapay zekâ yönetim sürecinde insan faktörü-

nün subjektif özelliğini ortadan kaldırarak daha sistematik ve istikrarlı karar alma koşulları yaratmakta ve insan sübjektifliğini, yanlış karar almasını ortadan kaldırmaktadır.

- Yapay zekânın eğitim ve bilimin gelişmesindeki rolü: Türk devletlerindeki en büyük sorun eğitim ve bilimin gelişmişlik düzeyidir. Bu durum özellikle son zamanlarda belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. İslami üniversiteler arasında birinci sırayı tarihsel olarak Türk üniversiteleri almıştır. Ancak şu anda ilk sıralar İran, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri arasında paylaşıyor. Türk üniversiteleri 4-5'inci sıraya geriledi. Dünyanın en iyi 500 üniversitesi arasında Müslüman üniversitelerin sayısı bir elin parmaklarını geçmemektedir. Diğer Türk devletlerinin durumu maalesef daha da içler acısıdır. Yapay zekâ tamamen bilimsel bir ürün olduğundan, entegrasyonu eğitim ve bilimin hızla gelişmesini ciddi anlamda teşvik edecek, yenilikçi eğitim modellerini yenileyecek, müfredatları kişiselleştirecek, öğrencilere daha etkili ve optimum bir öğrenme ortamı sağlayacaktır.

Yapay zekâ aynı zamanda bilimsel araştırmaları güçlendirecek, Türk devletlerinde ortak yapay zekâ merkezleri kuracak, deneyim paylaşımı sağlayacak, bilimsel araştırmaları entegre edecek, akademik araştırmaları artıracak ve inovasyon ortamı yaratacaktır. Dünya ekonomisinin sanal dijital sisteme doğru evrildiği günümüzde, Yapay Zekâ'nın ana yönetim modeli olarak benimsenmesi, böylesi bir dijital dönüşümü destekleyecek ve bu ülkelerdeki entelektüel geri kalmışlığın ortadan kaldırılmasını hızlandıracaktır.

Türk devletlerinin yapay zekâ temelinde bütünleşmesi; siyasal, toplumsal ve ekonomik açıdan optimal bir yaklaşımdır. Yapay zekâyı dayalı bir yönetim modeli, hukuki nesnelliği koruyacak, toplumsal istikrarı güçlendirecek ve bilimsel ilerlemeyi hızlandıracaktır. Bu yaklaşım Türk dünyasının teknolojik ve fikri gelişimini sağlamaktadır.

Küresel arenada daha güçlü bir konuma gelmesine ve dünya liderleri arasına katılmasına yardımcı olacaktır.

Yapay zekânın sahip olduğu büyük avantaja rağmen, Türk dilli ülkelerde ve genel olarak tüm Müslüman ülkelerde yapay zekânın geliştirilmesine ciddi bir önem verilmemektedir ve bu ülkeler yapay zekâ gelişmişlik göstergeleri açısından çok geride kalmaktadır. Dünya çapında birçok kuruluş, ülkelerdeki yapay zekânın gelişimine ilişkin sıralamalar belirlemeye çalışıyor. Bunların arasında daha gerçekçi olan Oxfordinsights'ın belirlediği sıralamaya göre ise tüm Türk devletlerinin göstergeleri yetersizdir (Bkz. Tablo 2).

Tablo 2. Türk Devletleri İçin Hükümetlerin Yapay Zeka Hazırlık Endeksi (2024)

Ülkeler	Türkiye	Özbekistan	Kazakistan	Azerbaycan	Kırgızistan	Türkmenistan
181 ülke arasındaki yer	53	70	76	111	134	153
İndeks	63.03	53.45	51.41	39.92	36.55	32.64

Kaynak: Oxfordinsights 2024.

Tablodan da görüleceği üzere Türkiye en iyi durumda olmasına rağmen maalesef ilk 50'ye bile girememiştir. Bu göstergede birinci sırayı ABD alırken, sonuncu sırayı 188. sırada Yemen almaktadır. Bu analiz ilginç bir görüntüyü daha ortaya çıkarmaktadır. YZ'nin gelişimi ülkelerin ekonomik gelişmişlik endeksiyle doğru orantılı, yolsuzluk ve diğer olumsuz göstergelerle ise ters orantılıdır. Yapay zekânın gelişimi yolsuzluğa ciddi bir darbe vuruyor, bu nedenle yolsuzluk oranının yüksek olduğu ülkelerde kamu yönetimi, yapay zekânın yönetime müdahale etmesine kesinlikle izin vermemektedir. Ancak Türk Devletleri Teşkilatı'nın kurulması, aynı zamanda bu ülkelerin uluslararası ticaretine, ekonomik kalkınmasına ve entegrasyonuna da ciddi etkilerde bulunacaktır.

Yapay zekâ, Türk devletleri arasındaki ekonomik bütünleşme ve iş birliğini önemli ölçüde ilerletebilir. Bu, ortak inovasyonun teşvik edilmesi ve çeşitli alanlarda iş birliği çabalarının artırılmasıyla mümkündür. Yapay

zekânın dönüştürücü bir rol oynayabileceği çeşitli alanlardan birkaçı şunlardır.

Yapay zekâ destekli sistemler, Türk devletleri arasındaki sınır ötesi ticareti daha verimli hale getirmek için ticaret modellerini analiz edebilir, fırsatları belirleyebilir ve lojistik süreçlerini optimize edebilir. Gelişmiş veri analitiği, henüz keşfedilmemiş pazarları ve paylaşılan ekonomik avantajları ortaya çıkararak stratejik ortaklıklara olanak sağlayabilir.

Yapay zekâ destekli dil çeviri araçları dil farklılıklarını ortadan kaldırabilir, farklı Türk halkları arasında kesintisiz iletişim ve iş birliğini mümkün kılabilir ve yeni bir ortak dilin oluşmasını sağlayabilir. Başka bir deyişle, YZ'nin bu birliğe temas etmediği bir alanın olması imkansızdır.

3. TÜRK DEVLETLERİ BÖYLE BİR İTTİFAKI OLUŞTURMAK İÇİN POLİTİKALARINI VE STRATEJİLERİNİ UYUMLU HALE GETİRİRKEN HANGİ ZORLUKLARLA KARŞILAŞABİLİRLER?

Türk devletlerinin Avrupa Birliği (AB) düzeyinde bir birlik oluşturmaya yönelik politika ve stratejilerini uyarlamada karşılaşılabilecekleri başlıca güçlükler şu başlıklar altında incelenebilir:

- Ülkeler arasında siyasal ve yönetim modelleri farklılık göstermektedir. Birliğe katılmayı başarabilen ülkelerde ise farklı yönetim modelleri bulunmaktadır. Örneğin, Türkiye ve Azerbaycan; Başkanlık Cumhuriyeti, Kazakistan ve Özbekistan; otoriter eğilimlere sahip Başkanlık Cumhuriyetleri, Kırgızistan; yumuşak Başkanlık Cumhuriyeti, Türkmenistan; tarafsız ve kapalı sistem olmak üzere, kararların uyumlaştırılmasını zorlaştırmaktadır.

- Egemenlik meseleleri bu ittifakın kurulmasında bazı zorluklara yol açabilir. Rus işgalinden yeni kurtulmuş olan bu devletler, ulusal egemenlik konusunda oldukça hassastırlar ve Avrupa Birliği gibi “ulusüstü” yapılara yetki devrine karşı direnç gösterebilirler. Bu sorundan kurtulmak için

halkla ciddi bir çalışma yapmak gerekecek ve büyük ihtimalle referandum yoluyla halkın onayının alınması mümkün olacaktır.

Türk birliğinin sağlanması sürecinde ekonomik dengesizlikler ve asimetri, kaynak ve kalkınma farklılıkları da çözülmesi gereken sorunlar olarak ortaya çıkacaktır. Azerbaycan ve Kazakistan enerji kaynaklarına, Türkiye ise sanayi ve tarıma güvenmektedir. Kırgızistan ve Özbekistan gibi ülkeler ekonomik zorluklar ve kaynak sıkıntısıyla karşı karşıyadır. Tamamlayıcı etkenlerin varlığına rağmen bu sorun üzerinde çalışmalara hemen başlanmalıdır. Türkiye dışında tüm ülkeler ciddi bir sanayi gerilemesi sorunuyla karşı karşıyadır.

Ticari ilişkilerde de bazı sorunlarla karşılaşmak mümkündür. Bunlar para sistemlerindeki farklılıklardan ve ödemelerdeki gerginliklerden kaynaklanıyor olabilir. Örneğin, Özbekistan'ın kapalı döviz sistemi ve Türkmenistan'ın tarafsız statüsü, bu ülkelerde serbest ticaret bölgesinin kurulmasını engelleyebilir.

Her ülke bağımsız olarak faaliyet göstermektedir ve her birinin ayrı dış yükümlülükleri bulunmaktadır. Pek çok Türk devleti Rusya, Çin veya AB gibi güçlerle ekonomik ilişkilere bağımlıdır. Kazakistan'ın petrolünün Rusya üzerinden taşınması, Türkiye'nin NATO üyeliği ve Avrupa Birliği'ne katılma isteği, Kırgızistan'ın Çin Halk Cumhuriyeti ile olan kazançlı ticaret taahhütleri gibi örnekler çoğaltılabilir.

Kültürel ve dilsel güçlükler açısından da bölgesel olarak önemli kültürel farklılıklar bulunmaktadır. Azerbaycan ve Özbek kültüründeki Fars etkileri, Kazak kültüründeki Rus etkileri ve Türkiye'deki Batılılaşma eğilimleri ortak kimliğin oluşumunu yavaşlatabilir.

En önemli sorunlardan biri dil ve lehçe farklılıklarıdır. Türk dilleri akraba olmasına rağmen, günümüz koşullarında Türkçenin farklı lehçeleriyle ortak bir dil üzerinden anlaşmak oldukça zordur. Bu nedenle ortak dil sorununun çözümü önemli konulardan biridir. Bilindiği üzere, ortak alfabe

konusunda şu anda ciddi şalışmalar yürütülmektedir. Ancak asıl sorun ortak alfabeden ziyade ortak dilden kaynaklanmaktadır. Bu sorunu üzecek çalışmalara ve somut bir programa hemen başlanmalıdır. Bu dillerde yabancı kelime sayısı o kadar fazla değildir. Her dilde, bütün lehçelerdeki yabancı sözcükleri, diğer dillerde eş anlamlı sözcük olarak kabul edersek (ve daha sonra aynı kural bütün Türk dil gruplarına uygulanabilirse) sorun kendiliğinden çözülecektir.

Bir zm bulacağız. nemli olan nokta, bütün lehçelerin eş anlamlı kelimelerle sınırlı olmasıdır. Bir İngilizce kelimenin 50'ye yakın eş anlamlısı varken, Türkçe lehçelerinde en fazla 2-3 eş anlamlı bulunmaktadır. oğunluğunda eş anlamlısı yoktur. Bu hem ortak dil sorununu üzebilir hem de Türk dilinin ciddi anlamda zenginleşmesine yol açabilir.

4. JEOPOLİTİK ATIşMALAR VE DIş ETKİLERİN SEBEP OLDUğU SORUNLAR

Rusya ve Çin'in etkisi ciddi faktörlerdir. Orta Asya lkeleri (Kazakistan, Kırgızistan) Rusya'nın Gümrük Birliği ve Avrasya Ekonomik Birliği'ne, Çin'in ise "Bir Kuşak, Bir Yol" projesine entegre edildi. Bu ülkelerin mevcut ilişkilerini Türk ittifakıyla dengelemeleri zor olabilir. Azerbaycan ve diğer eski Sovyet lkeleri Bağımsız Devletler Topluluğu kapsamında bazı ykmllklere tabidir.

Güvenlik ve bölgesel istikrar konuları da ciddi kaygılar olarak ortaya çıkacaktır. Terörizm ve aşırılıkılık: Afganistan'a yakınlık ve Fergana Vadisi gibi bölgelerde süregelen güvenlik tehditleri ortak bir güvenlik stratejisi gerektirmekte olup, her devletin öncelikleri farklıdır. Rusya'nın Ukrayna'dan sonraki hedefinde Kazakistan vardır. Rus yönetimi bunu kamuoyuna defalarca duyurmuş durumdadır. Elbette bu tehdit büyük ölçüde Rusya-Ukrayna savaşının sonucuna bağlıdır. Rusya'nın bu savaştan galip çıkma ihtimali neredeyse sıfırdır. Genel olarak Rusya'nın bu savaştan bugünkü Rusya olarak çıkma olasılığı çok düşüktür. Ermenistan-Azerbaycan

ihtilafı değerlendirildiğinde, henüz barış antlaşması imzalanmadığı görülebilmektedir. Bölgede Karabağ sorunu nedeniyle yaşanan gerginlik, birlikte hareket etmeyi zorlaştırabilir. Rus-Ermeni İttifakı, Türk birliğinin sert yüzünü ilk kez burada gördü. Rusya küresel ölçekte ilk yenilgisini burada yaşadı. Türk birliğinin ilk, ama çok mütevazı, güçlü dayanışması burada başarıyla sınandı. Bu durum, Türk birliğinin yeni bir nitelik kazanmasına büyük bir ivme kazandırdı.

Bunlarla birlikte; Birliğin inşasında bir dizi başka zaaf lar da ortaya çıkacaktır. Örneğin kurumsal zafiyet, hukuki tutarsızlık, Müslüman-Şeriat rejiminin hâlâ çok güçlü olması, halk arasında klasik cehalet, özellikle kitlesel dijital cehalet, halk arasında zayıf propaganda ortak davayı engelleyen faktörler arasındadır. Sorunlar olacaktır ama bunların hepsi istenirse çözülebilecek sorunlardır.

Türk devletleri açısından AB tarzı bir birlik iddialı ama mümkün bir hedeftir. Başarı için siyasi irade, karşılıklı uzlaşma ve uzun vadeli strateji gerekmektedir. Temel zorlukların üstesinden, tarafların kapsamlı diyalogu ve çıkarlarının uyumlu hale getirilmesiyle gelinebilir.

5. TÜRK BİRLİĞİ İÇİN HANGİ MODEL DAHA UYGUNDUR?

Dünyada faaliyet gösteren çok sayıda uluslararası ittifak ve örgüt bulunmaktadır. Bunlardan en ünlüleri şunlardır:

- Avrupa Birliği (AB), kuruluş tarihi: 1993 (Maastricht Antlaşması), üye ülkeler: 27 ülke (Almanya, Fransa, İtalya, İspanya, vb.). Hedef: Ekonomik ve politik entegrasyon, serbest ticaret, ortak para birimi (Euro), sınır ötesi seyahat (Schengen bölgesi).

- Arap Birliği (AL – Arap Birliği), kuruluş tarihi: 1945. Üye ülkeler: 22 Arap devleti (Suudi Arabistan, Mısır, BAE, Irak, vb.). Amacı; Arap ülkeleri arasında iş birliği, siyasi ve ekonomik istikrardır.

- Afrika Birliği (AU), kuruluş tarihi: 2002 (Daha önce – Örgütsel Af-

rika Birliği). Üye ölkeler: 55 Afrika ölkesi. Amaç: Afrika ölkelerinin siyasi ve ekonomik birliğini sağlamak, çatışmaların çözümü.

- Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO), kuruluş tarihi: 1949, üye ölkeleri: 32 ölk (ABD, Kanada, Türkiye, Almanya, Fransa vb.). Amaç: Askeri ittifak, kolektif güvenlik.

- Şanghay İş birliği Örgütü (ŞİÖ), kuruluş tarihi: 2001, Üye ölkeler: Çin, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan, Hindistan, Pakistan. Amaç: Güvenlik, ekonomik ve siyasi iş birliği.

- Güneydoğu Asya Ölkeleri Birliği (ASEAN), kuruluş tarihi: 1967, üye ölkeleri: 10 ölk (Tayland, Endonezya, Vietnam, Malezya vb.). Hedef: Bölgesel entegrasyon, ekonomik kalkınma.

- Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), kuruluş tarihi: 1991 (SSCB'nin dağılmasından sonra), Üye ölkeler: 9 ölk (Rusya, Belarus, Kazakistan, Azerbaycan vb.). Amaç: Sovyet sonrası alanda iş birliği.

- İslam İş birliği Teşkilatı (İİT), 1969 yılında kurulmuştur. Üye ölkeler: 57 Müslöman ölk (Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, İran, Suudi Arabistan, Pakistan vb.) Amaç: Müslöman devletlerin siyasi ve ekonomik birliği.

- BRICS (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika + yeni üyeler), kuruluş tarihi: 2009 (Güney Afrika 2010 yılında katıldı). Üye ölkeler: Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika (Mısır, Etiyopya, İran, BAE ve Suudi Arabistan 2024 yılında katıldı). Amaç: Gelişmekte olan ölkelerin küresel etkisini artırmak.

- Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), kuruluş tarihi: 2009 (Türk Konseyi adıyla). Üye ölkeler: Azerbaycan, Türkiye, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan artı gözlemciler (Türkmenistan, Macaristan ve KKTC). Amaç: Türk halklarının siyasi, ekonomik ve kültörel iş birliği.

Bu kuruluşların her birinin kendine özgü öncelikleri ve faaliyet alanları bulunmaktadır. Türk devletleri, başta Avrupa Birliği (AB) olmak üzere diğer bölgesel birlikteliklerden entegrasyon ve inovasyon konusunda pek çok faydalı ders çıkarabilirler.

Dünya liderliğine aday olan ittifaklar ve Birlik tipli ülkeler çok fazla değildir. Yukarıda sayılan ittifaklar arasında Avrupa Birliği'ni sayabiliriz. Ama Birlik tipli ülkelerin bu konuda daha fazla gücü vardır. Mesela şu anda en ileri ülkeler ABD ve Çin'dir. Bu iki ülke ve Avrupa Birliği, dünyanın pek çok sorununun çözümünde aktif rol oynamaktadır. Arap Birliği ülkeleri arasında da bir birlik var ve bu birlik, toprak ve nüfus olarak çok daha büyük görünse de küresel sorunların çözümünde hep geri planda kalmaktadır. Türkiye örneğinde, Türk ittifakının II. Dünya Savaşı'ndan sonra oldukça aktif olduğu görülmektedir. Karşılaştırma amacıyla yukarıda sıralanan Birliklerin hepsini değil, yalnızca dünya liderliği için en gerçekçi adayları inceledik. Dolayısıyla, şu anda reel durumda olan ABD, Avrupa Birliği ve Çin Halk Cumhuriyeti ana güçler olarak analize dahil edilirken, Türk İş Birliği ve Koordinasyon Ajansı (TTO) ve Arap Birliği ise gelecekteki adaylar olarak yer almaktadır (Bkz. Tablo 3).

Tablo 3. Küresel Liderlik Üyeleri Birlik veya Ülkeler (2023)

	GSYH nominal (Milyar \$)	KBGSYH (\$)	SAGP (Milyar \$)	Nüfus (Bin)	Yüzölçümü (Bin km ²)
ABD	27.721	80.707	27.721	343.477	9.867
Çin	17.740	12.614	34.660	1.410.710	9.338,2
AB	20.287	43.194	26.468	449.207	4.222,5
Arap Birliği	3.668	8.694	8.346	18.369	13.132,3
TDT	1.628	7.634	5.225	165.927	4.730,5

Kaynak: 39. Dünya Bankası 2023.

Tablo 3'ten de görüldüğü üzere, ilk sırayı alan Türk Birliği en zayıf güç (toprak, nüfus, ekonomik güç, gelişmişlik düzeyi vb. açılardan) olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak tarihsel etkenler ve bu grupların veya ülkelerin küresel sorunların çözümündeki rolleri nedeniyle Türkiye ve diğer

Türk dili konuşan ülkeler, Çin gibi öncü bir ülkeden bile daha önemli bir role sahiptir.

Bu noktada Türkiye, en zorlu sorunların çözümünde dengeleyici bir güç olarak öncü rol üstlenmiştir. Güney Kore, Libya, Irak-Kuveyt, Bosna, Ukrayna-Rusya vb. tüm sorunların çözümünde Türkiye belirleyici rol oynamıştır. Sovyet sisteminin dağılmasından sonra bu durum Türk ittifakı lehine önemli ölçüde değişti. TDT bugün dünya liderliğine aday olma noktasında tam olgunluğa ulaşmış durumdadır. Dolayısıyla Türk ittifakının önemli ölçüde genişletilmesinin ve dünya liderliğine yakışır bir düzeye getirilmesinin tüm insanlığın geleceği açısından çok yararlı olacağı değerlendirilmektedir.

Bu ittifakın oluşumunda en iyi örnek olarak Avrupa Birliği deneyimi ön plana çıkmaktadır. Sürecin örgütlenmesi, hedef ve amaçların belirlenmesi, ülkelerin egemenliklerine yönelik etkinin en aza indirilmesi ve diğer önde gelen birliklerle iş birliği manevrası bu sonuca ulaşılmasını sağlamıştır. Böyle bir yaklaşım gelecekte Avrupa Birliği ile daha büyük bir makro birliğin kurulmasına bile olanak tanıyabilir.

Avrupa Birliği, üye ülkeler arasındaki iş birliğini serbest ticaret, serbest dolaşım ve tek pazar anlayışı temelinde güçlendirmiştir. Türk devletleri de benzer bir ekonomik platform yaratarak ticaret ve yatırımın engellenmemesini sağlayabilirler. Avrupa Birliği, bilimsel ve teknolojik gelişmede geniş bir yol seçmiş olup, Horizon Europe gibi programlar aracılığıyla yapay zekâ araştırmaları ve inovasyonunda çığır açan gelişmelere imza atmıştır. Türk Birliği ayrıca Yapay Zekâ odaklı ortak araştırma merkezleri kurmak ve teknolojik yenilikleri bir araya getirecek şekilde iş birliği yapmak gibi temel bir görev de belirlemektedir.

Dil ve kültürel ilişkilerdeki zorlukların aşılması da yapay zekâ ile daha etkin ve hızlı bir şekilde gerçekleştirilebilmektedir. Farklı dil ve kültürlerden insanları birbirine bağlamak için etkili araçlar kullanan yapay zekâdır.

Bu alanda, yapay zekâ aracılığıyla ortak bir dil oluşturulması, sadece Birlik üyeleri arasında değil, tüm Türk boyları arasında eş anlamlı sözcüklerin karşılıklı kabulüyle elektronik sözlük oluşturulması, tüm bilimlerde akıllı YZ ders kitaplarının oluşturulması ve kültürel bağların kurulması planlanıyor. Bu, dilin zenginleşmesi, mükemmel ve birleşik bir dilin oluşması, dinamik bir şekilde gelişmesi için önemli bir fırsat olacaktır.

6. YAPAY ZEKÂNIN GELİŞTİRİLMESİ

Günümüzde tüm gelişmelerin kaderini belirleyen en önemli etken yapay zekâdır. Yapay zekâ tamamen bilim ve eğitimin bir ürünüdür. Dolayısıyla bilim ve eğitim geliştirilmeden hiçbir başarıya ulaşmak mümkün değildir. Ayrıca eğitim ve bilimde, özellikle yapay zekâda liderliğe ulaşmadan dünya liderliğine koşmak da başlı başına bir hayal olarak kalacaktır. Dünya liderliğini hedefleyen, dünyanın ve genel olarak evrenin kaderi konusunda sorumluluk üstlenmek isteyen herhangi bir ülke veya ittifak, öncelikle bilim ve teknoloji, eğitim, yapay zekâ, ekonomik kalkınma, demokratik ilkelere dayalı yönetim, yolsuzlukla mücadele, askeri güç, sosyal güvenlik, insan haklarının korunması vb. konulara odaklanmalı ve dünya şampiyonluğu elde etmelidir. Bunu başarmanın tek yolu bilimsel ve teknolojik gelişme, yapay zekâ, eğitim konularında çalışmalara başlamak ve bunları ilerletmektir.

Ne yazık ki, şu anki durum tüm Türk devletlerinde arzu edilenden çok uzaktır. Dünya Üniversiteleri sıralamasında başarılı olabilmek adına ilk yapıcı çalışmanın Yapay Zekâ, Bilimsel ve Teknolojik Gelişim ve Eğitim İş birliği Programı ile başlatılması gerekiyor. Geniş çaplı bir program hazırlanması, finansal kaynak oluşturulması ve uygulamaya geçilmesi gerekmektedir.

Yapay zekâyâ eşit erişim ve kullanımın sağlanması için Türk devletleri arasındaki farklı teknolojik kabiliyetleri dikkate alan bir politika geliştirilmesi gerekmektedir. Hükümetler, özellikle daha az gelişmiş kay-

naklara sahip ülkelere odaklanarak, güvenilir internet erişimi ve gelişmiş bilgisayar sistemleri gibi teknolojik altyapıya yatırım yapılmalıdır. Kaynak toplama, ortak ilerlemelerden tüm Türk devletlerinin yararlanabilmesi için bölgesel YZ merkezleri kurulmalıdır. Bu maksatlarla aşağıdaki hususlara odaklanılması yerinde olacaktır:

EĞİTİM VE ÖĞRETİM PROGRAMLARI

- Okullarda, üniversitelerde ve mesleki eğitim programlarında yerel uzmanlığın geliştirilmesi amacıyla yapay zekâ eğitimi girişimleri hayata geçirilmeli, ilkokuldan itibaren yapay zekâ ve programlama dersleri verilmeli, çok sayıda yapay zekâ ve programlama odaklı okul açılmalıdır.
- Türk devletleri arasında bilgi paylaşımını artırmak amacıyla değişim programları ve bölgesel YZ konferansları düzenlenmelidir.

FİNANSAL DESTEK VE TEKLİFLER

- Teknolojik olarak daha az gelişmiş ülkelerin yapay zekâ araçlarını benimsemelerine ve entegre etmelerine yardımcı olmak için finansal destekler sağlanmalıdır.
- Ortak bölgesel önceliklere hitap eden yapay zekâ çözümleri geliştiren işletmelere ve girişimlere vergi indirimleri veya hibeleri sunulmalıdır.

ORTAK ARAŞTIRMA GİRİŞİMLERİ

- Tarım, sağlık, ulaşım gibi bölgesel sorunlara odaklanan ortak yapay zekâ araştırma merkezleri kurulmalıdır.
- Türk ülkelerindeki üniversiteler, araştırma enstitüleri ve özel işletmelerin katılımıyla ortak projeler teşvik edilmelidir.
- Birliğin tüm ülkelerinde bu bilimsel alanın öncü rolünün gerçekleştirilmesi için kapsamlı araştırmalar düzenlenmesi, personel eğitimlerinin başlatılması ve çalışmaların yapılması uygun olacaktır.

DÜZENLEYİCİ UYUMLAŞTIRMA

- Etik yapay zekâ kullanımının sağlanması için Türk devletleri arasında ortak düzenleyici çerçeveler geliştirilmelidir.
- Veri gizliliği, güvenliği ve fikri mülkiyet konusundaki politikalar, sınır ötesi iş birliğini kolaylaştıracak şekilde uyumlu hale getirilmelidir.

PAYLAŞILAN YZ KAYNAKLARI

- Bölgesel sorunlara ilişkin uygun yapay zekâ araçlarına ve veri tabanlarına tüm Türk devletlerinin erişimini sağlayacak ortak platformlar ve veri tabanları oluşturulmalıdır.
- Açık kaynaklı yapay zekâ teknolojileri, daha az gelişmiş ülkeler için giriş engellerini azaltmalıdır.

KAMUOYU BİLİNÇLENDİRME KAMPANYALARI

- Yapay zekânın faydaları ve fırsatları konusunda farkındalığı artırmak için eşit erişimi teşvik etmeye odaklanan kampanyalar yürütülmelidir.
- Tüm ülkelerde tarihi ve güncel bilgi veri tabanları oluşturulmalıdır. Her sakinin tesise en geç bir saat içinde ulaşabilmesi sağlanmalıdır. Bilgi, gelirin ve ekonomik kalkınmanın en büyük kaynağıdır.
- Topluluklar ve paydaşlar bu tartışmalara dahil edilerek daha kapsayıcı politika geliştirme sağlanmalıdır.

STRATEJİK İTTİFAKLAR VE ORTAKLIKLAR

- Teknik uzmanlık ve finansman sağlamak amacıyla Yapay zekâyı etkin olarak kullanan ülkelerle uluslararası ortaklıklar kurulmalıdır.
- Bölgesel nüfuzun güçlendirilmesi amacıyla Türk devletlerinin küresel YZ girişimlerine ortak katılımı teşvik edilmelidir.

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMAYA ODAKLANMA

- Çevre koruma ve yenilenebilir enerji gibi sürdürülebilir kalkınma hedeflerine doğrudan katkı sağlayacak yapay zekâ uygulamaları geliştirilmelidir.

- Topluluk genelinde ekonomik sürdürülebilirliği teşvik eden yapay zekâ tabanlı çözümlere yönelik araştırmalar desteklenmelidir.

İZLEME VE DEĞERLENDİRME

- YZ ile ilgili politikaların uygulanmasını izlemek ve bunların etkinliğini düzenli olarak değerlendirmek üzere bölgesel bir organ kurulmalıdır.

- Politikalar, yeni zorluklara yanıt verecek şekilde sürekli olarak uyarlanmalıdır.

Bu politikalar, Türk devletleri arasında bilgi ve iletişim teknolojilerine eşit erişimin sağlanmasına ve karşılıklı kalkınmanın teşvik edilmesine yardımcı olacaktır.

Elbette ki tüm sorunları tek bir makalede anlatmak mümkün değildir. Burada bahsi geçen tedbirlerin her biri kapsamlı araştırmaları, hesaplamaları, yapay zekâ programlarının geliştirilmesini, sözleşmelerin ve hükümler arası anlaşmaların hazırlanmasını gerektirmektedir.

SONUÇ

Geniş bir bilgi tabanının, dünya ekonomik ve sosyal gelişme eğilimlerinin, küresel siyasal süreçlerin incelenmesi sonucunda Türk birliği yaratmanın gerekliliği ortaya konulmuş ve buna dayalı olarak böyle bir birliğin kurulmasına yönelik bir konsept ortaya konmaya çalışılmıştır. Türk birliği, tüm gezegenin ve evrenin güvenliğini sağlayabilecek güçlü bir varlık haline gelebilir. Bu amaçla, çağdaş kurallara ve yasalara, uluslararası sözleşme ve antlaşmalara uygun, yapay zekâyı esas alan bir Türk Birliği'nin kurulması temel hedef olarak belirlenmiş ve bunun daha çok Avrupa Birliği benzeri bir hareketle oluşturulmasının uygun olabileceği görülmüştür.

Makalede küresel yönetimde aktif rol oynayan ülkelerin veya ülke gruplarının rolü kapsamlı bir şekilde analiz edilmekte, riskler ve zorluklar incelenmektedir. Gelecekte ortaya çıkabilecek trendler göz önünde bulundurularak daha deneyimli adayların faaliyetleri de analiz edildiğinde, Türk Devletleri Teşkilatı'nın bu sorunları daha etkin çözümede daha büyük avantajlara sahip olduğu görülmektedir.

Tamamen bağımsız ve özgür karar alma yeteneğine sahip Türk devletlerinin yapay zekâyâ dayalı bir birliğe katılmaları gerektiği anlatılmaya çalışılmıştır. Bunun için yapay zekâ, bilim, teknoloji, uzay ve eğitim alanlarında bir iş birliği programının başlatılmasının uygun olabileceği değerlendirilmektedir.

Kaynakça

1. Al-Roubaie, A., & Sarea, A. (2020). Rethinking Economic Development In Muslim Societies In The Context of The Fourth Industrial Revolution. International Conferences on Artificial Intelligence and Computer Vision. https://doi.org/10.1007/978-3-030-44289-7_64
2. AI in Türkiye (2024), OECD analysis <https://oecd.ai/en/dashboards/countries/Turkey>
3. Angela Olere Omogbeme, Ada Ivy Phil-Ugochukwu, Ikechukwu Josephat Nwabufu, & Jude Onyebuchi Nwabufu. (2024). The role of artificial intelligence in enhancing financial inclusion: A review of its impact on financial services for the unbanked population in the United States. World Journal of Advanced Research and Reviews. <https://doi.org/10.30574/wjarr.2024.23.2.2489>
4. Artificial Intelligence and the Economy: Implications for Central Banks (2024), special report, <https://staging2.oxfordinsights.com/ai-readiness/ai-readiness-index/>
5. Asadov M. 2023. Şuşa Deklarasyonu: Türkiye'nin Güney Kafkasya Güvenlik Çerçevesinde Azerbaycan ve Gürcistan ile İşbirliğinin Önemi: Mevcut Beklentiler ve Zorluklar [https://dergipark.org.tr/tr/pub/marmarasbd/article/1222300? https://doi.org/10.14782/marmarasbd.1222300](https://dergipark.org.tr/tr/pub/marmarasbd/article/1222300?https://doi.org/10.14782/marmarasbd.1222300))
6. Bram Timmermans, Dario Diodato, Elena Huergo, Francesco Rentocchini, & Pietro Moncada-Paternò-Castello. (2023). Introduction to the special issue on “the twin (digital and green) transition: handling the economic and social challenges.” Industry and Innovation, 30(7), 755–765. <https://doi.org/10.1080/13662716.2023.2254272>
7. Chengyuan Tang. (2024). AI and big data in economic regulation: A comparative analysis of China and the United States. Applied and Computational Engineering. <https://doi.org/10.54254/2755-2721/69/20241458>
8. Dış İlişkiler Konseyi, 2025. cfr. <https://www.cfr.org/backgrounder/contentious-us-china-trade-relationship> Erişim Tarihi: 01 Haz 2025.
9. Dr.Geeta Kesavaraj. (2024). A Study on Talent Tech Transformation: Revamping HR with AI. International Journal of Innovative Research in Information Security. <https://doi.org/10.26562/ijiris.2024.v1003.14>
10. Eme Akinshinde Dada, May Equitozia Eyeregba, Chukwunweike Mokogwu, & Titilayo Deborah Olorunyomi. (2024). Integrating community engagement with AI-enhanced strategies for economic resilience and inclusive growth in Nigeria. International Journal of Advanced Economics. <https://doi.org/10.51594/ijae.v6i12.1773>
11. Generative AI: The 21st-century (2024). AI development report/ PWC/ <https://www.pwc.com/gx/en/issues/artificial-intelligence.html#insights>

12. Government readiness index (2024). Oxford insights, <https://staging2.oxfordinsights.com/ai-readiness/ai-readiness-index/>
13. Faith Tinonetsana, Priscilla Musariwa, & Elvis Madondo. (2024). Integrating AI for environmental sustainability in medium to large corporations. *International Journal of Business Ecosystem & Strategy* (2687-2293). <https://doi.org/10.36096/ijbes.v6i6.643>
14. Farhana Akter, Md Rofi Uddin Shakil, Azni Abdul Rashid, K. Fatema, Yeasmin Akter, S. M. A. Islam Saky, Noor Jannah Binti Afi, & Kamal Ab Hamid. (2024). AI-Driven Workload Optimization: Enhancing Employee Well-Being and Productivity to Promote Sustainable Economic Growth (SDG 8) in Malaysia. *International Journal of Research and Innovation in Social Science*. <https://doi.org/10.47772/ijriss.2024.icame2406>
15. Foluke Ekundayo. (2024). Economic implications of AI-driven financial markets: Challenges and opportunities in big data integration. *International Journal of Science and Research Archive*. <https://doi.org/10.30574/ijrsra.2024.13.2.2311>
16. Julian Hoxha, & Marsela Thanasi-Boçe. (2024). Blockchain and AI-Driven Framework for Measuring the Digital Economy in GCC. *Emerging Science Journal*. <https://doi.org/10.28991/esj-2024-08-04-019>
17. İlhan Uludag ve Saleh Mammadov (1992) Sovyetler Birliği sonrası Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk gruplarının sosyo-ekonomik analizi, Türkiye ile ilişkileri. İstanbul, 544 s.
18. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2025. <https://disiliskiler.ktb.gov.tr/TR-132189/turk-devletleri-te-skilati.html> Erişim Tarihi: 05 Mayıs 2025.
19. Luis Emmi, Roemi Fernández, & J. M. Guerrero. (2023). Editorial: Robotics for smart farms. *Frontiers in Robotics and AI*, 9. <https://doi.org/10.3389/frobt.2022.1113440>
20. MD Rokibul Hasan, Md Zahidul Islam, Md Fakhrul Islam Sumon, Md Osiujjaman, Pravakar Debnath, & Laxmi Pant. (2024). Integrating Artificial Intelligence and Predictive Analytics in Supply Chain Management to Minimize Carbon Footprint and Enhance Business Growth in the USA. *Journal of Business and Management Studies*. <https://doi.org/10.32996/jbms.2024.6.4.17>
21. National artificial intelligence strategy 2021-2025 Türkiye (2021) https://wp.oecd.ai/app/uploads/2021/12/Turkey_National_Artificial_Intelligence_Strategy_2021-2025.pdf
22. Njideka Rita Chiekezie, Anwuli Nkemchor Obiki-Osafiele, & Edith Ebele Agu. (2024). Preparing the workforce for AI technologies through training and professional development for future readiness. *World Journal of Engineering and Technology Research*. <https://doi.org/10.53346/wjetr.2024.3.1.0050>

23. Nnaemeka Valentine Eziamaka, Theodore Narku Odonkor, & Adetola Adewale Akinsulire. (2024). Pioneering digital innovation strategies to enhance financial inclusion and accessibility. *Open Access Research Journal of Engineering and Technology*. <https://doi.org/10.53022/oarjet.2024.7.1.0029>
24. Prabin Adhikari, Prashamsa Hamal, & Francis Baidoo Jnr. (2024). Impact and regulations of AI on labor markets and employment in USA. *International Journal of Science and Research Archive*. <https://doi.org/10.30574/ijrsra.2024.13.1.1670>
25. Promod Kumar B M, & M. M. A. Baig. (2024). How Artificial Intelligence Enhances Economic Growth and Development. *International Journal for Research in Applied Science and Engineering Technology*. <https://doi.org/10.22214/ijraset.2024.65323>
26. Ravale Mohyidin (2024) Expanding AI Integration in Türkiye's Business and Social Sectors, <https://researchcentre.trtworld.com/wp-content/uploads/2024/06/Expanding-AI-Integration-in-Turkiyes-Business-and-Social-Sectors.pdf>
27. R. Reznikov. (2023). The Economic Impact of Cloud Technologies on the Industry 4.0 Development. *Economic Herald of the Donbas*. [https://doi.org/10.12958/1817-3772-2023-4\(74\)-67-74](https://doi.org/10.12958/1817-3772-2023-4(74)-67-74)
28. Rajib Mazumder, & Muhammad Anwar Hossain. (2024). AI Hub: Idea to Innovative Service - An AI Service Hub for the Citizens of Bangladesh to Accelerate the Implementation of Smart Bangladesh. *International Journal of Scientific Research and Management*. <https://doi.org/10.18535/ijssrm/v12i05.ec07Sabine Homann-Kee Tui, Tui, S. H.-K., Katrien>
29. Saleh Məmmədov (2000) Azərbaycan: İqtisadi inkişaf proqramı (2000-2050), Bakı, 141 səh.
30. Sarah Kuzankah Ewuga, Zainab Efe Egieya, Adedolapo Omotosho, & Abimbola Oluwatoyin Adegbite. (2023). Comparative review of technology integration in smes: a tale of two economies - the united states and nigeria. *Engineering Science & Technology Journal*. <https://doi.org/10.51594/estj.v4i6.680>
31. Shallon Asiimire, Baton Rouge., Fechi George Odocha., Friday Anwansedo., & Oluwaseun Rafiu Adesanya. (2024). Sustainable Economic Growth Through Artificial Intelligence -Driven Tax Frameworks Nexus on Enhancing Business Efficiency and Prosperity; An Appraisal. *International Journal of Latest Technology in Engineering Management & Applied Science*. <https://doi.org/10.51583/ijltemas.2024.130904>
32. Siddharth Sharma. (2024). The role of government in regulating ai for economic benefit. *ShodhKosh Journal of Visual and Performing Arts*. <https://doi.org/10.29121/shodhkosh.v5.i1.2024.165>
33. Stanford University AI index report (2024). <https://aiindex.stanford.edu/>

34. Sugra Ingilab Humbatova, Mubariz Mammadli Malik, Jabrayil Khalil Valiyev, Natig Gadim-Oglu Hajiev (2022) Impact of oil exports on imports of food and agricultural products, in International Journal of Energy Economics and Policy, N12-3, p. 135-150
35. Tonmoy Barua, Jafrina Jabin, & Sunanda Barua. (2024). Economic transformation of data analytics through ai: emerging opportunities and challenges in the workforce. Academic journal on science, technology, engineering & mathematics education. <https://doi.org/10.69593/ajsteme.v4i03.87>
36. Tortoisemedia's Global AI Index (2024) (<https://www.tortoisemedia.com/intelligence/global-ai#rankings>)
37. Türkiye's AI strategy: Roadmap for 2025 (2024) By Ahmet Erarslan, <https://www.turkiyetoday.com/business/turkiyes-ai-strategy-roadmap-for-2025-51646/>
38. Volker Brühl. (2024). The Economic Rise of China – An Integrated Analysis of China's Growth Drivers. Social Science Research Network. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4794168>
39. Yanbin Li, Xingyao Song, Leilei Sun, Castiel Chen Zhuang, Jiayi Liu, & Meng Yang. (2024). Exploring Urbanization Strategies by Dissecting Aggregate Crowd Behaviors: A Case Study in China. Syst. <https://doi.org/10.3390/systems12110459>Zhaoxia Yi, & Shirley Ayangbah. (2024).
40. THE IMPACT OF AI INNOVATION MANAGEMENT ON ORGANIZATIONAL PRODUCTIVITY AND ECONOMIC GROWTH: AN ANALYTICAL STUDY. International Journal of Business Management and Economic Review. <https://doi.org/10.35409/ijbmer.2024.3580>
41. Vusala Jafarova (2024)Turkic States Economic Outlook for the First Half of 2024: Growth, Trade, and Investment Trends. <https://ereforms.gov.az/en/ekspert-yazilari/2024-cu-ilin-birinci-yarisi-ucun-turk-dovletlerinin-iqtisadi-gorunusu-artim-ticaret-ve-investisiya-trendleri-114>
42. Vugar Bayramov, Laman Orujova (2017) Volatility, Diversification and Oil Shock in Resource-Rich Turkic Countries: Avenues for Recovery, https://www.cesd.az/new/wp-content/uploads/2017/11/Vugar_Bayramov_Laman_Orujova_Diversification_Paper.pdf
43. <https://www.ubs.com/content/dam/assets/wm/global/insights/doc/global-wealth-report.pdf>
44. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?view=chart>
45. <https://www.transparency.org/en/cpi/2024>

MUSTAFA CHOKAYEV’S VISION OF TURKIC UNITY AND ITS MODERN RESONANCE IN THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES*

Prof. Dr. Abdulvahap KARA**

ABSTRACT

This article examines the intellectual and historical foundations of Mustafa Chokayev’s vision of unity in the Turkic world, formulated in the 1920s, and analyzes how these ideas resonate with current interstate cooperation among independent Turkic republics. Chokayev’s approach is grounded in common language, cultural affinity, and shared historical consciousness. His model, based on voluntarism, equality, and strategic realism, offers a pluralist and pragmatic alternative to ethnonationalist Pan-Turkist ideologies. First, the study contextualizes Chokayev’s political experience in Turkestan before 1921 and his exile years in Europe, highlighting his publishing activities and his efforts to promote Turkestan’s cause in the international arena. It then draws parallels between his ideas and the institutional practices of the Organization of Turkic States (OTS), particularly in the areas of education, alphabet reform, cultural cooperation, and economic integration. The article argues that the OTS embodies a modern continuation of Chokayev’s principles and vision. In this regard, the prima-

* Prof. Dr. The article was prepared within the framework of the project of the Ministry of Higher Education and Science of the Republic of Kazakhstan “Mustafa Chokayev’s Ideals of Statehood: Historical Experience, Ideological Continuity” (Record №AP19677780).

** Mimar Sinan G zel Sanatlar Üniversitesi, Türkiye,
karavahap@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9270-6761

ry aim of this study is to examine Mustafa Chokayev's intellectual legacy on Turkic unity and analyze how this legacy resonates with contemporary multilateral cooperation mechanisms, particularly within the Organization of Turkic States. Consequently, Chokayev emerges not merely as a historical figure, but as a strategic thinker whose legacy continues to shape the evolving political and cultural landscape of the Turkic world today.

Keywords: Mustafa Chokayev, Turkic World, Idea of Unity, Organization of Turkic States, Historical Continuity

MUSTAFA ÇOKAY’IN TÜRK BİRLİĞİ VİZYONU VE BUNUN TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI’NDAKİ ÇAĞDAŞ YANSIMALARI

ÖZET

Bu makale, Mustafa Çokay’ın 1920’lerde şekillendirdiği Türk dünyasında birlik vizyonunun entelektüel ve tarihsel temellerini incelemekte ve bu fikirlerin günümüzde bağımsız Türk cumhuriyetleri arasındaki devletlerarası iş birliğiyle nasıl örtüştüğünü analiz etmektedir. Çokay’ın yaklaşımı, ortak dil, kültürel yakınlık ve paylaşılan tarih bilinci üzerine kuruludur. Onun gönüllülük, eşitlik ve stratejik gerçekçilik esasına dayanan modeli, etnik-milliyetçi Pantürkist ideolojilere karşı çoğulcu ve pragmatik bir alternatif sunar. Çalışmada öncelikle 1921 öncesi Türkistan’daki siyasi tecrübesi ile Avrupa’daki sürgün yılları bağlamında Çokay’ın yayın faaliyetleri ve Türkistan davasını uluslararası alanda tanıtmaya çabaları ele alınmaktadır. Ardından, onun fikirleri ile Türk Devletleri Teşkilatı’nın (TDT) eğitim, alfabe reformu, kültürel iş birliği ve ekonomik entegrasyon gibi alanlardaki kurumsal uygulamaları arasında paralellikler kurulmaktadır. Makale, TDT’nin Çokay’ın ilke ve vizyonunun çağdaş bir devamı niteliğinde olduğunu ileri sürmektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı, Mustafa Çokay’ın Türk dünyası birliği konusundaki entelektüel mirasını tarihsel ve kavramsal düzeyde incelemek ve bu mirasın günümüzde Türk Devletleri Teşkilatı bünyesindeki çok taraflı iş birliği modelleriyle ne ölçüde örtüştüğünü ortaya koymaktır. Sonuç olarak, Çokay yalnızca tarihî bir şahsiyet değil, aynı zamanda Türk dünyasının değişen siyasi ve kültürel manzarasını bugün de etkilemeye devam eden stratejik bir düşünür olarak öne çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Çokay, Türk Dünyası, Birlik Düşüncesi, Türk Devletleri Teşkilatı, Tarihsel Süreklilik

INTRODUCTION

The first half of the 20th century represents a turbulent period for the Turkic peoples of the Turkestan region, during which not only political sovereignty but also identity, culture, and historical memory were targeted for reconfiguration. The colonization policies long pursued by Tsarist Russia assumed a new ideological form after the 1917 Bolshevik Revolution. However, in essence, these policies continued to aim at undermining the political will of the region's peoples and integrating them into a new, Moscow-centered system of domination. During this process, both locally and externally driven nationalist thought movements emerged. Among the leading figures of these movements, Mustafa Chokayev played a significant role in conducting a national struggle in the intellectual realm.

Mustafa Chokayev (1890–1941) was a thinker who believed that political independence for the peoples of Turkestan could not be sustained unless it was supported by cultural and historical foundations. The struggle he led throughout his life was not only against Soviet imperialism but also involved a broad intellectual mobilization in areas such as cultural awakening, historical consciousness, and language unity—crucial for enabling Turkic peoples to realize their own potential. Especially Chokayev, who lived in exile in Europe between 1921 and 1941, defended the ideal of “United Turkestan.” This idea had emerged from his previous experiences in the Alash Orda and Hokand autonomies in 1917-1918. He further developed and popularized this idea through his publishing activities in Europe.

Chokayev's conception of unity is based on a peaceful, egalitarian, and voluntary model. In his view, establishing a genuine union among Turkic peoples requires the adoption of a common Turkic language, the cultivation of a shared historical consciousness, and the strengthening of cultural solidarity. A common language is seen not merely as a tool for communication but also as a means of resistance against Russification policies. In this context, his statement that a newspaper published in Istanbul should be readable in Samarkand reflects his vision of a unity grounded in practical objectives.

Similarly, Chokayev's understanding of history goes beyond the mere learning of the past; it sees historical knowledge as a guiding force for constructing the future. Believing that the Soviets used history as an ideological tool, Chokayev emphasized the necessity of an objective and scientific historiography to help Turkic peoples reclaim their identities. This perspective allows him to be seen not only as a political figure but also as a thinker with original views on historical methodology.

As the method; this study was conducted using the qualitative research method framework and the comprehensive analysis technique (documentary analysis). Primary sources by Mustafa Chokayev (especially the *Yaş Türkistan / Young Turkestan* journal articles and materials from his exile period) as well as comprehensive academic literature were reviewed. Regional analysis and modular methods were also employed. The study was built on a conceptual analysis model that aimed to relate Chokayev's ideas to contemporary institutions within the context of historical continuity.

LITERATURE CONTEXT AND JUSTIFICATION OF THE STUDY

Studies on Mustafa Chokayev generally focus on his political activities during his years in exile, particularly his brief administrative experiences with the Alash Orda Government and the Kokand Autonomy. However, there is a notable lack of research examining the intellectual con-

tinuity between Chokayev's ideas on unity and current developments. Yet, the Organization of Turkic States (OTS)—which started with presidential meetings after the Turkic republics became independent in 1991, was officially formed in Nakhchivan in 2009, and quickly became more organized after 2021—can be considered a real example today of Chokayev's idea of unity. The projects undertaken by the OTS in areas such as a common alphabet, cultural heritage, shared language, and educational programs closely mirror the goals articulated by Chokayev in the 1930s.

In this context, the primary justification of this study is to address the scholarly gap in evaluating Mustafa Chokayev's ideas not only within a historical framework but also in relation to contemporary models of cooperation in the Turkic world. The compatibility of Chokayev's model of voluntary unity and cultural solidarity with modern international cooperation norms is also noteworthy.

This article seeks to answer several key questions. For instance, what fundamental principles underlie Mustafa Chokayev's intellectual framework on unity in the Turkic world? To what extent does Chokayev's vision of cultural and political unity overlap with the objectives of today's Organization of Turkic States? Additionally, how can Chokayev's vision of unity be updated or reinterpreted in light of current integration processes among Turkic nations? In light of these questions, this study aims to conduct a comparative analysis in both historical and contemporary contexts.

MUSTAFA CHOKAYEV'S PRE-EUROPEAN ACTIVITIES AND POLITICAL EXPERIENCE

The direct political experience Mustafa Chokayev gained up until 1921 was the most influential factor in shaping his political thought and the independence struggle, he would later lead in Europe. His homeland, Turkestan, had been subjected to systematic colonial policies by Tsarist Russia since the second half of the 19th century and had become a center of

social resistance in the early 20th century due to both political repression and cultural assimilation under Soviet rule. This historical context enabled Chokayev to become engaged in politics at an early age and to develop a political consciousness deeply attuned to the independence aspirations of the Turkestani peoples.

Born in 1890 in Kyzylorda in the Syr Darya province of the Turkestan Governorate-General, Chokayev came from a prominent Kazakh family. His ancestors had served in significant military and administrative positions during the Kokand Khanate, which contributed to his upbringing in an environment imbued with a strong sense of social responsibility. The religious, musical, and general education he received early in life were formative in shaping his character. (Kara, 2013, pp. 28–35) In this respect, Chokayev can be seen as an intellectual prototype nourished by both traditional and modern educational systems.

An important turning point in his political career occurred in 1916, when he completed his law studies at St. Petersburg University. In these years, major political changes were taking place throughout Russia, and mass revolts against the Tsarist rule erupted, especially in Central Asia. During these events, known as the 1916 Uprising, the resistance of the Central Asian peoples against conscription paved the way for Chokayev to analyze the political crisis in Turkestan in depth and to grasp the need to find political solutions in this context. (Kara, 2013, pp. 53–71)

The role of Alihan Bukeikhanov, the leader of the Kazakh Alash National Movement, in the political experience of the young Mustafa Chokayev, both in the 1916 rebellion and in subsequent political developments, is extremely decisive in terms of both individual guidance and institutional guidance. Bukeikhanov's contribution to Chokayev's intellectual and political maturation process paved the way for his development as a political figure and was influential in determining his direction. (Kara, 2013, pp. 47–52)

Bukeikhanov stood out among Kazakh intellectuals not only for his political stance but also for his moral integrity, historical awareness, and intellectual depth. (Togan, 1981, p. 498) Chokayev's first official political responsibility was his appointment to the Muslim Fraction Bureau of the Russian Duma, a position he assumed with the direct support of Bukeikhanov. His work at the Bureau was not limited to technical consultancy but also involved elevating Turkestan's issues to the imperial center. This opportunity provided Chokayev with valuable insight into the inner workings of Russian bureaucracy and first-hand political experience. (Kara, 2013, pp. 71–84)

Perhaps the most dramatic and instructive episode in Chokayev's political life occurred after the October Revolution of 1917. Following the Bolsheviks' seizure of power, Chokayev held important positions in the short-lived Turkestan Autonomy declared in Kokand in November 1917 and the Alash Autonomy declared in Orenburg in December of the same year. These autonomies represented the first concrete steps by Turkestani intellectuals to determine their own political destiny. However, both governments were soon dismantled by Bolshevik forces. (Esmagambetov, 2012b, pp. 127–157; Kara, 2013, pp. 129–168; Togan, 1981, pp. 364–365; Yorulmaz, 2016) Chokayev's active roles in these structures reflect his close association with Bukeikhanov and the trust placed in him by the leadership. During this period, Chokayev emerged not only as a statesman but also as a negotiator and strategist.

After the dissolution of these political entities, direct political activity in Central Asia became impossible for Chokayev. Fleeing Soviet persecution, he first moved to the Caucasus, then to Georgia, where he collaborated with local politicians in the struggle against the Bolsheviks. However, when the Bolsheviks prevailed there as well, he fled to Turkey and eventually made his way to Europe in 1921. (Kara, 2013, pp. 168–203) This forced exile did not mark the end of his political struggle but rath-

er signaled its transformation into a new phase. Indeed, the activities he would carry out in Europe from 1921 onward were both a continuation and an expansion of the experiences he had acquired earlier.

Taking all this into account, we can say that Chokayev's political activities prior to 1921 established the fundamental basis of his intellectual and strategic thinking. His experiences under both Tsarist and Bolshevik rule allowed him to deeply understand the structural challenges faced by Turkestan's peoples. The short-lived autonomy attempts taught him the difficulties of state-building. His legal education in Petersburg, his tenure at the Duma, and his statesmanship in Kokand portray Chokayev not just as an opposition figure, but as a responsible and solution-oriented political leader. These early experiences formed the historical and political bedrock for the vision of unity and independence he would later develop during his years in exile.

INTELLECTUAL STRUGGLE IN EUROPE AND THE TURKESTAN CAUSE IN EXILE (1921–1941)

Following the violent suppression of the Kokand Autonomy by the Bolsheviks in 1918, direct political activity in Turkestan became unsustainable for Mustafa Chokayev. Far from ending his struggle, however, this development led him to pursue it on a broader, international platform. After relocating to Europe in 1921, Chokayev emerged as an exiled intellectual and political activist who brought the cause of Turkestan to the attention of the international public. This period marked a phase in which his struggle expanded into various domains, including journalism, diplomacy, intellectual discourse, and organizational work.

During his years in exile in Europe, Chokayev collaborated with two major organizations in his efforts to achieve independence for Turkestan and to resist Soviet domination: the Turkestan National Union (TNU) and the Prometheé League.

The Turkestan National Union was initially founded through the efforts of Zeki Velidi Togan in Turkestan and later transferred to Europe by Togan. (Kara, 2013, pp. 226–246; Togan, 1969, pp. 365–366) Mustafa Chokayev joined this organization with the goal of politically and culturally uniting Turkestanis living in Europe. Over time, he became one of the most influential and well-known figures in the organization. After Togan withdrew from political activity in 1928 (A. A. Andican, 2003, pp. 322–326), Chokayev assumed leadership and was appointed as the Union's representative in Europe. Through this organization, Chokayev brought the cause of Turkestan to international audiences and used the journal *Yaş Türkistan* (Young Turkestan) as both a platform for ideas and a tool of resistance. (Kara, 2013, pp. 226–246)

The second organization, the Prometheé League, was established with the support of the Polish government to unite anti-Soviet peoples. It served as a multinational platform bringing together representatives from Soviet-dominated nations such as Ukraine, the Caucasus, and Turkestan. (A. Andican, 2022; Copeaux, 1993; Kara, 2013, p. 271; Libera, 2013) Chokayev joined this organization to align his efforts with those of other people resisting Bolshevik rule. During this period, Chokayev parted ways with Russian democrats and actively supported the ideal of an independent Turkestan within the Prometheé League. (Kara, 2013, pp. 254–255; Togan, 1981, p. 484) Although he advocated for Turkestan's independence from Russia, he never harbored animosity toward the Russian people; rather, he believed in the necessity of collective resistance among all nations subjected to Soviet oppression. (Esmagambetov, 2012b, pp. 461–462) For Chokayev, the Prometheé League served as both a political refuge and a vehicle for international legitimacy. However, its activities were curtailed during World War II, following the Nazi occupation of Poland and France. (Kara, 2013, pp. 270–271)

These two organizations formed the intellectual and political foundations of Chokayev's struggle in Europe and played a decisive role in bringing the Turkestan independence movement to the international stage.

The core of Chokayev's political struggle in Europe centered on the liberation of Turkestan from Soviet rule and the establishment of an independent state. However, he held the belief that armed struggle or short-term political strategies alone could not achieve this goal. Rather, it required a long-term process of cultural and intellectual awakening. For this reason, he concentrated much of his effort on journalism and publishing. A key step in this direction was the founding of the journal *Yaş Türkistan* in Berlin in 1929. Published for nearly a decade without interruption, the journal became a crucial reference point not only for exiled Turkestanis but also for the international community. (Kara, 2013, pp. 348–367)

Yaş Türkistan was not merely a medium for political critique. It also served as a platform offering in-depth analysis of the history, culture, language, and identity issues of the Turkic world. In his writings, Chokayev emphasized the existential threat posed by Soviet imperialism to the cultural survival of the Turkestan peoples. Thus, he frequently called for unity, solidarity, and the preservation of identity. In his view, true independence for Turkestan could only be achieved through cultural reconstruction. (Kara, 2013, pp. 349–350) Accordingly, the journal can also be considered a project for restoring identity.

Chokayev did not limit his publications to the Turkic language; he also wrote in Western languages such as French and English to bring the Turkestan issue to the attention of the international community. His articles published, especially in the Paris-based *Promethée* journal, demonstrate that he was a significant figure in the intellectual and ideological struggle against the Soviet Union. (Chokayev, 2024, pp. 13–14) This illustrates that Chokayev was well connected with European anti-communist intellectual platforms and was regarded as an influential figure in these circles.

Moreover, together with Zeki Velidi Togan, Chokayev succeeded in reaching different target audiences through various publications, such as

the journal *Yeni Türkistan*, which they published in Istanbul as the official organ of the Turkestan National Union, and *Na Rubeja* (On the Border), which he had previously published between 1919 and 1921 in Tbilisi with the support of the Georgian government and the Ukrainian diplomatic mission. (Kara, 2013, pp. 344–348) These journals not only covered developments in Central Asia but also fostered solidarity with other colonized peoples.

As early as 1925, under Stalin's directive, the publication, distribution, and even reading of Chokayev's works were banned to prevent the spread of his ideas. Those who violated this prohibition were subjected to severe penalties. (Chokayev, 2024, p. 15) His name was deliberately omitted from Soviet textbooks and encyclopedias; not even a single line about him appeared in major reference works such as the 12-volume *Kazakh Soviet Encyclopedia*. (Kara, 2013, p. 321) This deliberate silence aimed to erase his influence over his people.

On the other hand, the Soviet propaganda apparatus did not settle for censorship alone but later pursued a strategy of portraying Chokayev as a traitor and Nazi collaborator. During World War II, he was accused of collaborating with Nazi Germany amid its war against the Soviet Union. (Kara, 2013, pp. 344–348) However, documents from this period indicate that his actions were not aligned with Germany's imperialist ambitions but rather aimed at protecting the rights of Turkestani prisoners of war and providing them with moral support. (Kara, 2013, pp. 297–302)

The peak of the defamation campaign against Chokayev began in 1968 with the publication of the novel *The Collapse of Greater Turkestan*, written by KGB officer Serik Shakibayev. In this so-called documentary novel, Mustafa Chokayev is portrayed as a collaborator driven by ambition for power and status, and it is even fictionalized that his death was caused by poisoning at the hands of a close friend. (Chokayev, 2024, pp. 15–16)

While the book portrayed Chokayev as the mastermind behind the Turkestan Legion, archival documents today confirm the baselessness of these claims. (Kara, 2013, pp. 295–297)

In reality, Chokayev firmly rejected the Nazis' offers, fully aware that Nazi Germany had no intention of granting independence to the peoples of Central Asia. He explicitly refused to lead the Turkestan Legion. Allegations that he was poisoned on his way back to Paris have been interpreted as a consequence of his refusal to collaborate. The Soviets, however, sought to suppress this truth by reinforcing the image of Chokayev as a traitor and collaborator. (Chokayev, 2024, pp. 15–16)

Nonetheless, a classified investigation conducted in 1948 by the Soviet Ministry of Defense in Berlin yielded no documents indicating Chokayev's collaboration with the Nazis—a fact that was reflected in official reports. (Chokayev, 2024, pp. 15–16) Not a single piece of evidence was found in the archives of Germany, France, or Poland to support claims of collaboration. On the contrary, numerous documents confirming his refusal to cooperate were identified. (Chokayev, 2024, p. 16)

The Soviet Union's targeting of Mustafa Chokayev demonstrates the effectiveness and perceived threat of his independence struggle. Through his political activities in exile for the freedom of the Turkestan peoples, Chokayev not only opposed the Soviet system but also challenged its historical and ideological legitimacy. Consequently, the Soviet regime waged a systematic and long-term campaign of defamation and censorship aimed at discrediting him and erasing his legacy from public memory.

The Soviet smear campaign against Chokayev did not target him alone but was aimed at undermining the entire cause of Turkestan's freedom. Contrary to the falsehoods spread by the Soviet regime, the truth—now revealed through scholarly research and declassified archival materials—demonstrates that Chokayev remained committed to the struggle for

independence, even at the cost of his life. Today, thanks to academic efforts and access to archival records, the unfounded Soviet claims are unraveling, and Mustafa Chokayev is rising again as a hero of freedom with his true historical identity.

Mustafa Chokayev's activities in Europe should not be viewed merely as a political opposition movement but rather as a comprehensive intellectual project aimed at the peoples of Turkestan. The cognitive unity he sought to establish through journals and books was regarded as a prerequisite for political independence. His calls for anti-colonial solidarity, his efforts in historiography, and his emphasis on a common language and education were not merely acts of resistance but components of a broader vision for the future.

In this context, Chokayev's post-1921 activities in Europe can be considered forming the theoretical foundations for contemporary efforts at unity in the Turkic world. His vision of Turkestan-centered independence and solidarity—articulated through his publishing and intellectual production—demonstrates historical continuity with present-day institutional structures such as the Organization of Turkic States. Chokayev was not merely a political exile but a prominent actor who left a lasting mark on the political and intellectual history of the Turkic world in the 20th century.

The Foundations of Mustafa Chokayev's Vision of Unity

Mustafa Chokayev's approach to the idea of unity in the Turkic world is not a superficial or romantic ideological construct but rather a multidimensional thought system grounded in historical experience, socio-political reality, and strategic awareness. His vision of unity rests on three fundamental pillars: a common language, a shared culture, and a collective historical consciousness. These three elements, which Chokayev frequently emphasized in his writings and political activities, represent indispensable components of his conception of an integrated Turkic world.

COMMON LANGUAGE: THE FOUNDATION OF COMMUNICATION AND RESISTANCE

In Chokayev's understanding, language is not merely a means of communication; it is also a bearer of identity, a basis for social solidarity, and an instrument of resistance against colonial cultural policies. He believed that in a geography destined to remain adjacent to Russia, a common Turkic language would serve as a "shield" against political and ideological Russification. (Esmagambetov, 2013b, p. 454) Therefore, language is not just a cultural matter but also a strategic and political one.

Within this framework, Chokayev advocates the selection of a meta-language that will facilitate understanding and ensure commonality among the peoples without considering any Turkic language superior to any other. In particular, he said that a newspaper published in Istanbul should be able to be read in Samarkand and considered it vital for unity that Turkic peoples read and understand each other's intellectual and cultural productions. (Kara, 2013, pp. 349–350) In this regard, language not only serves to connect peoples but also functions as a "spiritual defense system" against external domination. In his journal *Yash Turkestan*, which he published for 117 issues between 1929 and 1939, he used a mixed Turkic language that borrowed words from the languages of Turkic peoples such as Azerbaijan, Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Turkish and Turkmen, and called it Chagatai (Kara, 2013, pp. 356–357).

Chokayev's linguistic approach can be seen as one of the early intellectual foundations of contemporary language policies in the Turkic world, such as the adoption of a common alphabet, shared educational language, and standardized terminology.

COMMON CULTURE: THE SOCIAL CEMENT OF A UNIFIED STATE

Chokayev believed that the Turkic peoples of Central Asia shared a common historical origin, cultural lifestyle, and traditional values (Es-

magambetov, 2012b, p. 378). According to this idea, peoples such as Kazakhs, Kyrgyz, Uzbeks and Turkmens have existed in the same geography throughout history, with similar lifestyles and in interaction. According to him, migrations and modern nationalization processes dispersed the Turkestan Turks, and from a single Turkic nation, five separate “national republics” were created, each with its own language, separated from each other by a “Chinese wall” and an “impassable moat” (Esmagambetov, 2013b, p. 278). Despite the forces of migration and modern nation-building, he believed that a strong bond of cultural brotherhood persisted among these communities. Despite this, a strong bond of cultural fraternity has been and continues to be maintained between these peoples. Because, in the words of Chokayev, *“Turkestanians are Turkists. Because they are Turks. For them, Turkism is as natural as their Turkishness. As they will act on the basis of this unity in their own country, they adopt their cognate nationals outside the natural, geographical unity with the same naturalness.”* (Esmagambetov, 2014, p. 355) According to Chokayev, it is not possible to secure the future of Turkestan unless all Turkestan Turks, such as Kazakhs, Kyrgyz, Uzbeks and Turkmens unite around the Turkestan national ideal. (Mustafa Chokayev, 1932b, p. 5)

Chokayev viewed the idea of unity as a natural outcome of this shared cultural foundation. He argued that Turkic peoples should return to their roots, remember their common values, and unite around them. By stating that *“it is natural for Turkestanis to be Turkists because they are Turks,”* he emphasized the importance of shared traditions and values within a unified geographical and cultural space.

This perspective is based not on ethnic superiority but on cultural affinity and historical interconnectedness. For Chokayev, unity is not an ideological imperative but a sociological and historical necessity. He believed that these peoples must come together because their shared past, common values, and collective future make them partners in the same destiny.

COMMON HISTORICAL CONSCIOUSNESS: THE MEMORY OF IDENTITY AND RESISTANCE

The third and perhaps the deepest layer of Mustafa Chokayev's vision of unity is the common historical consciousness. According to him, national historical consciousness not only ensures a correct understanding of the past; it is also the most solid ground for uniting around a common identity, cultural solidarity and developing a common orientation towards the future. In this context, he sees the fact that Turkey has become the center of Turkish historiography as a promising development for the Turkic peoples under Soviet rule. The writing of history in a scientific, independent and self-driven manner plays a fundamental role in the construction of the national self. (Esmagambetov, 2013a, p. 305) For this reason, history has a strategic meaning.

Chokayev draws attention especially to the ideological character of Soviet historiography. According to him, the Soviets falsified history from the perspective of class struggle and distorted historical facts to suppress the national consciousness of the peoples. Therefore, the science of history became not only an academic but also a political field. (Mustafa Chokayev, 1931a, pp. 4–6) It is not possible for peoples to recognize themselves and build unity without revealing the true history.

In Chokayev's opinion, history is a fundamental source for a people in order for it to survive and preserve its identity. Falsification of this source through false and prejudiced interpretations not only misleads different communities of that people but also weakens their moral resistance and their claim to have equal rights with other nations. As a matter of fact, the Turkic peoples have directly experienced such ideological manipulations carried out by the West in the name of science. (Esmagambetov, 2013a, p. 305)

ECONOMIC INDEPENDENCE AND INTEGRATION

According to Mustafa Chokayev's views, political independence can only gain meaning through economic independence. (Chokayev, 2024, p. 72) Criticizing the dependence of Turkestan on cotton production during the Soviet period, Chokayev stated that this unidirectional economic structure made the peoples of the region fragile and dependent on foreign countries. (Chokayev, 2024, pp. 102–104; Esmagambetov, 2012a, p. 396) According to him, in order for the peoples of Turkestan to build an independent future, it is essential to establish an economic order based on economic diversity, open to mutual benefit and free from exploitation. (Chokayev, 2024, p. 108) Mustafa Chokayev sees economic independence not only as a matter of development but also as a fundamental condition for political independence and becoming an equal actor in international relations. According to him, the condemnation of Turkestan to a unidirectional agricultural structure that serves Moscow's cotton policies leads the people to hunger and makes the region dependent on foreign countries. In order to prevent this situation, he emphasizes that Turkestan must first of all achieve an agricultural production system that will meet its own food needs.

While talking about the need to build Turkestan on fully independent foundations in both political and economic terms, Chokayev emphasizes that this independence does not exclude relations with the world. On the contrary, he argues that a Turkestan that has achieved prosperity and has full control over its own resources can establish economic relations with other countries on equal terms. This approach shows the strategic importance of economic independence and sustainable development for the integration of Turkic states and balanced relations with the outside world. (Esmagambetov, 2012a, p. 344)

Chokayev argues that Turkic countries may be in alliance with different nations according to their geographical locations and political bal-

ances. However, these differences should not prevent Turkic peoples from supporting each other culturally and spiritually. For example, Azerbaijan can develop closer political and economic relations with Georgia and the Caucasus than with Turkistan. Likewise, Crimea may need to have closer relations with Ukraine. However, despite belonging to different groups on political issues, Turks should support each other culturally and spiritually. (Mustafa Chokayev, 1932a, p. 10)

In an article he wrote in 1931, Chokayev points out that the Bolsheviks wanted to establish a Central Asian Federation by dividing Turkestan into provinces such as Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Tajikistan and Karakalpakistan, but wanted to keep Kazakhstan separate from this federation. However, Chokayev criticizes this approach and says the following: *“Our goal is indivisible national Turkestan. We envision our future independent national Turkestan as an indivisible state. In its establishment, it is possible to establish several cantons (provinces) as autonomous, as it is here, as required by the conditions. One of the most important tasks of the future national independent Turkestan government is to boil the Turkic tribes in a cauldron with a careful and skillful policy and turn them into a great state.”* (Mustafa Chokayev, 1931b, p. 9)

According to Chokayev’s idea, the relations between the Turkic peoples should be based on cultural unity; on the other hand, politically, each of them should form separate federations and these federations should unite under the roof of a confederation. Chokayev does not rule out the possibility of each Turkic people establishing autonomous structures like the Swiss cantons, which protect their own characteristics and have laws regulating their internal life. According to the findings of Prof. Dr. Koshim Esmagambetov, who is known for his research on Chokayev, in any case, the issue of the form of political unity should be a matter to be considered after the Turkic states gain their independence. (Esmagambetov, 2012b, p. 381)

Mustafa Chokayev's idea of unity is a multifaceted strategic vision shaped in the triangle of language, culture and history. The basic principles he puts forward are not only a reaction to the problems of his time, but also a systematic road map for the Turkish world of the future. The construction of a common language, the consolidation of cultural brotherhood and the revitalization of historical memory are indispensable prerequisites for the Turkic peoples to act together.

Critique of Panturkism and a Realistic Understanding of Unity

According to Chokayev, Panturkism or Panturanism is a complex concept that needs to be addressed in different contexts. He states that the Bolsheviks initially used the ideas of Panislamism and Panturkism for their own propaganda in line with their revolutionary aims in the East. (Chokayev, 2024, p. 192) However, Chokayev emphasizes that the Bolsheviks later began to see Panturkism as a threat to their control and began to divide the Turkic peoples to create separate "national autonomous" republics. (Chokayev, 2024, pp. 80, 191)

He notes that the Soviets and figures such as Kerensky accused Kemalist Turkey of harboring Panturanist ambitions, such as annexing Turkish regions in Russia. (Chokayev, 2024, p. 147) Chokayev firmly rejects these claims and says that the focus of modern Turkey is "Turkism" that is, the consolidation of its national independence and democratic regime. (Chokayev, 2024, p. 147)

According to Chokayev, the most important thing for Turkestanis is to gain their national independence by getting rid of Russian domination, no matter what color it is (red or white). (Chokayev, 2024, pp. 99, 108) Although there were historical aspirations for the unification of Turkic peoples, the primary struggle was for self-determination. (Chokayev, 2024, p. 230) The idea of unification with Turkey did not form the basis of their movement. (Chokayev, 2024, p. 147)

In the Soviet context, Chokayev states that figures such as Sultan Galiyev used the idea of the “Turan State” as a means of resistance against Moscow’s centralist “pan-Russian” policies. This was aimed at establishing a people’s democracy based on state capitalism and did not necessarily imply unification with Turkey.

In sum, according to Chokayev, Panturkism or Panturism could express the desire of the Turkic peoples for unification, but it could also be considered an ideology used and later suppressed by the Soviets for their own interests, a source of unfounded accusations against Turkey, and a form of reaction against “pan-Russian” domination within the Soviet Union. In particular, Chokayev emphasized that Kemalist Turkey had no such expansionist ambitions and that Turkestan’s priority was its own independence. (Chokayev, 2024, pp. 150, 155)

Mustafa Chokayev’s ideas on unity in the Turkic world were characterized as “Panturkist” or “Panturanist” by some circles of the period. However, Chokayev firmly rejected such accusations and repeatedly stated that his understanding of unity was not based on ethnic superiority or an expansionist ideology. His approach is a voluntary, peaceful and egalitarian model of unity based on cultural and historical commonality. According to Chokayev, the struggle against the Soviet Union could not be carried out under the banner of either Islamism or Pan-Turkism. This struggle had to be carried out within a framework of universal values based on the right of peoples to self-determination and cultural freedoms.

Chokayev’s realism is also reflected in his gradual and strategic approach to the idea of unity. He argued that instead of a sudden and centralized unity model covering all Turkic peoples, federations based on regional affinities should be formed and these structures should be integrated within the framework of a confederative union over time.

It is based on the principle that each person should unite toward common goals while preserving their internal structure and cultural character-

istics. In this respect, Chokayev developed a pluralist and pragmatic political theory compatible with the early models of international cooperation.

These views show us that Mustafa Chokayev's criticism of Panturkism reveals that he adopted an understanding of unity based on the needs and realities of the peoples, far from ideological dogmatism. This perspective continues to offer a strong foundation for contemporary cooperation initiatives within the Turkic world.

This intellectual framework is echoed in the activities of the Organization of Turkic States today; the principles Chokayev advocated a century ago have evolved into institutional and internationally applicable models. Therefore, Chokayev's vision of unity is not merely a historical concept, but a robust theoretical foundation for the Turkic cooperation projects of both today and tomorrow.

INTELLECTUAL CONTINUITY BETWEEN MUSTAFA CHOKAYEV'S VISION OF UNITY AND THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES

The ideas developed by Mustafa Chokayev on unity in the Turkic world are not merely historical perspectives articulated in the early 20th century; they also constitute a conceptual and political precursor to the contemporary cooperation efforts among today's Turkic states. In this context, the Organization of Turkic States (OTS), founded in Nakhchivan in 2009 and undergoing institutionalization since 2021, demonstrates remarkable parallels with Chokayev's vision of unity. The OTS's initiatives in the fields of language, culture, economy, and history can be regarded as contemporary manifestations of the strategic principles that Chokayev consistently advocated in his writings and political discourse.

The activities of the OTS, such as common alphabet studies, common educational curriculum projects, terminology unity initiatives and youth programs *Organization of Turkic States Strategy For "2022-2026,"* (No Date Specified); *Türk Dünyası 2040 Vizyonu*, (No Date Specified)), are

a direct institutional continuation of Chokayev's proposal. The Organization of Turkic States attaches great importance to the deep-rooted and rich common history of its member states. It is certain that the ancient, deep and rich common history of the Turkic states, which gained their independence after the collapse of the Soviet Union, was influential in the establishment of the organization. For this reason, the member states aim to develop these relations by rediscovering common culture, history, religion, language and many similar rich relations. (Çınar & Uzun, 2023, p. 144)

The preparation of a common history book, which is one of the projects of the Turkic Academy within the OTS, aims to build a multinational, multilayered history based on common values instead of the ideological historiography criticized by Chokayev. The Organization of Turkic States' publication titled Strategy of the Organization of Turkic States 2022-2026 provides direct information on the preparation of common textbooks. In this context, it is planned that textbooks on Common Turkic History, Geography of the Turkic World and Common Turkic Literature will be prepared by the Turkic Academy and included in the curricula of the national educational institutions of the interested parties. *Organization Of Turkic States Strategy For "2022-2026,"* (No Date Specified), p. 27)

Economic cooperation projects, logistics networking and trade liberalization steps of the OTS are in line with Chokayev's views on economic independence and integration. As stated earlier, according to Chokayev, in order for the peoples of Turkestan to build a free future, an economic structure that is closed to exploitation, based on mutual benefit and diversified, should be established. In his opinion, economic independence is the basis not only for development but also for political sovereignty and an equal voice in the international arena. The OTS vision of economic cooperation includes increasing trade and investment among the member states and promoting economic growth and integration into the global economy. Concrete steps are being taken to develop logistics networks and trade facilitation, aiming at

deeper economic integration and trade liberalization in the future. (*İşbirliği Alanları Detay*, n.d.; *Organization Of Turkic States Strategy For "2022-2026,"* (No Date Specified), pp. 5–11) The Middle Corridor Project aims to strengthen transportation and trade links between Turkic states while at the same time creating alternative routes to counter economic pressure from great powers such as Russia and China. (Kaya, 2024)

The OTS offers a mechanism that respects the sovereignty of member states but is based on political coordination, common interests and cooperation on regional security issues. This structure is based on equality, mutual respect and common interests, not ethnic or sectarian superiority. This multilateral cooperation directly corresponds to the Chokayev model of economic solidarity based on equal relations.

CONCLUSION AND EVALUATION

Mustafa Chokayev was a multifaceted intellectual who led the struggle of Turkestan peoples for political independence, cultural freedom and preservation of their historical identity at the intellectual level in the early 20th century and carried this struggle to the international level during his years of exile. The understanding of unity he developed was shaped on the basis of a common language, common historical consciousness and common culture; instead of ethnic superiority or ideological dogmatism, he put forward a model based on voluntarism, equality and strategic realism. Chokayev's intellectual universe created a field of mental resistance against Russian imperialism and Soviet ideological domination, defending the ability of peoples to exist with their own identities.

Chokayev's vision of unity overlaps significantly with the multilateral cooperation mechanisms developed among independent Turkic states today. In particular, the OTS offers a structure close to the federative and confederative cooperation model proposed by Chokayev and creates an integration process that operates on the principles of voluntary participa-

tion, equal representation, cultural partnership and economic solidarity. Chokayev's calls for the reconstruction of historical memory have found an institutional response in OTS's current practices, such as a common alphabet, educational curriculum, scientific terminology unity and cultural policies.

A similar continuity is observed in the economic sphere. Chokayev's approach criticizing Turkestan's dependent structure based on cotton monopoly during the Soviet era is parallel to the cooperation strategies developed by the OTS in the fields of transportation, logistics, trade and investment. In this context, multinational projects such as the Middle Corridor aim not only at economic integration but also at enabling independent Turkic states to act more effectively and autonomously on a global scale.

Chokayev's conception of unity rests on a realistic and pluralistic perspective. His proposal presents a viable model for a politically decentralized structure where different Turkic peoples can cooperate while preserving their distinct identities, even within today's multipolar international order. The OTS's development of relations grounded in cultural proximity and historical ties—without pursuing claims of ethnic superiority—serves as a contemporary embodiment of Chokayev's inclusive vision.

In conclusion, there is a clear intellectual and institutional continuity between the ideas of Mustafa Chokayev and the current relations among independent Turkic states. His envisioned model of unity offers a framework based on historical and cultural ties, advocating equality and strategic cooperation. Today, this model is being implemented through structures such as the Organization of Turkic States. Thus, Chokayev should be regarded not merely as a historical figure but as a pioneering thinker and strategist whose legacy continues to shape the Turkic world's contemporary vision.

Bibliography

- Andican, A. (2022). Türkistan Milli Birlik Hareketi ve Polonya Prometeizmi (1926-1940). In C. Selvi (Ed.), *Türkbilimde Arayışlar* (pp. 30–108). Kutlu Yayınevi, İstanbul.
- Andican, A. A. (2003). *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi* (1. bsk). Emre Yayınları, İstanbul.
- Chokayev, M. (2024). The Policy of the Soviet Union Towards Turkic World (Selected Articles in French) (Abdulvahap Kara, Ed.). Dogu Kutuphanesi, İstanbul.
- Çinar, Y., & Uzun, Y. U. (2023). Köklü Geçmişten Güçlü Geleceğe Türk Devletleri Teşkilatı: Küresel Ekonomik-Siyasal Potansiyeli ve Teşkilatın Geleceğine Dair Öngörüler. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12 (Özel Sayı), pp. 141-156. <https://doi.org/10.33206/mjss.1296831>
- Copeaux, É. (1993). Le Mouvement “Prométhéen”. *CEMOTI*, 16(1), 9–46. <https://doi.org/10.3406/cemot.1993.1050>
- Esmagambetov, K. (2012a). Mustafa Şoqay Şıgarmalarının Toliq Jıynagı (Vol. 3). Daik-Press, Almaty.
- Esmagambetov, K. (2012b). Mustafa Şoqay Şıgarmalarının Toliq Jıynagı Jiynaqqa Kirispe. *Kürespen Ötken Ömir* (Vol. 1). Daik-Press, Almaty.
- Esmagambetov, K. (2013a). Mustafa Şoqay Şıgarmalarının Toliq Jıynagı (Vol. 6). Daik-Press, Almaty.
- Esmagambetov, K. (Ed.). (2013b). Mustafa Şoqay Şıgarmalarının Toliq Jıynagı (Vol. 7). Daik-Press, Almaty.
- Esmagambetov, K. (Ed.). (2014). Mustafa Şoqay Şıgarmalarının Toliq Jıynagı (Vol. 11). Daik-Press, Almaty.
- İşbirliği Alanları Detay. (n.d.). Türk Devletleri Teşkilatı. Retrieved April 16, 2025, from <https://www.turkicstates.org/tr/isbirligi-alanlari-detay/2-ekonomik-isbirligi>
- Kara, A. (2013). Mustafa Tchokaï, Une Vie Pour l'indépendance du Kazakhstan. L'Harmattan, Paris.
- Kaya, E. (2024). Orta Koridor'un Dünya Politikasında ve Avrasya'da Artan Önemi. *Düşünce Dünyasında Türkiz*, Sayı 1, Nisan 2024, pp. 9-35, <https://doi.org/10.59281/turkiz.1458292>
- Libera, P. (2013). *II Rzeczpospolita Wobec Ruchu Prometejskiego* (Vol. 4), Warsaw.
- Mustafa Chokayev. (1931a). Bir Gılmıy Ötirikke Qarsı (Qoqan Avtonomiyasına 14 Jıl Toluvına Oray). *Yaş Türkistan*, 25, 4–11.
- Mustafa Chokayev. (1931b). “Sovyet Orta Asya Federasyonu”den “Milli Müttehid Türkistan Devleti”ge. *Yaş Türkistan*, 16, 4–9.
- Mustafa Chokayev. (1932a). Cephemizi Birleştiriş Hakkında. *Yaş Türkistan*, 31, 6–10.
- Mustafa Chokayev. (1932b). Türkistan Türklüğü. *Yaş Türkistan*, 32, 1–5.
- Organization Of Turkic States Strategy For “2022-2026.” (No Date Specified). Türk Devletleri Teşkilatı / Organisation of Turkic States, (No Place).

- Togan, A. Z. V. (1969). *Hatıralar Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, İstanbul.
- Togan, A. Z. V. (1981). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi* (2.bsk). Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Türk Dünyası 2040 Vizyonu. (No Date Specified). Türk Devletleri Teşkilatı / Organisation of Turkic States, (No Place).
- Yorulmaz, O. (2016). Alaş Orda Hareketi. *Belleten*, 80 (289), pp. 939-976. <https://doi.org/10.37879/belleten.2016.939>

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

MUSTAFA ÇOKAY'IN TÜRK DÜNYASI BİRLİĞİ VİZYONU VE TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI'NDAKİ ÇAĞDAŞ YANSIMALARI

Bu çalışma, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Mustafa Çokay tarafından formüle edilen Türk dünyasında birlik düşüncesinin tarihsel, entelektüel ve ideolojik temellerini analiz etmektedir. Aynı zamanda, söz konusu vizyonun günümüzde bağımsız Türk cumhuriyetleri arasında kurumsallaşan çok taraflı iş birliği modelleriyle, özellikle de Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) bünyesindeki uygulamalarla ne ölçüde örtüştüğünü tartışmaktadır.

Mustafa Çokay'ın birlik anlayışı, klasik etno-milliyetçi Pantürkist yaklaşımlardan farklı olarak, gönüllülük, eşitlik, kültürel ortaklık ve tarihsel bilinç ilkeleri etrafında şekillenen çoğulcu ve pragmatik bir modele dayanmaktadır. Bu bağlamda, ortak dilin yalnızca bir iletişim aracı değil; aynı zamanda kimlik, dayanışma ve kültürel direnişin temel taşı olduğu vurgulanmaktadır. Çokay'ın tarih anlayışı ise, geçmişin ideolojik biçimlendirmelere karşı korunması gereken bilimsel bir alan olarak değerlendirilmiş; ulusal belleğin inşası ve korunması açısından tarih bilincinin stratejik önemi savunulmuştur.

Çalışma, Çokay'ın siyasi tecrübesinin özellikle 1921 öncesi Türkistan'daki faaliyetleri ve 1921 sonrası Avrupa'daki sürgün yılları boyunca yürüttüğü yayıncılık ve diplomasi çabalarıyla şekillendiğini ortaya koymaktadır. Bu dönem, onun düşünsel dönüşümünü tamamladığı ve Türkistan davasını uluslararası boyuta taşıdığı bir safhayı temsil etmektedir. Yaş Türkistan dergisi gibi yayın organları aracılığıyla, kültürel kimliğin korunması ve entelektüel direnişin sürekliliği sağlanmaya çalışılmıştır.

Makale, Çokay'ın öngördüğü birlik modeli ile TDT'nin çağdaş faaliyetleri arasında kurumsal ve kavramsal paralellikler kurmaktadır. Ortak alfabe çalışmaları, ortak tarih ve edebiyat kitapları, gençlik programları,

ekonomik entegrasyon ve lojistik ağ projeleri gibi TDT'nin yürüttüğü girişimler, Çokay'ın öne sürdüğü ilkelerin günümüzdeki somut karşılıklarıdır. Bu çerçevede, Çokay'ın eleştirdiği Sovyet merkezli tarih yazımı yerine, çok sesli ve ortak değerlere dayalı bir tarihsel anlatının inşası hedeflenmektedir.

Ekonomik bağlamda ise, Çokay'ın tek yönlü tarımsal üretim (özellikle pamuk) eleştirisi ile günümüzde TDT tarafından geliştirilen ticaret serbestisi, yatırım iş birlikleri ve ulaşım projeleri arasında dikkat çekici bir benzerlik gözlemlenmektedir. Orta Koridor Projesi gibi girişimler, yalnızca bölgesel entegrasyonu değil, aynı zamanda bağımsız Türk devletlerinin küresel ölçekte daha etkin ve otonom aktörler haline gelmesini amaçlamaktadır.

Çokay'ın Pantürkizm eleştirisi ise onun realist yaklaşımının bir yansıması olarak değerlendirilmektedir. Çokay, Türk birliğinin etnik üstünlük temelli değil; kültürel yakınlık, tarihsel ortaklık ve stratejik dayanışma ilkelerine dayandırılması gerektiğini savunmaktadır. Bu anlayış, bugün TDT çatısı altında sürdürülen çok taraflı iş birlikleriyle büyük ölçüde örtüşmektedir.

Sonuç olarak, Mustafa Çokay yalnızca tarihî bir figür değil; aynı zamanda çağdaş Türk dünyasının kültürel ve siyasi entegrasyonuna yön veren vizyoner bir düşündürdür. Onun çoğulcu, barışçıl ve gönüllülük esasına dayalı birlik modeli, bugün Türk Devletleri Teşkilatı'nın kurumsal çerçevesinde hayata geçirilen stratejilerle entelektüel süreklilik arz etmektedir. Dolayısıyla, Çokay'ın fikirleri tarihsel bir miras olmanın ötesinde, günümüz Türk dünyasının geleceğine yön veren teorik bir referans noktası niteliğindedir.

OĞUZLARIN DİNİ KAHRAMANLIK DESTANLARININ KONU YAPISI VE KAHRAMANLARININ BAZI ORTAK ÖZELLİKLERİ

Doç. Dr. Aybeniz RAHİMOVA*

ÖZET

Oğuz Türklerinin dini-kahramanlık destanlarının olay örgüsünde ve kahramanlarında, eski Türk destanlarıyla, daha sonraki dönemlere ait Oğuz dışı destanlarla ve hatta bazı dünya halklarının destanlarıyla benzer yönler ve örtüşmeler bulmak mümkündür. Bu benzerlikler açısından Oğuznameler de istisna değildir. Dini kahramanlık destanlarındaki kahramanların (Salur Kazan, Karaca Çoban, Battal Gazi, Danişmend Gazi, Sarı Saltuk, Hz. Ali vb.) olağanüstü güçleri olduğu gibi; Oğuz Kağan, Kırgızların *Manas* destanında Manas, Özbeklerin Alpamış destanında Alpamış, çeşitli Türk halklarında ise Köroğlu da aynı şekilde tükenmez bir güce sahiptir.

Kırgız destanında Manas, gücü, çevikliği ve hızı göz önüne alınarak arslan, pars, kaplan gibi hayvanlara benzetilirken; Oğuzların dini-kahramanlık destanlarında da benzer lakaplar aynı nedenlerle verilir. Diğer Türk halklarının destanlarında olduğu gibi, Oğuzların dini kahramanlık destanlarında da kahramanlar düşmanları korkutacak dış görünüme sahiptir. Bu kahramanların dünyaya gelişi de sıra dışı, hatta mucizevidir. Büyülü güçler tarafından korundukları için ateşte yanmaz, kılıç işlemez, ok geçirmezler. Savaşlarda, en tehlikeli ve umutsuz görünen durumlardan sağ salim çıkarlar.

İsimleri rastgele değil, kişisel özelliklerine ve gelecekteki kaderlerine uygun olarak seçilmiştir. Oğuzların dini-kahramanlık destanlarında dikkat çeken önemli bir fark daha vardır: Bu kahramanlar hem Türklüğü hem de (belki de öncelikli olarak) İslam'ı yaymak amacıyla ortaya çıkarlar; sa-

* Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Muhammet Fuzuli Yazmalar Enstitüsü Kıdemli Araştırmacısı
aybenizrahimova88@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6181-3118

dece savaşçı değil, aynı zamanda İslam'ın tebliğcileridirler. Ustalardan ve kitaplardan İslam dininin esaslarını eksiksiz öğrenmişlerdir. Yenilen kâfir dűřman İslam'ı kabul ederse onu affeder ve onunla dostluk kurarlar.

Anahtar Kelimeler: Destan, Oğuz, Türk, Kazan Han, İslam

ABOUT THE PLOT AND SOME SIMILAR FEATURES OF THE HEROES OF THE RELIGIOUS-HEROIC DASTANS OF THE OGUZS

ABSTRACT

In the storyline and personal qualities of the heroes of the religious-heroic dastans of the Oghuz Turks, you can find similar moments with the ancient and medieval dastans of the Turks, even with the epic of some peoples of the world. Naturally, there are similar features with different oguzname. The heroes of the religious-heroic dastans (Salur Ghazan, Garaja Choban, Battal Ghazi, Danishmend Ghazi, Sary Saltuk, Hazrat Ali, etc.) have extraordinary physical strength. The same qualities are possessed by the heroes of other Turkic heroic dastans – Oguz Kagan, Manas in the dastan “Manas” of the Kirghiz, Alpamysh in the” Alpamysh “ of the Uzbeks, Koroglu-Goroglu-Geroglu in the epic of a number of Turkic peoples. In the Kyrgyz epic, for strength, speed and agility, Manasi is called arslan (lion), jolbars (tiger), kaplan (leopard). A number of the heroes of the Oghuz religious-heroic dastans bear similar nicknames. As in different dastans of the Turkic peoples, in the Oghuz religious – heroic dastans, the heroes have an appearance that frightens the enemies. Even the birth of these heroes is unusual. They are protected by magical powers, so they do not burn in the fire; the sword and bow are not dangerous to them. In battles, they come out unscathed from the most dangerous, hopeless situations. Their names are not random; they speak about their personal qualities, their future life. One characteristic quality of the religious-heroic dastans especially attracts attention. They spread Islam everywhere, are both heroes and propagandists of Islam. And have

learned the basic principles of Islam from teachers and books. The enemies they defeat are forgiven if they convert to Islam, and begins to be friends with them.

Keywords: Dastan, Oguz, Turk, Gazan khan, islam

GİRİŞ

Oğuz Türklerinin dini-kahramanlık destanları arasında *Battal Gazi Destanı*, *Danişmend Gazi Destanı*, *Hıyer-nâme*, *Saltukname* ve Hz. *Ali Destanı* ile birlikte *Dede Korkut Kitabı* da zikredilebilir. 16. yüzyılda yazıya geçildiği haliyle günümüze ulaşan *Dede Korkut Kitabı*, sadece bir kahramanlık destanı değil, aynı zamanda bir dini kahramanlık destanıdır. Eser, ilk cümlesinden itibaren Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v.) Peygamber Efendimizin adını anarak şu şekilde başlar: “Resul-ü Aleyhisselam zamanında Bayat Boyundan (Budundan, Topraklarından) Korkut Ata derler bir er ortaya çıktı” (*Dede Korkut Kitabı*, s.19). Destandaki Oğuz kahramanları samimi inançlı Müslümanlardır; İslam uğruna kâfirlere karşı mücadele ederler, namaz kılarlar ve camiler inşa ederler. Her sözlerinden ve davranışlarından gerçek bir Müslüman oldukları açıkça anlaşılır. Araştırmacı Behlül Abdullah, *Kitabı Dede Korkut ve İslam Dini* adlı eserinde haklı olarak şöyle yazar: “*Kitabı Dede Korkut*’ta Oğuzlar-Türkler, bir olan Allah’ı tüm işlerin sahibi olarak bilmiş, her şeyin onun izniyle gerçekleştiğine inanmışlardır. Bir işe başlarken, dualarında, beddualarında dahi yalnızca bildikleri tek Allah’a yönelmeyi esas almışlardır” (Abdulla, s.9).

KÖROĞLU DESTANI VE DEDE KORKUT DESTANLARINDAKİ KAHRAMANLAR

Köroğlu destanındaki kahramanlar da Müslüman olmalarına rağmen, bu eseri dini kahramanlık destanı olarak nitelemek mümkün değildir. *Dede Korkut Kitabı*ndaki kahramanlar, tıpkı *Battal Gazi*, *Danişmend*

Gazi, Hıyarname, Saltukname, ve *Hz. Ali* destanlarında olduğu gibi İslam uğruna savaşır, kiliseleri yıkıp camiler inşa eder, yaşadıkları bölgelerde İslamlaşma politikası yürütür ve kelimenin tam anlamıyla cihat ederler. Onlar, “gazi”dirler.

Örneğin, başkahraman Salur Kazan, gaziye özgü tüm niteliklere sahiptir. Eser boyunca kâfirlerle sınır komşusu olan bir devletin başkomutanı olduğunu çok iyi kavrar ve her zaman savaşmaya hazırdır. “Salur Kazan’ın Evi Yağmalandığında”, Kazan avda olduğu sırada onun evini savunurken hayatını kaybeden Sarı Kalmaş “şehit” sayılır, yani din uğruna ölen birisidir (1, s.38). Dini kahramanlık destanları bu yönüyle ayrılır.

Dede Korkut Kitabı’nda Oğuz toplumu içinde de çeşitli çelişkiler mevcuttur ve bu çelişkiler farklı biçimlerde kendini gösterir. Ancak eserin elimizdeki varyantında en temel çatışma, Müslüman Oğuzlarla kâfirler arasındaki mücadeledir. Bu çatışma, mitolojik açıdan değerlendirildiğinde, kozmos ve kaos düzeyindedir. Kaosu temsil eden kâfirler dünyası, zaman zaman Müslüman Oğuzların düzenine müdahale eder (Tepegöz de bu tür bir olaydır – A.R.), hatta Oğuz’un tümünden yok olması noktasına kadar ilerler. Ancak Oğuz’un kahraman evlatları birlikte ya da bireysel olarak bu kötülüğü ve kaosu alt ederler. Düzeni ve ülkenin huzurunu yeniden sağlarlar.

Çoğu boyda bu ana tema açıkça görülür. Şüphesizdir ki *Dede Korkut Kitabı*, 16. yüzyılda yazıya geçirilmeden ve “redakte” edilmeden önce, yani Oğuzlar henüz İslamlaşmadan önce, bu karşıtlığın “kaos” tarafında başka güçler, “kozmos” tarafında ise Müslüman olmayan Oğuzlar yer alıyordu. Ancak elimize ulaşan versiyonda bu karşıtlık İslam-gayrimüslim (Hristiyanlık ve bazen de putperestlik) çatışmasına dönüştürülmüştür.

Öyle ki, Salur Kazan’a kırılan Uruz’un Abhaz (Hristiyan) ülkesine gidip Hristiyan olma tehdidiyle babasını (aslında bütün Oğuzları) tehdit etmesi, bu anlayışı yansıtır. Bu da demektir ki, Orta Çağ’da en ağır şekilde aşağılanmış Müslüman Oğuz-Türkmen bireyinin yapabileceği en büyük

ihamet ve intikam amaçlı en ağır davranış (burada Kazan Han, Müslüman Oğuz'u temsil eder) İslam'ı terk edip Hristiyanlığa geçmektir. Oğuzların kendilik bilincinde Müslümanlık şuuru bu denli derin bir yere sahiptir ve İslam'a ihanet, Oğuz'a ihanete eşdeğerdir.

Yaşadığımız bölgede – Kuzey ve Güney Azerbaycan ile Doğu Anadolu'da – yüzyıllar boyunca Türkler, yani Oğuzlar yaşamışlardır. Araştırmacıların da haklı olarak belirttiği üzere, bu bölgelere İslam'ın gelişi, Azerbaycan'da, Anadolu'da, Türkmenistan'da ve diğer bölgelerde Oğuzların (sonradan kardeş halklara dönüşen) bir etnos olarak kendilerini fark etmelerinde büyük rol oynamıştır.

Dolayısıyla, *Dede Korkut Kitabı* yalnızca bir destan değil; aynı zamanda Oğuzların etnik öz bilincinin en üst aşamaya ulaştığı, devlet kurma düzeyine eriştikleri, kendilerini Hristiyan ve benzeri yabancı güçlerden koruyabildikleri bir dönemi – bu tarihsel gerçeği – yansıtan bir epiktir. Bu nedenle, yazıya geçirilmiş ve “redakte edilmiş” hali yeni bir gerçekliği yansıttığından, muhtemelen daha önceki varyanttan ideolojik olarak farklılık arz eder. Eğer bu destan İslam'dan önce yazıya geçirilmiş olsaydı ve günümüzde keşfedilseydi, özellikle Müslüman Oğuzların gayrimüslimlerle mücadelesi (asıl tema – A.R.!) başta olmak üzere birçok konuda ciddi farklar ortaya çıkacaktı.

BATTAL GAZİ DESTANI

Oğuz Türklerinin, özellikle de Anadolu ve Azerbaycan Türklerinin ortak dinî kahramanlık destanlarından biri de *Battal Gazi Destanı*'dır. Bir dönem Orta Asya Türkleri arasında da yaygın olan bu destan, *Menakıb-ı Battal Gazi*, *Seyyid Battal Gazi Hikayesi*, *Kitâb-ı Battal Gazi*, *Battalnâme* gibi adlarla tanınmıştır. Destanın başkahramanının prototipi, Emevîler döneminde Hristiyan Bizans'a karşı İslam sancağı altında savaşan, başarılı askerî seferleri ve komutanlığıyla ün kazanan Battal Gazi'dir.

Halk arasında anlatılan rivayetlerde ise Abbâsî Halifesi Harun Reşid (786–809) döneminde Anadolu’da, Malatya civarında yaşamış bir Türk kahramanı olarak şekillenmiş, XI-XIII. yüzyıllarda hakkında bir destan oluşmuş ve dillerde dolaşır hâle gelmiştir. Bu eser XIII. yüzyılda ilk kez yazıya geçirilmiştir (*Kitâb-ı Dede Korkut*’tan üç yüzyıl önce! – A.R.). Destanın konusu, olay örgüsü ve karakterlerinde görülen bazı tipik özellikler tarafımızdan ayrı bir makalede ele alınmıştır.

Anadolu’ya yerleşen Oğuz Türklerinin İslam’ı ve Türklüğü yaymalarıyla ilgili ilk destanın kahramanı olan Battal Gazi, kaynakların verdiği bilgilere göre, Hristiyanları korkutan, onların kale ve şehirlerini bazen kılıcıyla, bazen de zekâsı ve hileyle ele geçiren bir mücahittir. Battal Gazi, cihat eden bir gazidir. Oğuzların kendi ifadeleriyle bir “alp”, bir “eren”dir. Araştırmacılar “eren” sözcüğünün din uğruna savaşan yiğit, komutan anlamına geldiğini belirtmişlerdir (Koroğlu, s.176).

Bu özellikleriyle Battal Gazi, *Kitâb-ı Dede Korkut* kahramanlarına, özellikle Salur Kazan’a oldukça yakındır. Burada şu hususu da belirtmek gerekir: *Kitâb-ı Dede Korkut*’ta olaylar ağırlıklı olarak Kafkasya’da geçse de Anadolu’da da bazı hadiseler yaşanır. *Battal Gazi Destanı*’nın metninde ise Azerbaycan Türkçesine uygun çok sayıda ifade yer almaktadır. *Kitâb-ı Dede Korkut*’ta Şiilikle ilgili bazı unsurlar gözlemlendiği gibi, Battal Gazi de Hz. Ali soyundan gelen bir seyyiddir. Nitekim, eserin el yazmaları ve baskı nüshaları Azerbaycan Milli İlimler Akademisi M. Fuzuli Elyazmaları Enstitüsü’nde muhafaza edilmektedir. Bu da destanın bir dönem Azerbaycan’da çok iyi tanındığının açık bir göstergesidir.

DÂNİŞMEND GAZİ DESTANI

Konusunu Müslüman Oğuzlarla Hristiyan dünyası arasındaki mücadeleden alan epik eserlerden biri de *Dânişmend Gazi Destanı*’dır. Tarihi bir şahsiyet olan Dânişmend Gazi, 1071 yılında Dânişmendliler Devleti’ni kurmuştur. Bu devlet, Orta Anadolu’da Sivas, Niksar, Amasya, Tokat,

Kayseri, Zamantı, Elbistan gibi bölgeleri kapsayan geniş bir coğrafyada etkili olmuştur. Anadolu’da İslam’ın yayılmasında önemli rol oynayan bu devletin kurucusuna adanan destan, *Dânişmend Gazi Destanı*, *Kıssa-i Melik Dânişmend* veya *Dânişmendnâme* gibi adlarla anılmaktadır.

Destanın başkahramanı olan Dânişmend Gazi, tarihî bir kişiliktir ve Oğuz Türklerinden olup Oğuzların önemli boylarından biri olan Çepni boyuna mensuptur. Horasan’dan Anadolu’ya göç eden ilk Oğuz boylarından biri olan Çepniler, Karadeniz kıyılarına yerleşmiş ve “Karadenizliler” adıyla da tanınmışlardır. Bu boyun mensupları mücadeleci, savaşçı ve güçlü kişilikleriyle bilinmektedir. Kaynaklar, Oğuz Kağan, Melik Dânişmend Gazi ve Sarı Saltuk gibi pek çok destan kahramanının Çepni boyuna mensup olduğunu belirtmektedir.

Kıssa-i Melik Dânişmend, zaman bakımından Anadolu’da İslam uğruna kâfirlere karşı savaşan Oğuz kahramanlarını konu alan destanlar zincirinde *Battal Gazi Destanı* ile *Saltuk Gazi Destanı* arasında yer almaktadır. *Battal Gazi Destanı* VIII. yüzyılda, *Dânişmend Gazi Destanı* XI-XIII. yüzyıllarda, *Saltuk Gazi Destanı* ise XIII-XIV. yüzyılda yaşanan olayların epik ifadesidir. Her üç eserde de efsane unsurları ile tarihî gerçeklikler kendine özgü bir biçimde harmanlanmıştır.

Dânişmend Gazi, İslam’ı yaymak amacıyla silahlı mücadelesine Malatya’dan başlarken, Saltuk Gazi Sinop’tan yola çıkar. Her iki destanda da *Kitâb-ı Dede Korkut* ile örtüşen birçok unsur dikkat çeker. Oğuzların *Hıyer-nâme*, *Hazret-i Ali Destanı*, *Hamzanâme*, *Müseyyibnâme* ve *Ebu Müslimnâme* gibi dinî-kahramanlık destanlarında da temel konuyu ve olay örgüsünü, Müslüman Oğuzların İslam’ı bölgede yaymak uğruna Hristiyanlara karşı verdikleri mücadele oluşturmaktadır.

Araştırmacılar, Türk halklarının kahramanlık destanlarında bazı ortak temaların ve olay örgülerinin başka dünya halklarının destanlarıyla da benzerlik gösterdiğini ifade etmektedir. V.M. Jirmunski, Kırgızların *Manas*

destanının diğer milletlerin destanlarıyla benzer yönlerine dikkat çekerek şunları belirtir: “Manas’ın epik biyografisinde yönlendirme amacıyla aşağıdaki bölüm gruplarından söz edilebilir: 1) Doğum ve çocukluk, nişanlısıyla evlenmesi ve ölümü gibi gerçek biyografik motifler; 2) Akraba ve tâbileriyle çekişmeler; 3) Barış dönemine ait sahneler (şenlikler ve ziyafetler); 4) Manas’ın seferleri” (Jirmunski, s. 276).

Manas destanında kahramanın olağanüstü bir şekilde doğmasına Jirmunski özellikle vurgu yapar: “Kahraman, çocuksuzluktan utanan yaşlı ebeveynlerin duaları sonucunda mucizevî bir şekilde dünyaya gelir. Ebeveynlerin gördüğü rüyalar ve diğer alametler kahramanın doğumunun yaklaştığını bildirir. Bu olağandışı doğum, fiziksel olarak büyük bir bebeğin dünyaya gelmesiyle olur. Çocuğun daha beşikteyken sergilediği güç, onu kundaklamak isteyenleri zorlar; bakıcılara karşı agresif ve doyurulamazdır. Henüz çocukken gösterdiği haşinlik, onun ileride büyük bir kahraman olacağını habercisidir” (Jirmunski, s. 276).

V.M. Jirmunski’nin *Manas* destanı örneğinde vurguladığı bu noktalar, Oğuzların dinî-kahramanlık destanlarında da mevcuttur. *Kitâb-ı Dede Korkut*’ta da olağanüstü doğum örnekleriyle karşılaşırız. “Dirse Han oğlu Buğaç Han Boyu”nda Dirse Han’ın çocuğu olmadığı için hakarete uğradığı anlatılır. Eşiyle birlikte ziyafet düzenler, yoksulları doyurur, adaklar adar ve Allah’tan evlat diler. Doğan çocuk, daha on beş yaşındayken üzerine saldıran bir boğayı yumruğuyla yere serer ve ardından başını keser. Dede Korkut gelir ve bu kahramana “Buğaç” adını verir. Oğuz geleneğine göre baba, oğluna miras ve beylik verir.

“Kamböre’nin oğlu Bamsı Beyrek Boyu”nda (Topraklarında, Bundunda) ise Bayındır Han’ın meclisinde oğulsuzluğu nedeniyle üzüntü duyan Kamböre’ye dua edilir ve doğacak çocuğun bir kızla evlendirilmesi için antlaşma yapılır. Çocuk doğar ve ona Bamsı Beyrek adı verilir. On beş yaşına geldiğinde güçlü ve cesur bir kahraman olur. Tüccarları soymak isteyen haydutları alt eder ve sonunda sevdiği Banı Çiçek’le evlenir.

“Basat’ın Tepegöz’ü Öldürdüğü Boy”da (El’de, Topraklarda) ise Oğuzlara bir düşman saldırısı gerçekleşir ve halk göç eder. Bu karışıklık sırasında Aruz Koca’nın bebek oğlu geride kalır ve bir aslan tarafından büyütülür. Dönüşte çocuk bulunur ve Dede Korkut ona “Basat” adını verir. Başka bir olayda, Aruz’un çobanı bir periye rastlar ve bir yıl sonra peri, doğan çocuğu Oğuzlara getirir. Tek gözlü, olağanüstü güçlü ve hızla büyüyen bu varlık, halka ve sürülere zarar vermeye başlar. Hiç kimse onu durduramaz. Dede Korkut arabuluculuk yapar. Her gün iki insan ve beş yüz koyun verilmesi karşılığında barış sağlanır. Ancak halk, bu yükü taşıyamaz hâle gelir. Aruz Koca’nın oğlu Basat, Oğuzları bu beladan kurtarmak için Tepegöz’le dövüşmeye gider. Cesareti ve zekâsıyla onu alt ederek öldürür.

Halkbilimci H. Koroğlu, bu hikâyedeki tek gözlü yaratığın dünya halkları folklorunda da çokça yer aldığını belirtir: “Sekizinci Oğuzname, diğerlerinden farklı olarak birçok dünya halkının folkloruyla bağlantılıdır. Bu motif, Fransız, İtalyan, Alman, Fin ve Slav halkları gibi Oğuzlarla doğrudan ilgisi olmayan toplumlarda 200’den fazla varyantta görülmektedir” (Koroğlu, s. 136). Tepegöz’ün doğumu olağanüstüdür: babası bir çoban, annesi ise bir peridir. Basat’ın kahraman olması da olağandışıdır, çünkü bir aslan tarafından büyütülmüştür. Belki de burada bir tür simgesellik vardır. Oğuz’a büyük bir tehdit oluşturan Tepegöz, yine olağanüstü bir biçimde yetişmiş olan Basat tarafından alt edilir (İki karakteri birleştiren diğer bir nokta da Basat Aruz Koca’nın öz oğlu iken, Tepegöz Aruz’un çobanının oğludur – A.R.).

Bazı araştırmacılar, Tepegöz’ü Oğuzların yabancı, özellikle kâfir kadınlardan (destanda peri – A.R.) doğan, Oğuz’a düşmanlık besleyen ve ona ihanet eden çocukların simgesel temsili olarak yorumlamaktadırlar: “Kanaatimizce *Dede Korkut Kitabı*’nın yazarı Tepegöz karakterini rastgele oluşturmuş değildir. Oğuz beyleri kâfirlere karşı zafer kazandıklarında sadece mal-mülk değil, güzel kızları da ganimet olarak almış, hatta onlarla evlenmişlerdir. Destandaki peri figürü, bu kâfir kızlarının; ondan doğan

Tepegöz ise Oğuzlara düşmanlık ruhuyla yetiştirilen çocukların genelleştirilmiş bir figürüdür” (Seyran, s. 200).

Elimize ulaşan “redakte edilmiş” *Dede Korkut* metni, özellikle Orta Çağ’da Azerbaycan ve Anadolu coğrafyasında yaşanan olayları, Müslüman Oğuzların Hristiyanlarla mücadelesini ve İslam’ın yayılmasını yansıtmaktadır. Folklor araştırmacısı P. Mirabil, destanın bu dönemin ideolojik ve manevi ihtiyacına cevap veren bir gazâtnâme (Gazavâtnâme veya gazanâme olmalı. Gazâtnâme diye bir şey yok.) ile benzeştiğini ifade eder: “Müslümanlığı kabul eden Oğuz Türkleri, özellikle XI. yüzyıldan itibaren Doğu Anadolu’da kök salmışlardır. Sonrasında Küçük Asya’nın içlerine yönelmeleri bir zorunluluğa dönüşmüştür. İslam’ın Türkler arasında yaygınlaşması ve kâfirlere karşı yürütülen seferlerin ideolojik zemin kazanmasıyla bu zorunluluk büyük bir manevi güç hâlini almıştır. Selçuklular ve ardından Osmanlılar, bu bayrak altında Bizans’ı dize getirmiştir. Bu tarihî olaylar *Dede Korkut* efsanesinin ilk anlatılarını ‘redakte’ etmiş, Gazavâtnâme biçiminde yeni anlatıların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Söz konusu redaksiyon, destanın yazıya geçirilmesi ve kopyalanması sırasında daha sistemli bir şekilde yürütülmüştür” (Seyran, s. 191).

“Battal Gazi Destanı”nın baş kahramanı Seyyid Battal Gazi’nin olağanüstü doğumunun ve büyümesinin tasvirinde destanın dini-kahramanlık eposu olduğu ve İslam ideolojisine hizmet ettiği daha çok dikkat çekmektedir. Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v.) ve Hazreti Ali’nin soyundan gelen Battal Gazi’nin (asıl adı Cafer), dünyaya geleceği ve İslam uğrunda kahramanlıkla kılıç çalan bir gazi olacağı 200 yıl önce vahiy meleği Cebrail tarafından Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v.) Peygamberimize bildirilir. Cafer’in babası Malatya’da yaşayan, şehit olmuş kahraman komutan Hüseyin’dir. Böylece Peygamber’imizin vefatından iki yüz yıl sonra onun soyundan gelen Cafer adlı bir kahramanın Rum’u fethedeceği müjdelennmiştir: “Sen dünyadan gittikten sonra Malatya şehrinden pehlivan zuhur edecek, Cafer adlı, Hüseyin Gazi’nin oğlu, Emirül-Mümi-

nin Ali ibn Ebu Talib'in torunu olacaktır. O Cafer, dünyada Hak yolunda kılıç çalıp işler yapacaktır ki, dünyada Rüstem Zal yapmamıştır" (Kitabi-Battal Gazi, s.36).

Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v.), o dönemde sahabelerinden yalnızca Abdulvehhab'ın hayatta kalacağını öğrenir. Abdulvehhab'ı çağırır. Cafer'e ulaştırmak için ağzından aldığı suyu onun ağzına döker ve bir mektup yazıp mühürleyerek verir. O'na tembih eder; selamını Cafer'e iletin ve onu gözetip kollasin.

Cafer'in büyük Türk-İslam komutanı olacağı destanda önceden belirtilir: "Hüseyin, Şam tarafında avlanırken atlas örtüyle süslenmiş çok güzel bir ceylan görür ve onu kovalayarak bir mağaraya girer. Burada eyerli, yünlü, üstünde heybesi olan sahipsiz bir sarı at görür. Yanında bir mızrak ve gürz vardır. Hüseyin ne yapsa atı tutamaz. Mağaradan aniden bir ses Aşkar adlı bu ata der ki, sen İslam uğrunda gazalar yapacak Cafer'e aitsin. At sakinleştikten sonra Hüseyin onu silahlarıyla birlikte alıp götürür. Heybede iki bölük saç ve pehlivan silahları olduğunu görür. Geri dönerken Hüseyin bir yere yatar ve uykuya dalar. Uykusunda gördüğü bir pir ona şöyle der: "Ya Hüseyin! Müjde olsun sana ki, Cafer senin oğlundur. O gelince Rum'u Müslüman edecektir ve yapacağı işleri, şimdiye kadar hiçbir pehlivan- yiğit başaramamış olacaktır" (Kitabi-Battal Qazi, s.38). Münacaat eden bir astrolog da Cafer'in parlak geleceğinden bahseder. Hüseyin, oğlu dünyaya geldiğinde sevinçten üç gün, üç gece meclis kurar. Bundan sonra Hüseyin, şehit olur. Oğlu Cafer, on yaşında olağanüstü gücüyle seçilen bir kahramana dönüşür. Bununla birlikte, o; ilimleri, özellikle de dini ilimleri mükemmel öğrenir ve kalplere dokunan hoş sesiyle hutbe okur: "Cafer on yaşına geldi. Azim bir boy bağladı. Dört kitap üzerine okudu, ilmi-tefsirde benzeri yoktu. Her zaman Cafer hutbe okuduğunda işitenler, onun hoş avazından ve fesahatinden coşup feryat ederlerdi. Sonra silahşorluğa heves etti. Kazban adlı bir silahşoru vardı. Çok mahir biriydi. Cafer ondan silahşorluğu öğrendi ve çok güzel bir boy bağladı. Tam bir kemal oldu ki, benzeri yoktu.

Ata binmekte, kılıçta, okta ve her alanda mükemmeldi, **çok uzun boylu, yenilmez ve güçlü** biri oldu” (Kitabi-Battal Gazi, s. 40-41).

Görüldüğü gibi, geleceğin büyük İslam gazisi, destanın başında yalnızca savaşmayı değil, dini ilimleri de öğreniyor ve İslam’ı gerekli seviyede tebliğ edebilecek bir kişi haline geliyor.

DANIŞMEND GAZİ DESTANI

Danişmend Gazi Destanının başkahramanı, gerçek bir tarihî şahsiyet olan ve daha önce Azerbaycan’da yaşamış Oğuz-Türkmen ailesine mensup, 1064 yılında Sultan Alparslan’ın hizmetine girerek Malazgirt Meydan Muharebesi’ne katılan ve sonrasında Danişmendli Devleti’nin temellerini atan Gazi Melik Ahmed Danişmend’dir. Efsanevi mekânlar ve olağanüstü mitolojik varlıklarla mücadele sahnelerinin bulunmadığı destanda, Danişmend Gazi’nin dünyaya gelmesi, çocukluk ve gençlik döneminin tasviriyle başlanır.

Melik Ahmed’in annesi Malatya emiri Ömer’in kızı, babası ise Ali bin Mizrab’dır. O, Battal Gazi’nin torunu Sultan Turasan ile dostluk yapar ve ondan dövüşmeyi öğrenir. Aynı zamanda İslam ilimleriyle de meşgul olur. Bir gece rüyasında Peygamber Efendimizi Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v.) görür ve ondan bölgede İslam’ı yaymak için cihat ve gazâ etme emri alır. O gün, Sultan Turasan da Battal Gazi’yi rüyasında görür ve aynı emri alır. İkisi Bağdat’a gidip halifeden gazâ ve cihat için izin alırlar. Halife izin verir ve Battal Gazi’nin alemiyle Ebu Müslim Horasanî’nin sancaklarını onlara verir. Onlar, Rum diyarında gazâ ve cihada başlarlar. Görüldüğü üzere, **Danişmend Gazi Destanının** kahramanları, kendilerinden önceki İslam mücahitleri olan Battal Gazi ve Ebu Müslim Horasanî’nin takipçileri olarak sunulmaktadır. Danişmend Gazi, çocukluk yaşlarından itibaren olağanüstü güç ve yiğitliğiyle öne çıkar, savaşmanın yanı sıra İslam ilimlerini de öğrenir.

Daha sonraki dönemde meydana gelen olaylar, Müslüman Oğuzların kâfirlerle mücadelesi hakkında anlatılan **Saltuknamede**, gerçek adı Şerif

Hızır olan Sarı Saltuk, Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin soyundandır. (Bu cümle bütünlüklü değil. Cümlelerin ilk kısmı ikinci kısmı ile uyumlu değil. Cümle düzeltilmeli. Muhtemelen iki cümle birleşmiş. Birinci cümlelerin sonu, ikinci cümlelerin başı silinerek bu hale gelmiş olmalı.) Öz babasının ölümünden sonra ona babalık yapanlardan biri Battal Gazi'dir. Eserin başında, kahramanın dedesi Seyid Hüseyin ve babası Seyid Hasan'ın din uğruna verdikleri savaşlardan (gazâlardan) bahsedilmektedir. Babası Seyid Hasan, düşmanları tarafından zehirlenerek şehit olduktan sonra, Abdulaziz adlı bir kişi onun eğitimine devam eder. Bir süre sonra, kahramanın annesi de vefat eder ve yalnız kalır. Seravil adlı halası, onu elinden tutarak Emir Ali'nin yanına götürür. Emir Ali, Şerif'i o dönemde Azerbaycan'da bulunan Sultan Süleyman Sebüktekin'in yanına gönderir. Sultan ile birlikte ava giden Şerif, burada tüm yeteneklerini sergiler. Buna hayran kalan Sultan, on dört yaşındaki gence günde kırk dirhem ücret ödenmesini emreder. Eserin başında, birinci ciltte Şerif Hızır, efsanevi silahlar edinir. Hercenavan tekûru (İblis ruhlu düşman) Tirbanos'u öldürür.

Alyon adlı kâfir komutanıyla dövüşte zafer kazanarak Saltuk adını alır. Kâbe'ye, Kaf Dağı'na, Kef'e ve Kırım diyarına, Mısır'a, Habeşistan'a, Hindistan'a seyahatler yapar, zaferler kazanır. Tarihi ve efsanevi olayların iç içe geçtiği destanın hikâyesinde, rüya görmeler önemli bir yer tutar. Bir gün, Hz. Muhammed, Sarı Saltuk'un dedelerinden Battal Gazi'nin rüyasına girer ve ona şöyle der: "Oğlum! Senin neslinden bir kişi gelecek. İsmi Hızır olacak. Yani Sarı Saltuk olacak. Anadolu'ya gelip birkaç kiliseyi yıkacak. Anadolu onun sayesinde İslam ile dolacak. Onunla ümmet güçlenecek ve birçok kâfiri bilek gücüyle Müslüman yapacak. Sen ise çok kısa zamanda bana ulaşacaksın. Şehit olup şehadet şerbetini içeceksin" (Saltukname, s. 21).

Cihada gitmek isteyen Sarı Saltuk'un gece rüyasında gördüğü Battal Gazi ona şöyle der: "Ciğerimin parçası! Kalk, sefere çık. Karşında kimse duramaz, git filan mağaraya, benim bindiğim Aşkar'ı orada bulacaksın, savaş araçları ve elbiseleri de oradadır. Keyyüs'ün mızrağını ve diğer si-

lahları da al. Kuştasab kalkanı ve Hamza'nın tüm silahları da oradadır” (Saltukname, s. 26). Ardından, Şerif’e Aşkar’ın yerine, Hz. Ali’nin Zülfikâr atı ve silahları verilir.

XIII-XIV. yüzyıllarda ilk kez kaleme alındığı düşünülen ve AMEA Muhammed Fuzuli adına El Yazmaları Enstitüsü’nde üç el yazması ve iki basım nüshası bulunan **Xavernâme**¹ destanında, Hz. Ali, Duldül ve Ükâb adlı atları, Zülfikâr adlı kılıcıyla birçok gerçek ve mitolojik ülkeye gidip gerçek ve mitolojik güçlerle mücadele eder, kâfirleri yener ve İslam’ı yayar. Eserdeki figürlerden Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v.), Hazreti Ali’nin oğulları Hasan ve Hüseyin, Ebu Muhsin, Hz. Fatıma, Hz. Ömer, Sad b. Ebi Vakkas ve Malik Ejder gerçek şahsiyetlerdir. Sonunda; Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v.), Hz. Ali ve dostlarının gazâdan sağ döndüklerine sevinir, onları kutlar. Buradaki bazı olaylar, **Hz. Ali Destanı**’nda tekrar eder.

SONUÇ

Oğuz Türklerinin başlıca dinî-epik kahramanlık destanlarını incelediğimizde, bu eserlerdeki olay örgüsünün bazı öğeleri ile kahramanların özelliklerinin diğer Türk ve dünya halklarına ait destanlara benzediği görürse de yalnızca bu destanlara özgü yanların da olduğu açıkça fark edilmektedir. Öncelikle dinî-epik destanlarda Müslüman Oğuzlar ile kâfirler arasında süregelen bir varlık-yokluk mücadelesi göze çarpar. Oysa İslamiyet öncesi ortak Türk destanlarında ya da Oğuzların kahramanlık ve aşk temalı destanlarında böyle bir çatışma temel eksen değildir.

1 - **Xaver**, Türkiye Türkçesi’nde en yaygın biçimde “**Haver**” veya bazı varyantlarda “**Şaver**” / “**Şâver**” olarak okunur.

Genel olarak destan kahramanlarının olağanüstü güçlere sahip olması, küçük yaşlardan itibaren yiğitlik sergilemesi gibi unsurlar burada da mevcuttur; ancak dinî-epik destanların kahramanları aynı zamanda İslam dininin esaslarını derinlemesine öğrenmekte ve bu doğrultuda birer din adamı ve din tebliğcisi olarak yetişmektedirler. Bu yönüyle söz konusu destan kahramanları yalnızca savaşçı değil, aynı zamanda İslamiyet'in yayılmasına hizmet eden birer gazi, mücahit ve âlim kimliği taşırlar.

Dinî-epik kahramanlık destanlarında temel kahramanlar, Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v.) ve diğer İslam büyüklerinin, kendilerinden önce yaşamış gazilerin takipçileri olarak karşımıza çıkarlar. Peygamber Efendimiz'in, vefatından yüzyıllar sonra doğacak İslam mücahitlerinden haberdar olması, onlara rüyalarında görünerek yol göstermesi bu anlatıların merkezinde yer alır. Battal Gazi'nin Rum diyarında İslam'ı yayacak bir gazi olacağı, ilahî güçler tarafından önceden belirlenmiştir. Danişmend Gazi, Battal Gazi'nin memleketi Malatya yakınlarında doğmuş, sık sık rüyalarında Battal Gazi'yi görmüş ve ondan talimatlar almıştır. Ordusu, Battal'ın sancağını ve Ebu Müslim Horasani'nin bayrağını taşımaktadır. Üstelik babası Mizrab da Ebu Müslim Horasani'nin silah arkadaşıdır. Sarı Saltuk da Peygamber Efendimiz'in ve Hz. Ali'nin soyundandır; dedelerinden biri Battal Gazi'dir ve o da şehit düşmüş bir gazinin oğludur. Destan kahramanları birer birer şehit oldukça, yerlerine mücadeleyi sürdürecektir yeni mücahit gaziler gelmektedir. Kanaatimizce bu sayılan özellikler, Oğuz Türklerine ait ortak dinî-epik kahramanlık destanlarının en belirgin yapısal ve ideolojik özelliklerini teşkil etmektedir.

Kaynakça

- Abdulla Behlul.** Kitâb-ı Dede Korkut ve İslam Dini. Bakü: Ozan, 1997.
- Jirmunski, Viktor.** Halk Kahramanlık Destanı. Çev. ve yay. haz.: Azerbaycan Tercüme Merkezi, Bakü: 2017.
- Kitâb-ı Battal Gazi.** Hazırlayan ve ön söz yazarı: Aybeniz Rahimova. Bakü: Nurlan Yayınları, 2009.
- Kitâb-ı Dede Korkut.** Hazırlayan: Samet Elizade. Redaktör: Tofiq Hacıyev. Bakü: Önder Neşriyat, 2004.
- Koroğlu Halık.** Oğuz Kahramanlık Eposu. Bakü: Yurd, 1999.
- Saltuknâme (Sarı Saltuk Destanı),** Cilt I–III. İstanbul: Enes Basım Yayın Matbaacılık LTD. ŞTİ., 702 s.
- Seyran Aliyev & P. Mirabil.** “Dede Korkut Kitabı ve Ortaçağ Avrupa Destanlarında Ortak Motif ve İfade Biçimleri.” *Dede Korkut Kitabı: Makaleler*. Ed. Tofiq Hacıyev. Bakü: Önder Neşriyat, 2004, s. 190–211.

TÜRK HAVACILIK SANAYİSİNİN BÖLGESEL POLİTİKALARI ŞEKİLLENDİRMEDEKİ ROLÜ: AVRASYA VE KKTC ÖRNEĞİ

Yrd. Doç. Dr. Nalan GELİRLİ*
Yrd. Doç. Dr. Devrim ŞAHİN**
Neriman ÇAKIR***

ÖZET

20 Aralık 2024 tarihinde, iki Fransız savaş uçağı Kuzey Kıbrıs'ın Lefke bölgesi üzerinde alçak irtifa uçuşları gerçekleştirmiştir. Bu olay üzerine, **Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC)**, Fransa'yı hava sahasını ihlal ettiği ve Doğu Akdeniz gibi hâlihazırda istikrarsız bir bölgede gerilimi artırdığı gerekçesiyle kınamıştır. Söz konusu uçaklar, Fransa ile **Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY)** arasında 2017 yılında imzalanan Savunma İş birliği Anlaşması kapsamında GKRY topraklarında konuşlandırılmıştır. GKRY ayrıca benzer bir askeri iş birliği anlaşmasını Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile imzalamış; buna ek olarak Çin ile de stratejik ortaklık ilişkileri geliştirmiştir.

Bu tür anlaşmalar, GKRY'nin önemli devletlere ve çok uluslu şirketlere çeşitli ayrıcalıklar tanıyarak, bu aktörleri dolaylı biçimde Türkiye ile

*Yrd. Doç. Dr.
Kıbrıs Aydın Üniversitesi, Havacılık Meslek Yüksekokulu Müdürü
nalangelirli@cau.edu.tr
ORCID: 0000-0003-2391-4967

**Yrd. Doç. Dr.
Kıbrıs Aydın Üniversitesi, Strateji Geliştirme Daire Başkanı
devrimsahin@cau.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1019-4756

***Kıbrıs Aydın Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Uzmanı
cakimeriman@gmail.com
ORCID: 0009-0001-7019-1434

karşı karşıya getirme stratejisinin bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Avrupa Birliği (AB) üyesi olmanın sağladığı siyasi ve ekonomik avantajlarla pozisyonunu güçlendiren GKRY karşısında, KKTC tanınmamış bir yapı olarak uluslararası izolasyonlara maruz kalmaktadır. Aynı zamanda Türkiye de hem bölgesel güç dengeleri hem de Batı ile ilişkileri bağlamında çeşitli zorluklarla karşı karşıya kalmaktadır.

Dolayısıyla Kıbrıs meselesi, yalnızca adadaki iki toplum arasındaki bir ihtilaf olmanın ötesinde, Türkiye ile Batılı aktörler arasında daha geniş çaplı bir krize dönüşebilecek potansiyele sahiptir. Son yıllarda Türkiye, Batı dışı aktörlerle daha yakın ilişkiler kurma stratejisini **benimsemiş ve özellikle son dönemlerde** Avrasya'daki Türk Cumhuriyetleri ile olan ilişkilerine stratejik düzeyde önem atfetmeye başlamıştır. Bu bağlamda, Türkiye'nin özellikle savunma ve havacılık sanayisinde kaydettiği ilerlemeler, bölgedeki Türk Cumhuriyetleri tarafından Türkiye'nin güvenlik sağlayıcı bir aktör olarak değerlendirilmesine yol açmıştır.

Bu çalışma, Türkiye'nin bölgesel güvenlik sağlayıcı rolünün, Avrasya'daki **Türk dünyasının Kıbrıs sorununa yönelik tutumlarını nasıl etkilediğini** analiz etmeyi amaçlamaktadır. Özellikle, Türk Cumhuriyetlerinin Türkiye'nin Kıbrıs politikalarına vereceği desteğin önünde AB, Rusya ve Çin gibi küresel aktörlerin oluşturduğu kısıtlayıcı unsurların nasıl aşılabileceği incelenecektir. Bu bağlamda, söz konusu kısıtlamaların ancak uzun vadeli, karşılıklı pragmatik çıkarlar doğrultusunda kurumsallaştırılacak iş birliği mekanizmaları aracılığıyla bertaraf edilebileceği vurgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, KKTC (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti), Doğu Akdeniz, Avrasya, Türk Savunma ve Havacılık Sanayi.

THE ROLE OF THE TURKISH AVIATION INDUSTRY IN SHAPING REGIONAL POLICIES: THE CASE OF EURASIA AND TRNC

ABSTRACT

Two French fighter jets passed over the Lefke region of Northern Cyprus in low altitudes on December 20, 2024. The Turkish Republic of Northern Cyprus (TRNC) condemned France for violating its airspace and adding to the tension in the already unstable Eastern Mediterranean region. The aircraft in question were deployed in Southern Cyprus under the terms of the Defense Cooperation Agreement between France and the Greek Cypriot Administration of Southern Cyprus (GCASC) in 2017. The GCASC also signed the same kind of military agreement with the United States and signed strategic cooperation with China.

These agreements are seen as being part of an overall strategy of the GCASC to make concessions to great powers and multinational corporations, thereby placing those actors in opposition to Türkiye. While the GCASC has enjoyed enhanced clout as an EU member, the TRNC remains unrecognized and under international embargo. At the same time, Türkiye is faced with problems both regionally in terms of balance and in relations with the West.

Therefore, the Cyprus issue is more than an intercommunity strife on the island and turns into fertile terrain for a wider crisis between Türkiye and the West. In the past decade or so, Türkiye has undertaken a policy of cultivating relations with non-Western partners, and more recently has focused particularly on relations with Turkic Republics in Eurasia. These republics have now realized that Türkiye is a security provider, particularly due to Türkiye's advancement in the defense and aviation fields.

This study investigates how Türkiye's role as a security provider influences the Turkic World in Eurasia's perception of the Cyprus issue. Specifically, it explains how the backing of future Turkish Republics for Türkiye's Cyprus politics may be constrained by actors such as the EU, Russia, and China and argues that such constraint can only be countered through the institutionalization of a pragmatic interest-based long-term cooperation mechanism.

Keywords: Türkiye, TRNC (Turkish Republic of Northern Cyprus), Eastern Mediterranean, Eurasia, Turkish Defense and Aviation Industry.

GİRİŞ

KKTC’nde 1- 4 Mayıs 2025 tarihleri arasında, eski Ercan Havalimanı’nda düzenlenen **TEKNOFEST KKTC 2025**, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) tarafından, Türkiye’nin KKTC’deki varlığını pekiştirme ve iki devletli çözüm vizyonunu vurgulama çabası olarak yorumlanmıştır. Özellikle Rum medyası, uçuşların “Lefkoşa FIR hattını parçaladığı” iddiasıyla etkinliği eleştirmiş ve TEKNOFEST’in teknolojik ve askeri üstünlük mesajı verdiğini öne sürmüştür (Ker-Lindsay, 2019). Yeni Ercan Havalimanı’nın modern yapısının öne çıktığı festival, KKTC’nin çağdaş ve kendi kendine yeten bir devlet imajını pekiştiren, aynı zamanda Türk dünyası ile bağları güçlendiren bir platform olarak öne çıkmıştır (Bilgin, 2020).

Sarsılmaz Silah Sanayi’nin temsilcisi olarak festivale katılan Mesut Çilli, yaptığı konuşmada ürünlerinin Türk savunma sanayisinin geldiği noktayı gözler önüne serdiğini gerek ATAK helikopterlerinde gerekse hava savunma araçlarında kullanılan ve hedefe kitlenme özelliği taşıyan bu sistemlerin, Türkiye’nin uluslararası arenadaki rekabet gücünü artırdığını vurgulamıştır.

Bu makale, Türkiye’nin savunma ve havacılık sanayisindeki ilerlemelerin, ülkenin Doğu Akdeniz ve Avrasya bölgelerindeki güvenlik sağlayıcı rolü ve politikaları üzerindeki etkisini irdelemektedir. Bulgular, savunma sanayisindeki bu hamlelerin, Türk Dünyası ile ortak tarih ve kardeşlik bağlarının fazlaca romantize edilmeden; aksine, pragmatik politikalar ve

kurumsal ilişkilerle desteklenmesi hâlinde uzun vadede sonuç verebileceğine işaret etmektedir (Kubicek, 2011).

Stratejik coğrafi konumu bakımından Doğu Akdeniz'deki Türk-Yunan dengesinin belirlenmesinde büyük öneme sahip olan Kıbrıs Adası, 1950'li yıllardan itibaren Kıbrıs Türkleri ile Kıbrıs Rumları arasında süregelen gerilimlere ve çatışmalara sahne olmuştur. 1960 yılında kurulan ortaklık cumhuriyeti, Rum tarafının 1963 yılında Türk ortağı anayasa dışı bir şekilde devre dışı bırakması ve şiddet eylemlerine başvurması neticesinde fiilen sona ermiştir. 1964 yılında Birleşmiş Milletler Barış Gücü (BMBG) adaya konuşlandırılmış olsa da 1974 yılında 15 Temmuz'da Rum-Yunan milliyetçileri tarafından gerçekleştirilen darbe ile adadaki Türk varlığı ciddi tehdit altına girmiştir. Bunun üzerine Türkiye, garantörlük hakkını kullanarak adaya askeri müdahalede bulunmuştur (Ker-Lindsay, 2019).

Müdahalenin ardından fiilen ikiye bölünen adada, bir yanda tüm Kıbrıs'ı tek taraflı olarak temsil ettiğini iddia eden GKRY, diğer yanda ise uluslararası izolasyonlara tabi olan ve yalnızca Türkiye tarafından tanınan KKTC yer almaktadır. KKTC'nin 1983 yılında bağımsızlık ilanının hemen ardından Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK), KKTC'yi "yasadışı" ilan etmiş ve uluslararası toplumdan tanımamasını talep etmiştir (United Nations, 1983).

KKTC'nin uluslararası hukukta "tanınmamış devlet" statüsünde bulunması, Kıbrıs Türklerinin meşru haklarının korunması ve bu hakların yükseltilmesi meselesini, Türkiye'nin güvenlik stratejilerinde ve Avrasya'daki Türk Dünyası ile ilişkilerinde öncelikli bir konu haline getirmiştir (Özersay, 2005).

Uluslararası hukuk, self-determinasyon ilkesini temel alarak devletlerin bağımsız olma hakkını tanıırken, Rum tarafının 1963 yılında Türk ortağı anayasa dışı bir şekilde devre dışı bırakarak yönetim kurması, aynı hukuk ilkeleri çerçevesinde yeterince sorgulanmamıştır. Türkiye'nin ga-

rantör ülke sıfatıyla Kıbrıs'taki varlığı yalnızca askeri anlamda değil; aynı zamanda Kıbrıs Türk toplumunun meşru haklarının korunması açısından da Ankara'nın uluslararası alandaki en hassas diplomatik meselelerinden biri olmuştur.

Bu durumun en güncel örneği, Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan gibi Türk Cumhuriyetlerinin, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK) kararlarına referansla KKTC'yi tanınamaları; buna karşılık GKRY ile ilişkilerini geliştirerek büyükelçilik açmalarıdır. Özellikle Kazakistan'ın, daha da ileri giderek Türkiye'yi "işgalci" olarak tanımlaması, söz konusu meseleye ilişkin hukuki tartışmaları yeniden gündeme taşımıştır (The Diplomat, 2025).

Bir diğer örnek ise, Fransa'nın Kuzey Kıbrıs üzerindeki hava sahası ihlallerine karşı, KKTC'nin Türkiye'nin desteğiyle geliştirdiği tepki stratejisidir. Türkiye, Kıbrıs meselesinde çözüm odaklı politikalar benimseyerek, uluslararası arenada hem KKTC'nin haklarını savunmakta hem de bölgede artan gerilimi azaltmaya yönelik diplomatik girişimlerde bulunmaktadır (Ker-Linsay, 2019).

Bu çalışma, Türk havacılık sanayisindeki teknolojik ilerlemeler ile Türkiye'nin Avrasya'daki Türk Dünyası üzerindeki artan güvenlik sağlayıcı rolünün, Kıbrıs meselesi üzerindeki potansiyel etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır. Bölgesel dinamikler ve uluslararası ilişkiler bağlamında Türkiye için stratejik bir öneme sahip olan Kıbrıs meselesinde, Türk Cumhuriyetleri'nin Türk dış politikasına yönelik tutumları ile Türkiye'nin uluslararası alandaki stratejik çıkarlarının nasıl korunduğuna dair analizler, bu çalışmayı önemli kılmaktadır. Aynı zamanda, Türk Dünyası ve Kıbrıs meselesi ekseninde şekillenen stratejik ortaklık ve iş birliği alanları, Türkiye'nin Avrasya'daki rolünün anlaşılmasına yönelik önemli veriler sunmaktadır.

KIBRIS SORUNUNUN DÖNÜŞÜMÜ

Soğuk Savaş döneminde ABD, NATO üyesi Türkiye ile Yunanistan arasındaki olası çatışmaları önlemek amacıyla önemli bir arabulucu rolü üstlenmiştir. Özellikle 1964 yılında Kıbrıs'ta Birleşmiş Milletler Barış Gücü'nün (BMBG) konuşlandırılmasından önce ve 1974 yılındaki Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında, ABD'nin iki NATO müttefikini doğrudan çatışmadan uzak tutmaya yönelik çabaları bu arabuluculuk rolünün somut örnekleri arasında yer almaktadır (Hatzivassiliou, 2006). Benzer şekilde, 1987 yılında Yunanistan'ın karasularını 12 mile çıkarma girişimi ve 1996 Kardak Krizi sırasında da ABD durumu yatıştırmayı başarmıştır (Ayman, 2000).

2000'li yıllardan itibaren Türkiye, NATO müttefiki olmasına rağmen, Batı'nın genişlemeci politikalarını bir tehdit olarak algılamaya başlamıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde Sovyet tehdidinin ortadan kalkmasının ardından Türkiye, ABD'nin tehdit olarak tanımladığı radikal İslam'ı aynı şekilde bir tehdit olarak değerlendirmemiştir (Larrabee&Lesser, 2003). 2003 Irak Savaşı sonrasında ABD'nin silahlı Kürt gruplarla geliştirdiği ilişkiler, Türkiye'nin Irak'taki Kürt özerkliğine yönelik endişelerini artırmış ve bu durum, ABD-Türkiye ilişkilerinde önemli bir kırılma noktası oluşturmuştur (Park, 2005). Türkiye, yakın çevresinde yükselen Kürt milliyetçiliğini toprak bütünlüğüne doğrudan bir tehdit olarak algılamakta ve özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde faaliyet gösteren terör örgütü PKK, ulusal güvenlik açısından ciddi bir tehdit olarak görmektedir (Barkey&Fuller, 1998).

Ayrıca, ABD destekli İsrail'in Gazze'deki askeri operasyonlarının Hizbullah, İran ve Lübnan gibi aktörleri çatışmaya çekme potansiyeli, Türkiye'nin bölgesel güvenlik endişelerini daha da derinleştirmiştir. İsrail'in bölgede artan nüfuzu, Ankara'nın dış politika tercihlerini doğrudan etkilemektedir (Altunışık & Çakmak). Türkiye Büyük Millet Meclisi

(TBMM) Milli Savunma Komisyonu Başkanı Hulusi Akar'ın İsrail'i bir tehdit olarak nitelendirmesi, bu algının kurumsal düzeyde de güçlendiğini göstermektedir. İsrail'in Yunanistan ve GKRY ile geliştirdiği ilişkiler ve Irak'taki Kürt gruplara sağladığı destek, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tehdit eden Kürt ayrılıkçı eğilimlerini besleyen unsurlar olarak değerlendirilmektedir (Inbar, 2011).

Türkiye'nin 2000'li yılların ortalarından itibaren Filistin'de Hamas ile ilişki kurması ve 2010'lu yılların başlarında Arap Baharı sürecinde Müslüman Kardeşler gibi grupları desteklemesi, ABD'nin politikalarıyla çelişmiştir. 2016 yılında Türkiye'de gerçekleşen darbe girişiminin ardından, darbenin organizatörü olarak görülen ve ABD'de ikamet eden FETÖ Elebaşı Fethullah Gülen'in Türkiye'ye iade edilmemesi, iki ülke arasındaki gerilimi daha da derinleştirmiştir (Yavuz & Koç, 2016).

ABD-Türkiye ilişkilerindeki bu erozyonun bir yansıması da 2010'lu yıllarda İsrail'in Leviathan, Kıbrıs'ın Aphrodite ve Mısır'ın Zohr sahalarında keşfedilen doğal gaz rezervlerinin bulunduğu Doğu Akdeniz bölgesinde gözlemlenmiştir. Bu enerji keşifleri, bölge ülkeleri arasında iş birliği potansiyeli yaratmış olsa da Doğu Akdeniz giderek artan gerilimlere ve ABD'nin geleneksel tarafsız duruşunu terk etmesine sahne olmuştur (Kurecic, 2017). Yunanistan, GKRY, İsrail ve Mısır, bu deniz alanlarında hak iddia ederek, Türkiye'yi dışlayan enerji projeleri etrafında ittifaklar kurmuştur. Bu ittifakların kurumsallaştığı Doğu Akdeniz Gaz Forumu, Kıbrıs'tan Yunanistan'a uzanacak bir boru hattı projesiyle, İsrail, Kıbrıs ve Mısır gazını Yunan adaları üzerinden Avrupa'ya taşımayı hedeflemiştir (Shaffer, 2020). GKRY, önemli devletlere ve çok uluslu şirketlere enerji alanında çeşitli imtiyazlar tanıyarak, bu aktörleri Türkiye ile karşı karşıya getirme stratejisi izlemektedir.

Türkiye ise Doğu Akdeniz Boru Hattı Projesi'nin hem kendi Münhasır Ekonomik Bölgesi'ni (MEB) ihlal ettiğini, hem de Kıbrıs Türk toplu-

munun haklarının göz ardı edildiğini savunmuştur. Bu bağlamda Ankara, deniz yetki alanlarındaki haklarını korumak ve enerji güvenliğini sağlamak amacıyla kendi deniz kuvvetlerini ve sondaj filosunu güçlendirmiştir. “Mavi Vatan” doktrini çerçevesinde gerçekleştirilen askeri tatbikatlar (örneğin, Deniz Kurdu 2016 ve Mavi Vatan 2019) ile hak iddiasını pekiştirmiş; uluslararası enerji şirketlerinin yetkisiz sondaj faaliyetlerini engellemiştir (Gingeras, 2020). 2019 yılında Libya ile imzaladığı deniz yetki alanı anlaşması ise, bu ülkeyle stratejik ittifakını güçlendirmiştir. Ancak, bu hamleler, Doğu Akdeniz Boru Hattı projesinin güzergâhı üzerinde egemenlik iddiası anlamına geldiği gerekçesiyle, Yunanistan ve müttefikleri tarafından “kışkırtıcı” olarak nitelendirilmiş ve Türkiye’ye yönelik izolasyon politikalarının derinleşmesine neden olmuştur (Tsakiris, 2020).

2020 yazında, Türk ve Yunan deniz kuvvetlerine ait gemiler tartışmalı sularda karşı karşıya gelmiş ve kazara bir Türk savaş gemisi ile bir Yunan gemisi çarpışmıştır. Bu gelişmenin ardından Fransa, Yunanistan’a destek vermek amacıyla içerisinde nükleer başlık taşıma kapasitesine sahip bir uçak gemisinin de yer aldığı donanmasını bölgeye sevk etmiştir (Bechev, 2020). Aynı dönemde ABD, Girit Adası’na “USS Hershel Woody Williams” savaş gemisini göndermiştir. Her ne kadar ABD Altıncı Filosu Komutanı Kyle Raines, bu geminin bölgeye müdahale amacıyla değil, önceden planlanmış bir ziyaret kapsamında gönderildiğini ifade etmiş olsa da bu hamle bazı gözlemciler tarafından Yunanistan’a dolaylı bir destek olarak yorumlanmıştır (Bechev, 2020).

Bu gelişmenin yanı sıra, ABD’nin Yunanistan’daki askeri varlığını artırması, GKRY yönelik silah ambargosunu kaldırması ve GKRY ile savunma iş birliği anlaşması imzalaması, Amerikan hükümetinin artık Türkiye ile Yunanistan arasında tarafsız bir arabulucu konumunda olmadığını göstermektedir (Ker-Lindsay, 2019).

20 Aralık 2024 tarihinde, Fransa ile GKRY arasında 2017 yılında imzalanan Savunma İşbirliği Anlaşması kapsamında Güney Kıbrıs’ta ko-

nuşlandırılmış olan iki Fransız savaş uçağı, Kuzey Kıbrıs'ın Lefke bölgesi üzerinde alçak irtifa uçuşları gerçekleştirmiştir. GKRY benzer bir askeri iş birliği anlaşmasını ABD ile de imzalamıştır. Fransa ve ABD gibi NATO üyesi ülkelerin Yunanistan ve GKRY'ye verdiği bu açık destek, Türkiye'nin iç politikasında, ulusal bekânın bağımsız bir savunma sanayi ve çok boyutlu bir diplomasi anlayışıyla mümkün olabileceği yönündeki algının güçlenmesine neden olmuştur.

Bu doğrultuda Türkiye, savunma ve havacılık sanayisini geliştirerek harekât bağımsızlığı elde etme çabalarına hız vermiştir. Ayrıca, ABD'den temin edemediği savunma sistemlerini elde edebilmek amacıyla Rusya ile ilişkilerini derinleştirmiş ve bu kapsamda S-400 hava savunma sistemini satın almıştır. Ancak bu satın alma süreci, Türkiye'nin, ortak üreticilerinden biri olduğu ve görünmezlik gibi beşinci nesil teknolojilere sahip F-35 savaş uçağı programından çıkarılmasına neden olmuştur (Bilgin, 2020).

2022 yılında başlayan Rusya-Ukrayna Savaşı ise Doğu Akdeniz'deki dengeleri önemli ölçüde etkilemiştir. Bu savaş, Avrupa'nın Rus gazına olan bağımlılığını sorgulamasına yol açmış ve Doğu Akdeniz'i alternatif bir enerji kaynağı olarak ön plana çıkarmıştır (Shaffer, 2020). Ancak Doğu Akdeniz Boru Hattı Projesi'nin yüksek maliyeti (6-10 milyar dolar) ve küresel iklim değişikliğinin yarattığı çevresel kaygılar nedeniyle, ABD 2022 yılında projeden desteğini çektiğini açıklamıştır. Bunun yerine, İsrail ve Kıbrıs doğalgazının Mısır üzerinden sıvılaştırılmış doğal gaz (LNG) olarak Avrupa'ya taşınması planlanmaktadır.

Aynı zamanda, Doğu Akdeniz'in güneş ve rüzgâr gibi yenilenebilir enerji potansiyelinden faydalanmak üzere, Afrika, Orta Doğu ve Avrupa kıtalarının elektrik şebekelerini birbirine bağlamayı amaçlayan “EuroAsia Interconnector” adlı su altı kablo projesi de gündeme gelmiştir (Kurecic, 2017).

Egemenlik açısından karşılıklı iddialara yol açan Doğu Akdeniz

Boru Hattı Projesi'nden vazgeçilmesi, Türkiye ile yaşanan gerilimi bir ölçüde azaltmış ve ABD'nin desteğiyle F-16 filosunu modernize eden Türkiye'yi, bölgedeki enerji denkleminin bir parçası haline getirme potansiyelini ortaya çıkarmıştır. Bu süreçte, diplomatik ilişkileri bulunmayan İsrail ile Lübnan arasında 2022 yılında imzalanan deniz sınırı anlaşması, benzer bir modelin Kıbrıs Türkleri ile Kıbrıs Rumları arasında deniz yetki alanlarının paylaşımı için de uygulanabileceği yönünde umut yaratmıştır (Shaffer, 2020). Buna ek olarak, Türkiye Trans-Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP) aracılığıyla doğalgazı Avrupa'ya ulaştırabilecek altyapıya sahip olduğunu ileri sürmektedir. Ancak, süregelen siyasi anlaşmazlıklar ve Yunanistan ile devam eden Münhasır Ekonomik Bölge (MEB) tartışmaları, yenilenebilir enerji alanında iş birliği kurmayı zorlaştırmaktadır (Tsakiris, 2020).

Türk-Amerikan ilişkilerini derinden etkileyebilecek bir diğer gelişme ise, 2024 ABD Başkanlık Seçimlerini Cumhuriyetçi aday Donald Trump'ın kazanması olmuştur. Trump dönemi Cumhuriyetçileri, 2001-2009 yılları arasında George W. Bush'un başkanlığı döneminde benimsenen ve Türkiye açısından ciddi sorunlara yol açan Neo-con dış politika anlayışından farklı olarak, daha çok izolasyon politikalarına dayalı bir yaklaşım benimsemektedir (Mead, 2017). Trump'ın Suriye'deki Amerikan askeri varlığını azaltmaya yönelik planları, Türkiye açısından stratejik bir fırsat olarak değerlendirilmektedir (Barkey, 2020).

Trump yönetimi, Ukrayna'yı da ABD'nin içine çekildiği uzun süreli dış müdahalelerden biri olarak görmekte ve bu savaşa aktarılan bütçenin, ABD'nin kendi iç sorunlarına yöneltilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu yaklaşım doğrultusunda, savaşın diplomatik yollarla sona erdirilmesi gerektiği ve hem Rusya'nın hem de Ukrayna'nın taviz vermesi gerektiği yönünde bir düşünce öne çıkmaktadır. Bu bağlamda, her iki tarafla da diplomatik ilişkilerini sürdürebilen Türkiye, ABD açısından stratejik önem kazanmakta ve iki ülke arasındaki sorunların çözümünde potansiyel bir

ortak olarak değerlendirilmektedir (Barkey, 220). Ancak güvenlik söz konusu olduğunda, yalnızca olasılıklara bel bağlamak yeterli değildir.

Türkiye, Ukrayna'nın işgalinin ardından AB) ve ABD Moskova'ya yönelik uyguladığı yaptırımları otomatik olarak takip etmemiş ve Rusya ile diplomatik ilişkilerini askıya almamıştır. Rusya ise, Doğu Akdeniz'i Karadeniz'le stratejik olarak bağlantılı bir alan olarak değerlendirmekte; Türkiye ile savunma iş birliği ve Akkuyu Nükleer Santrali'nin geliştirilmesi gibi enerji projeleri aracılığıyla iş birliğini güçlendirerek NATO'nun bölgedeki etkisini zayıflatmayı hedeflemektedir (Trenin, 2020). Buna karşın, Türk siyaset yapıcılarının zaman zaman Kırım'ın Ukrayna'ya iadesini ve Ukrayna'nın NATO üyeliğini destekler yöndeki açıklamaları dikkat çekicidir. Ayrıca, Suriye ve Libya'daki karşıt pozisyonlar, Türkiye ile Rusya arasında zaman zaman gerilimin tırmanmasına neden olmaktadır (Hill & Taspınar, 2021).

2022 yılında Rusya'nın Ukrayna'yı işgali, Moskova'nın ekonomik ve siyasi ilişkilerinin zayıflamasına yol açmış ve uluslararası sistemde daha belirgin bir tehdit olarak algılanmasına neden olmuştur. Bu bağlamda Ankara, savaşın başlamasıyla birlikte NATO'nun gündemine giren artan sorumlulukların yük paylaşımına katkıda bulunmuştur. Türkiye, Suriye'den Libya'ya ve Orta Asya'ya kadar çeşitli coğrafyalarda Rus müdahalesine karşı direnen tek NATO müttefiki olarak öne çıkmaktadır (Larrabee & Lesser, 2003). Bununla birlikte, Türkiye'nin Avrasya genelinde derinleşen ekonomik, siyasi ve askeri ilişkileri, onu Rus etkisine karşı önemli bir denge unsuru haline getirmektedir. 355.200 kişiden oluşan askeri gücüyle Türkiye, İttifak'ın güneydoğu kanadının güvenliğine ciddi katkılarda bulunmaktadır (Globalpower, 2025). İncirlik Hava Üssü ile Boğazlar üzerindeki kontrolü ise, Türkiye'yi transatlantik ittifak açısından stratejik bir aktör kılmaktadır (Bilgin, 2020).

TÜRKİYE’NİN AVRASYA’DA BÖLGESEL GÜVENLİK SAĞLAYICI ROLÜ

Doğu Akdeniz’deki mevcut durum, tarafların dar çıkarları doğrultusunda şekillendirdikleri politikalar nedeniyle tehlikeli bir noktaya ulaşmıştır. ABD, NATO müttefikleri olan Türkiye ve Yunanistan arasındaki meselelerde tarafsızlığından vazgeçerek Rum-Yunan ittifakına yaklaşması, Türkiye’nin Batı’dan uzaklaşmasına ve çok boyutlu bir dış politika izlemeye yönelmesine neden olmuştur (Bechev, 2020). Ukrayna Savaşı ve artan yenilenebilir enerji ihtiyacı, bölgesel istikrarı ve transatlantik güvenliği güçlendirebilecek iş birliği fırsatları sunmuş; ancak Rum-Yunan bloğu ve İsrail, Türkiye’yi enerji geliştirme projelerinden dışlama yönündeki tutumlarını sürdürmüştür (Shaffer, 2020).

Rusya ile olan inişli çıkışlı ilişkiler de göz önüne alındığında, Türkiye, ulusal savunma ve havacılık sanayilerine ciddi yatırımlar yaparak yerli savunma sistemlerini geliştirmeye ve harekât bağımsızlığı kazanmaya yönelik çabalarını artırmıştır (Bilgin, 2020). Özellikle İsrail’in Türkiye açısından potansiyel bir tehdit olarak değerlendirilmeye başlanmasının ardından, stratejik silah sistemlerine karşı geliştirilen oldukça karmaşık bir sistemler ağı olan “Çelik Kubbe” projesi gündeme gelmiştir. Aselsan liderliğinde “Gök Kubbe” adı altında başlatılan bu proje, Roketsan ve TÜBİTAK SAGE ekiplerinin de katkılarıyla daha kapsamlı hale getirilmiştir (Özgen & Öztürk, 2021).

Bu sistem, alçak, orta ve yüksek irtifalarda etkili hava savunma çözümlerini; SİHA’lara karşı geliştirilen lazer tabanlı sistemleri, erken uyarı uçaklarını ve çok katmanlı geniş veri ağlarını entegre eden bir yapıda tasarlanmaktadır. Böylece, Çelik Kubbe sistemi, Türk hava sahasını Türk savunma sanayi tarafından üretilen platformlar aracılığıyla çok katmanlı, entegre ve birbirleriyle iletişim kurabilen bir mimari içerisinde korumayı ve çeşitli tehditlere karşı etkili karşılıklar üretmeyi amaçlamaktadır (Özgen & Öztürk, 2021). Türk savunma sanayi, geniş bir yelpazede KORKUT,

HİSAR, SİPER ve lazer silah sistemleri gibi yenilikçi ve yüksek teknolojlili hava savunma çözümleri geliştirerek küresel ölçekte dikkat çekmeye başlamıştır. Bu teknolojik ilerlemeler, Türkiye’yi çevresindeki bölgelerde—özellikle Rusya’nın nüfuz alanı içindeki Avrasya coğrafyasında—barış ve güvenliğin sürdürülebilirliği açısından önemli bir güvenlik sağlayıcısı konumuna taşımıştır (Bilgin, 2020).

Türk Devletleri Teşkilatı çerçevesinde Türkiye ile yakın ilişkiler kuran veya savunma-güvenlik alanında müttefiklik bağları geliştiren Türk Cumhuriyetleri, bu sayede savunma kapasitelerini artırma yönünde çabalarını yoğunlaştırmıştır. Uluslararası alanda kendini kanıtlamış Türk savunma sanayi firmaları tarafından tasarlanıp üretilen sistemler, Ankara’nın Türk Cumhuriyetleri ile olan ilişkilerine stratejik bir ivme kazandırmıştır (Aktürk, 2017). Örneğin, 27 Eylül 2020’de başlayan ve her iki tarafın da kayıplar verdiği 44 günlük Dağlık Karabağ Savaşı’nda, Azerbaycan’ın uzun yıllardır işgal altında bulunan topraklarının büyük bir kısmını geri kazanması, Türkiye’nin Bayraktar İHA’ları aracılığıyla sağladığı siyasi ve askeri desteğe atfedilmiştir (Kofman & Edmonds, 2020). Azerbaycan’ın yanı sıra, Türkiye’den özellikle Bayraktar İHA’larını tedarik eden Kırgızistan ile silah ithalatının üçte birini Türkiye’den gerçekleştiren Türkmenistan gibi Türk Cumhuriyetleri de Türkiye ile stratejik ortaklıklar geliştirmiştir (Kubicek, 2021).

Bununla birlikte, Türkiye’nin Ukrayna’ya sağladığı SİHA desteği, bu ülkenin Rusya’ya karşı toprak bütünlüğünü savunma çabalarına katkı sağlamıştır. Diğer yandan, Ukrayna’ya silah temin eden bazı yabancı firmalar, tedarik ettikleri silahların Ukrayna’nın doğusundaki Rusya destekli ayrılıkçılara karşı yürütülen ve “terörle mücadele harekâtı” olarak tanımlanan operasyonlarda kullanılmaması yönünde çeşitli kısıtlamalar getirmiştir. Türk firmaları ise bu tür sınırlamalar koymamıştır. Ticarî olarak satılan SİHA’lara ek olarak, Baykar firması Ukrayna’nın vatan savunmasında kullanılmak üzere bazı SİHA’ları hibe etmiştir. Bu hibe, firmanın prensiplerini

ve Ukrayna'nın yanında duruşunu göstermesi bakımından olumlu bir algı yaratmış; daha önce Libya ve Suriye gibi çatışma bölgelerinde kullanılan Türk SİHA'ları hakkında oluşan olumsuz uluslararası algının Ukrayna örneğiyle önemli ölçüde değişmesine neden olmuştur (Kasapoğlu, 2022).

Ukrayna'nın Rus hedeflerine karşı Türk SİHA'larını etkin biçimde kullanmasının yanı sıra, Türkiye yapımı BMC Kirpi ve Kobra zırhlı araçları da Ukrayna tarafından Rusya'ya karşı savunma kapasitesini artırmak amacıyla kullanılmıştır. Bu gelişmeler, Türk savunma sanayinin yalnızca teknolojik yetkinliğini değil, aynı zamanda uluslararası güvenlik ortamında dengeleyici bir aktör olarak rolünü de pekiştirmiştir (Kasapoğlu, 2022). Türk teknoloji şirketlerinin geliştirdiği, yüksek oranda yerli ve milli teknoloji içeriğine sahip SİHA'lara karşı uluslararası alanda artan bir ilgi gözlemlenmektedir. Türk savunma sanayi, 1985 yılında çeşitli üreticilerin Ar-Ge faaliyetlerine katılımıyla kurulmuş, 1986 yılında ise aktif olarak faaliyete geçmiştir. Ancak, 2000'li yılların başına kadar Türkiye'nin havacılık ve savunma sanayi büyük ölçüde dış tedarikçilere bağımlı kalmıştır. 26 Ağustos 2020 tarihinde yürürlüğe giren “Yerli ve Milli Teknoloji Hamlesi” ile birlikte, savunma sanayinde ciddi bir ivme kazanılmış ve bu doğrultuda Suudi Arabistan gibi birçok ülkeye Türk SİHA'larının satışı gerçekleşmiştir (Bilgin, 2020).

Türkiye'nin önde gelen savunma ve havacılık sanayi şirketleri, markalaşma süreçleri ve uluslararası tanınırlıkları sayesinde küresel pazarda daha rekabetçi hale gelmiştir. Özellikle Baykar gibi savunma teknolojileri üretiminde uzmanlaşmış firmalar bu alanda ön plana çıkmaktadır. Türk Havacılık ve Uzay Sanayi (TUSAŞ/TAI) ile BAE Systems ortaklığında geliştirilen KAAAN projesi, kamuoyunda Türk Savaş Uçağı ya da Milli Muharip Uçak (MMU) olarak da bilinmektedir. Bu proje, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin en önemli savunma projelerinden biri olarak değerlendirilmekte ve Mustafa Kemal Atatürk'ün “İstikbal göklerde” vizyonunun çağdaş bir yansıması olarak görülmektedir (Özcan, 2023).

Gelişmiş sensör teknolojileri sayesinde “uçan bir bilgisayar” olarak nitelendirilen KAAN’ın, tamamen yerli bir motorla donatılması ve böylece projenin yerlilik oranının artırılması hedeflenmektedir. İlk versiyonları dördüncü ve beşinci nesil arasında bir jenerasyona sahip olacak şekilde tasarlanan KAAN’ın, 2030’ların sonrasında tam anlamıyla beşinci nesil bir savaş uçağı olarak üretilmesi planlanmaktadır. Bu gelişme, Türkiye’nin hâlihazırda envanterinde bulunan ancak İngiltere, İtalya ve Japonya tarafından geliştirilen Tempest ile Almanya-Fransa ortak yapımı altıncı nesil uçaklara kıyasla teknolojik olarak geride kalan dördüncü nesil F-16’larını modernize etmesine katkı sağlayacaktır. Ayrıca, KAAN projesinin hedeflerinden biri de kritik parçaların yerli üretimini mümkün kılarak Türkiye’ye harekât bağımsızlığı kazandırmaktır. Bu yönüyle proje, sadece savunma teknolojileri açısından değil, stratejik özerklik bağlamında da Türkiye için büyük önem taşımaktadır (Özcan, 223).

KAAN gibi projelerde Türk havacılık sanayinin yalnızca Türkiye için üretim yapması, ekonomik sürdürülebilirlik ve stratejik etki açısından çeşitli riskler taşımaktadır. Ancak bu tür projelerin diğer Türk Cumhuriyetleri’ne ihracatının genişletilmesi, bir yandan üretim maliyetlerini dengeleyebilirken, diğer yandan Türkiye’nin küresel savunma sanayindeki rolünü de güçlendirebilir. Türkiye, ihracat süreçlerinde teknoloji transferini sınırlı tutarak; bakım, eğitim ve teknik destek gibi uzun vadeli iş birlikleri aracılığıyla karşılıklı bağımlılık ilişkileri inşa etmektedir. Bu yaklaşım, aynı zamanda söz konusu devletlerin mevcut dış bağımlılıklarını çeşitlendirmelerine de olanak tanımaktadır (Aktürk, 2017). Türk savunma sanayine ait insansız hava araçlarının (İHA) Türk Cumhuriyetleri tarafından edinilmesi, savunma ve askeri alanda yumuşak caydırıcılık taktiklerinin ve çok taraflı iş birliği uygulamalarının ilgili bölgelerde yaygınlaştırılması açısından önemli bir potansiyel sunmaktadır (Kasapoğlu, 2022).

Günümüzde müttefik ülkeler arasında gerçekleştirilen İHA ihracatı, yalnızca askeri yardımın bir aracı ya da siyasi destek elde etmenin do-

laylı bir yolu olmaktan öte; aynı zamanda bölgesel ve küresel düzeyde başkalarının çıkarlarını etkileme kapasitesinin stratejik bir göstergesi haline gelmiştir. Avrasya bölgesindeki dinamikler ve bazı komşu ülkelerin dış politika tercihleri dikkate alındığında, savunma alanında dış aktörlerin daha aktif biçimde sürece katılımı; çok aktörlü mevcut sistemin stratejik ortaklıklar temelinde yeniden şekillenmesine ve daha somut iş birliği modellerinin geliştirilmesine imkân sağlayabilir (Kubicek, 2021).

Bu çerçevede, güvenlik alanında artan iş birliği, tarihsel ve kültürel bağların derinleştirilmesine katkı sağlayarak; gelecekte savunma ihracat kontrol mekanizmalarına yönelik bölgesel katılımın artırılmasına da zemin hazırlayacaktır. Böylece, komşu devletler arasındaki ilişkiler yeni stratejik ortaklıkların inşasında daha merkezi bir rol üstlenebilecektir (Aktürk, 217).

AVRASYA'DAKİ TÜRK DÜNYASININ KIBRIS SORUNUNA ETKİSİ

Türkiye'nin bölgesel ve küresel güvenlik politikaları, değişen uluslararası güvenlik ortamı karşısında esneklik ve uyum yeteneği çerçevesinde şekillenmektedir. Özellikle Doğu Akdeniz'deki enerji keşifleri ve Rusya'nın Ukrayna'yı işgali sonrasında ortaya çıkan gelişmeler, Türkiye için Avrasya'daki Türk Cumhuriyetleri ile daha yakın ilişkiler kurma ve ortak stratejik hareket kapasitesini artırma gereksinimini ortaya koymuştur (Kurecic, 2017). Türkiye'nin askeri kapasitesi ve terörle mücadele konusundaki deneyiminin yanı sıra, savunma ve havacılık sanayindeki ilerlemeler, Avrasya'daki Türk Cumhuriyetleri ile karşılıklı bağımlılığa dayalı iş birliği olanaklarını genişletmektedir (Bilgin, 2020).

NATO ile Rusya arasında devam eden stratejik rekabet dikkate alındığında, Avrasya bölgesi ve çevresi giderek daha istikrarsız bir görünüm arz etmektedir. Bu koşullar altında, Türkiye'nin bölgeye coğrafi yakınlığı ve artan siyasi, ekonomik ve askeri kapasitesi, onu potansiyel bir bölgesel güvenlik sağlayıcısı konumuna taşımaktadır (Aktürk, 2017).

Rusya'nın Ukrayna'yı işgalinden önce de Moskova'nın yayılmacı eğilimleri, Rus siyasi elitlerinin söylemleri aracılığıyla gözlemlenmektey-

di. Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, “Rusların ve Ukraynalıların Tarihi Birliği Üzerine” başlıklı makalesinde, Ukrayna’yı bağımsız bir devlet olarak değil; Batı’nın emperyalist projeleriyle şekillendirdiği bir coğrafya olarak tanımlamaktadır (Putin, 2021). Bu söylemleri, Şubat 2022’de gerçekleşen Ukrayna’nın işgali izlemiştir.

Bu noktada, 1991 ile 1999 yılları arasında görev yapan eski Devlet Başkanı Boris Yeltsin’in, özellikle Kazakistan’ın kuzeyi başta olmak üzere eski Sovyet topraklarının büyük bir bölümünü ve Doğu Avrupa’yı Rusya’nın doğal nüfuz alanı olarak tanımladığını hatırlamakta fayda vardır (Trenin, 2002). Benzer şekilde, Putin’in eski Sovyet coğrafyasında yaşayan Rus nüfusunu gerekçe göstererek Gürcistan ve Ukrayna’ya müdahale ettiği göz önünde bulundurulduğunda, bu yaklaşımın gelecekte diğer Avrasya ülkeleri için de tehdit oluşturabileceği açıktır. Moskova’nın, eski Rus İmparatorluğu toprakları üzerinde yeni bir hegemonya kurma girişimi, batıda Baltık ülkelerine; doğuda ise Orta Asya’ya kadar uzanan bir yayılmacı stratejiyi gündeme getirebilir (Trenin, 2002).

Özellikle Putin ve Medvedev’in, Ukrayna’nın egemenliğini sorgulayan açıklamaları, Avrasya’daki Türk Cumhuriyetleri açısından ciddi bir tehdit algısı yaratmış ve bu ülkeleri tedirgin etmiştir.

Avrasya bölgesinin hemen yanı başında yaşanan çatışmalar dikkate alındığında, Türkiye’nin savunma ve havacılık sanayindeki gelişmeleri yalnızca kendi ulusal güvenliği açısından değil, aynı zamanda diğer Türk Cumhuriyetleri’nin bölgesel güvenliği bakımından da önem arz etmeye başlamıştır. Türk dış politikası giderek hem kendi ulusal ihtiyaçlarına hem de diğer Türk devletlerinin güvenlik ve kalkınma gereksinimlerine daha bağlı bir şekilde şekillenmekte; bu ilişkiler büyük ölçüde etnik akrabalık ve tarihsel kardeşlik temelinde gelişmektedir (Aktürk, 2017).

Soğuk Savaş döneminde Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerini Sovyetler Birliği aracılığıyla, Moskova merkezli olarak yürütmek zorunda kalan

Türkiye, bugün coğrafi konumu ve tarihsel sorumlulukları doğrultusunda Türk dünyasında bir köprü rolü üstlenmeye çalışmaktadır. Avrasya'nın istikrarı ve güvenliği bu ilişkilerin merkezinde yer almakta; ekonomik, kültürel ve eğitsel iş birliğinin ötesine geçilerek, karşılıklı stratejik çıkarlar temelinde daha derin ve kurumsal iş birlikleri kurulması hedeflenmektedir (Kubicek, 2011).

Türkiye'nin yanı sıra Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'ın üye olduğu; Macaristan, KKTC ve Türkmenistan'ın ise gözlemci statüsünde yer aldığı **Türk Devletleri Teşkilatı (TDT)**, Türk dünyası açısından büyük bir öneme sahiptir. TDT, Türk devletleri arasındaki ilişkilerin ivme kazanmasına ve ortak diplomatik çabaların kurumsallaşmasına önemli katkılar sağlamaktadır (Bilgin, 2020).

Eski adı **Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Konseyi)** olan bu örgütün, 2021 yılı Kasım ayında İstanbul'da düzenlenen zirvede **Türk Devletleri Teşkilatı (TDT)** adını alması, Ankara'nın bu yapıyı daha güçlü bir bölgesel ittifaka dönüştürme arzusunun açık bir göstergesidir (Kubicek, 2021). İstanbul Zirvesi'nde, üye ve gözlemci ülkelere yönelik ekonomik ve siyasi destek mekanizmalarının geliştirilmesi yönünde kararlar alınmıştır.

Türk devletlerinin kaynaklarını nasıl birleştirerek küresel ölçekte etkili bir güç haline gelebilecekleri, Türk Devletleri Teşkilatı'nın (TDT) uzun vadeli stratejik belgelerinden biri olan Türk Dünyası 2040 Vizyonu'nda özetlenmiştir. Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri; savunma, enerji, ulaştırma, ticaret, bankacılık ve istihbarat gibi birçok alanda iş birliği anlaşmaları imzalamışlardır. Bu kapsamda, TDT ekonomik kalkınmayı teşvik etmek amacıyla Türk Yatırım Fonu'nu kurmuş; üye devletler arasında ortak tarih ve kimlik bilincini pekiştirmeye yönelik çabaların yanı sıra, ortak alfabe ve dil gibi kültürel bütünleşme girişimleri başlatmış, ayrıca dini konulara da öncelik vermiştir (Kubicek, 2021).

Türk Cumhuriyetleri, Türkiye’yi yalnızca askeri ve ekonomik açılardan değil, aynı zamanda siyasi düzlemde de desteklemeye çalışmakta; uluslararası platformlarda Türkiye’nin tezlerine paralel tutum sergilemektedir. Afganistan, Kazakistan, Azerbaycan-Ermenistan ve Kırgızistan-Tacikistan sınır ihtilafları gibi bölgesel meselelerde ortak diplomatik tutum benimseyerek ve lojistik bağlantılar inşa ederek Türk Cumhuriyetleri, uluslararası alanda etkilerini artırmayı hedeflemektedir (Aktürk, 2017).

Her ne kadar Türk Dünyası 2040 Vizyonu, siyasi birlik yönünde iddialı hedefler içerse de bu vizyon Rusya ve Çin tarafından Orta Asya’daki nüfuzlarına yönelik potansiyel bir tehdit olarak algılanabilir. Bu doğrultuda söz konusu ülkeler, TDT’yi zayıflatmaya yönelik stratejiler benimseyebilir; özellikle daha küçük Türk devletleri üzerinde ekonomik ve siyasi bağımlılık mekanizmaları kurarak bu girişimlere karşı koymaya çalışabilirler (Trenin, 2020).

Rusya ve Çin’den gelen dış baskıların yanı sıra, TDT içindeki milliyetçilik eğilimleri ve stratejik önceliklerdeki farklılıklar örgütün karşı karşıya kaldığı içsel zorluklar arasında yer almaktadır. TDT’nin başarısı, bu çok katmanlı sorunlara karşı stratejik ve pragmatik çözümler üretebilmesine ve üye devletler arasında sürdürülebilir bir iş birliği ortamı oluşturabilmesine bağlıdır (Kubicek, 2021).

TDT içindeki görüş ayrılıklarına örnek olarak KKTC yönelik yaklaşımlar gösterilebilir. Türkiye ile birlikte Azerbaycan, TDT’nin siyasi birlik vizyonu doğrultusunda hareket eden en kararlı ülkeler arasında yer almakta iken; Kazakistan, bu konuda en temkinli yaklaşımı sergilemekte ve KKTC’nin egemenliğinin tanınmasına en çok karşı çıkan ülke konumunda bulunmaktadır (Aktürk, 2017).

Ankara, Türk Cumhuriyetleri ile iş birliğini artırarak Kıbrıs meselesine ilişkin uluslararası baskıları hafifletmeyi ve daha geniş kapsamlı bir müttefik ağı oluşturmayı hedeflemektedir. Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri

arasındaki iş birliği, Kıbrıs meselesinde olduğu gibi uluslararası platformlarda da karşılıklı desteği güçlendirmekte; ortak güvenlik politikaları ise bölgesel tehditlere karşı dayanıklılığı artırıcı bir etki yaratmaktadır (Bilgin, 2020). Türkiye'nin bölgesel ağırlığı ve Türk Cumhuriyetlerinin sunduğu diplomatik destek, bu iş birliğinin yapıcı biçimde derinleşmesini mümkün kılmaktadır.

Türk Cumhuriyetlerinin Kıbrıs sorununa yaklaşımı, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından tarihsel ve kültürel bağlar temelinde şekillenmeye başlamıştır. Bağımsızlıklarını yeni kazanmış olan bu ülkeler, başlangıçta Türkiye'nin Kıbrıs politikasına karşı temkinli bir duruş sergilemişlerdir. Ancak zaman içinde artan diplomatik temaslar ve ekonomik iş birlikleri doğrultusunda bu ülkelerin tutumu daha destekleyici bir hâl almış; Türkiye'nin KKTC verdiği desteğe paralel olarak, kendi ulusal çıkarlarıyla uyumlu bir politika geliştirmişlerdir (Kubicek, 2011).

Ankara'nın KKTC'yi destekleyen net tutumu, Türk dünyası açısından da yönlendirici bir örnek teşkil etmektedir. Türk Cumhuriyetleri, genellikle Türkiye ile uyumlu bir dış politika izleyerek uluslararası platformlarda Kıbrıs meselesinde destek sunma gayreti göstermektedir. Türkiye'nin bu meseleye ilişkin olarak uluslararası alanda karşılaştığı zorluklar, Türk Cumhuriyetleri ile yürütülen diplomatik ve stratejik iş birliklerinin önemi ni daha da artırmıştır (Ker-Lindsay, 2019).

Bu kapsamda, Türkiye'nin KKTC ile olan ilişkileri derinleştirilmiş; Türk Cumhuriyetleri ile ortak çıkarlar doğrultusunda iş birlikleri tesis edilmiştir. Ankara, Kıbrıs üzerindeki etkinliğini artırma ve Türk dünyasıyla daha güçlü bir dayanışma ağı kurma hedefine, karşılıklı ekonomik ve kültürel projeler aracılığıyla ulaşmayı amaçlamaktadır. Bu ilişkiler, yalnızca Kıbrıs meselesinin çözümünde değil, aynı zamanda Doğu Akdeniz'de Türkiye'nin jeopolitik pozisyonunun güçlendirilmesinde de kritik bir rol oynamaktadır (Bilgin, 2020).

Türk Cumhuriyetleri, Türkiye'nin Kıbrıs konusundaki politikaları doğrultusunda Doğu Akdeniz'deki stratejik çıkarlarının korunması ve KKTC uluslararası alanda tanınması yönündeki diplomatik çabalarına katkı sunmaya çalışmıştır. Türkiye ile bu ülkeler arasında mevcut olan tarihsel ve kültürel bağlar, destek mekanizmalarının temelini oluşturmakta; Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) gibi bölgesel platformlar aracılığıyla iş birliğinin derinleştirilmesine yönelik çabalar sürdürülmektedir (Kubicek, 2021).

KKTC, 2022 yılında Özbekistan'da düzenlenen 9. TDT Zirvesi'nde gözlemci statüsünde üyelik kazanmış ve 6 Kasım 2024'te Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te gerçekleştirilen 11. Zirve de dâhil olmak üzere, Türk dünyası nezdinde görünürlüğünü artıran bir dizi zirveye katılmıştır. Bu gelişmeler, hem Türk dünyasının KKTC'ye verdiği desteği göstermesi açısından hem de KKTC'nin uluslararası alandaki görünürlüğünü artırması bakımından önemli birer adım olmuştur (Ker-Lindsay, 2023).

Ancak AB ve Birleşmiş Milletler (BM), KKTC'nin gözlemci statüsünü, BM'nin toprak bütünlüğü ilkesi ve kararlarıyla çeliştiği gerekçesiyle eleştirmiştir. ABD de benzer şekilde bu kararı tanımadığını açıklamıştır. AB, KKTC'nin TDT etkinliklerine dahil edilmesini, KKTC'nin tanınması ve meşrulaştırılması yönünde bir girişim olarak değerlendirerek tepki göstermiştir (Ker-Lindsay, 2019). Bu tepkiler, KKTC'nin uluslararası tanınma yönündeki çabalarını zorlaştırmaktadır. Nitekim KKTC, Astana'da düzenlenen bir önceki zirveye davet edilmemiştir.

Bazı Türk Cumhuriyetleri'nin, Türkiye'nin Kıbrıs politikasını destekler bir tutum sergilemelerine rağmen, yalnızca Kıbrıs Cumhuriyeti GKRY ile diplomatik ilişkiler geliştirdikleri görülmektedir. TDT'nin pek çok üyesi, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin (BMGK) 541 ve 550 sayılı kararlarına bağlı kalarak KKTC'nin ilanını hukuken geçersiz saymakta; Türkiye'nin adanın kuzeyindeki varlığını eleştirmekte ve Maraş'ın BM denetimine devredilmesini talep etmektedir (United Nations, 1983). Bu ülkeler, resmi olarak hâlâ GKRY'ni tanımaya devam etmektedir.

KKTC'nin TDT gibi ortak platformlara katılımına ve eşit statüyle temsil edilmesine genellikle mesafeli yaklaşan Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan gibi TDT üye ülkelerinin Güney Kıbrıs'a büyükelçi atamaları, Türk kamuoyunda ve siyasi çevrelerde Türkiye'nin Kıbrıs politikasına yönelik bir "ihamet" olarak yorumlanmıştır. Bu bağlamda, Kazakistan ve Kırgızistan'ın 1992 yılında, Özbekistan'ın ise 1997 yılında Kıbrıs Cumhuriyeti'ni tanıdığı hatırlanmalıdır. Ayrıca, 2005 yılından bu yana GKRY'nin Kazakistan'da faaliyet gösteren bir büyükelçiliği bulunmakta ve iki ülke arasında diplomatik iş birliği sürmektedir (Ker-Lindsay, 2019).

Türk Cumhuriyetleri'nin KKTC tanımamaları ve Güney Kıbrıs'a büyükelçi atayarak diplomatik ilişkiler kurmaları, AB yanlısı bir pozisyon benimsedikleri yönünde değerlendirilmiştir. Bu tercihler, AB'nin Orta Asya ülkelerine yönelik başlattığı Global Gateway girişimi kapsamında sunduğu 12 milyar Euro tutarındaki yatırım paketiyle ilişkilendirilmiştir (European Commission, 2022). Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) üyelerinin dış politikasının yönünü önemli ölçüde etkileyen bu tür finansal bağımlılıklar, AB ve ABD stratejik çıkarlarının, TDT üyeleri üzerindeki etkisini açıkça ortaya koymaktadır.

AB ile iş birliği sürecinde, özellikle Kazakistan'dan Kıbrıs Cumhuriyeti ile ilişkilerini geliştirmesi yönünde jestlerde bulunması beklenmiştir. Kazakistan, Tel Aviv üzerinden yürüttüğü diplomatik ağı korumakla birlikte, GKRY büyükelçi atayarak bu beklentiyi karşılamış ve ilişkilerini kurumsallaştırmıştır (Ker-Lindsay, 2019). Esasında bu finansal desteklerin, Türkiye'nin de fayda sağlayabileceği ve Rusya'dan bağımsız olarak Orta Asya'yı Batı'ya bağlamayı amaçlayan Trans-Hazar Doğu-Batı-Orta Kori-doru (Middle Corridor) projesi çerçevesinde kullanılması öngörülmektedir (Laruelle, 2021).

AB etkisinin yanı sıra, Orta Asya'daki Rus azınlıkların varlığı da bölge ülkelerinin Kıbrıs konusundaki tutumlarını etkilemektedir. Rusya'nın Güney Osetya, Donetsk ve Luhansk gibi bölgelerde kurduğu, uluslararası toplumun büyük bölümü tarafından tanınmayan sözde devlet yapıları ile KKTC arasında paralellik kurulması, bu yapıları tanımayan ve Rus azınlık barındıran Türk Cumhuriyetleri için olumsuz bir örnek oluşturmaktadır (Trenin, 2020).

Özetle, Türkiye ve Kıbrıs Türk yetkilileri, KKTC'nin TDT etkinliklerine dahil edilmesini, diğer Türk devletleriyle etkileşim için bir platform oluşturabilecek ve uzun vadede uluslararası tanınma çabalarına katkı sağlayabilecek stratejik bir adım olarak değerlendirmiştir. Ancak, uluslararası toplumun hâlen federal temelli bir çözümü destekleyen tutumu değişmediğinden, KKTC'ye verilen gözlemci statüsü birçok çevrede oyunun kurallarını değiştiren bir gelişmeden ziyade, sembolik bir jest olarak yorumlanmıştır (Ker-Lindsay, 223).

Özellikle Rusya'nın Kıbrıs konusundaki karşıt politikası ve AB ile ABD'nin bölge üzerindeki etkisi dikkate alındığında, TDT üyelerinin KKTC'ye vereceği desteğin Kıbrıs sorununun yapısal dinamiklerini kısa vadede köklü biçimde değiştirmesi beklenmemektedir. Bununla birlikte, uzun vadede Türk savunma ve havacılık sanayisindeki ilerlemeler ile güvenlik alanındaki iş birliklerinin yanı sıra, sosyo-kültürel ve ekonomik entegrasyonun artması, siyasi konularda daha pragmatik ve bütünlük bir iş birliği ortamının oluşmasına zemin hazırlayabilir (Bilgin, 2020).

SONUÇ VE ÖNERİLER

1974'ten bu yana Kıbrıs'ta süregelen görece barış ortamının korunması, adanın çevresindeki Doğu Akdeniz bölgesinde enerji arama faaliyetleri ve deniz yetki alanlarının paylaşımıyla ilgili meselelerin Kıbrıs uyuşmazlığına dâhil edilmesiyle birlikte giderek zorlaşmıştır. Bu süreçte, 2000'li yıllarla birlikte ABD-Türkiye ilişkilerinde yaşanan erozyon sonu-

cunda Washington'un geleneksel arabulucu rolünden uzaklaşarak Rum-Yunan tarafına yakınlaşması ve Ankara'nın güvenlik algısındaki değişim belirleyici olmuştur.

Kıbrıs'taki ve Doğu Akdeniz'deki siyasi gerilimler dikkate alındığında, Türkiye'nin uluslararası platformlarda daha etkin bir aktör olarak yer alması ve diplomatik kanallarını daha da güçlendirmesi gerekmektedir. NATO'ya olan güvenini sorgulayan Ankara, daha bağımsız bir güvenlik mimarisi ve çok boyutlu dış politika çerçevesinde alternatif iş birliği alanlarına yönelmiştir.

Bu çerçevede, Türkiye savunma ve havacılık sanayisini geliştirerek harekât bağımsızlığı elde etmeye çalışmakta; aynı zamanda dost ve müttefik ülkelere savunma sistemleri tedarik ederek, özellikle Avrasya'daki Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerini karşılıklılık temelinde yeniden şekillendirmektedir. Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) aracılığıyla inşa edilmekte olan kurumsal ilişkilerin zamanla daha da derinleşerek dayanışma yapısının stratejik iş birliği düzeyine ulaşması mümkündür.

Türk Cumhuriyetleri ile daha yoğun bilgi paylaşımı ve diplomatik iş birliği mekanizmalarının kurulması, Türk Dünyası içerisinde stratejik derinliğin artmasına katkı sağlayacaktır. TDT, yalnızca sembolik bir birlik değil, aynı zamanda çok boyutlu bölgesel iş birliğinin kurumsal çerçevesidir. Türkiye'nin Avrasya'da üstlendiği güvenlik sağlayıcı rolün güçlenmesiyle birlikte, Türk Cumhuriyetleri'nin de Kıbrıs'taki Türk haklarının korunmasına daha açık destek vermesi muhtemeldir.

Bununla birlikte, Türk Cumhuriyetleri'nin bireysel çıkarlarını önceliklendirdiği ve AB, ABD, Rusya ve Çin gibi büyük güçlerin Avrasya üzerindeki etkisinin, bu ülkelerin KKTC'ye yönelik tutumlarını sınırladığı görülmektedir. 1990'lı yıllara kadar oldukça sınırlı olan ilişkilerin stratejik iş birliği seviyesine ulaşabilmesi, yalnızca ortak dil ve tarih vurgusuyla değil, aynı zamanda kültürel, toplumsal ve siyasal düzlemlerde derinleşmeye bağlıdır. Bu tür bir iş birliği için zamana ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu koşullar altında, Türk Cumhuriyetleri'nin Ankara ile her konuda aynı siyasi duruşu sergilemesini ya da Türkiye'nin tüm politik hamlelerini desteklemesini beklemek gerçekçilikten uzak olacaktır. Bu nedenle, Türkiye'nin Avrasya'daki Türk Cumhuriyetleri'ne yönelik yaklaşımını yalnızca ortak tarih ve kardeşlik bağları üzerinden romantize etmeden; aksine, bölgesel dengeleri gözeten, genişlemeci olmayan, pragmatik ve somut dış politika adımlarıyla şekillendirmesi büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

- Aktürk, Ş. (2017). Turkey's role in the Middle East and Central Asia: The rise of a regional power. *Insight Turkey*, 19(3), 79-98.
- Altunışık, M. B., & Çakmak, C. (2016). The Gaza conflict and Turkey-Israel relations: A new era? (Gaza Sorunu ve Türkiye-İsrail İlişkileri: Yeni Bir Dönem mi?) *Israel Journal of Foreign Affairs*, 10(2), 193-205.
- Ayman, S. G. (2000). Turkey and Greece: The Aegean disputes and their implications for bilateral relations. (Türkiye ve Yunanistan: Ege Sorunu ve İkili İlişkilerde Etkileri), *Mediterranean Quarterly*, 11(4), 58-79.
- Barkey, H. J. (2020). Turkey and the United States: From strategic partnership to strategic ambiguity. (Türkiye ve Birleşik Devletler: Stratejik Ortaklıktan Stratejik Belirsizliğe) *Insight Turkey*, 22(3), 33-50.
- Barkey, H. J., & Fuller, G. E. (1998). Turkey's Kurdish question. (Türkiye'nin Kürt Problemi) Rowman & Littlefield.
- Bechev, D. (2020). Turkey-Greece tensions in the Eastern Mediterranean: A new Cold War? (Doğu Akdeniz'de Türk Yunan Gerilimleri: Yeni bir Soğuk Savaş mı?) *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 22(6), 763-778.
- Bilgin, M. (2020). Turkey's defense industry and its impact on foreign policy: A case study of the Eastern Mediterranean. (Türkiye'nin savunma sanayi ve dış politika üzerindeki etkisi: Doğu Akdeniz üzerine bir vaka çalışması) *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 22(4), 512-530.
- The Diplomat – "Central Asia Opens Diplomatic Rift With Türkiye Over Cyprus". Yazar: Paolo Sorbello. Tarih: 18 Nisan 2025.
- Dodd, C. H. (2010). The history and politics of the Cyprus conflict. (Kıbrıs Sorununun tarihi ve siyaseti) Palgrave Macmillan.
- European Commission. (2022). EU's strategy for sustainable infrastructure connectivity. (AB'nin sürdürülebilir altyapı bağlantısı stratejisi) *European Commission*. https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/stronger-europe-world/global-gateway_en
- Gingeras, R. (2020). Blue Homeland: The heated politics of Turkey's maritime claims. Mavi Vatan: Türkiye'nin denizlerdeki hak iddialarının hararetli siyaseti. *Foreign Affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/articles/turkey/2020-09-15/blue-homeland>
- Globalpower, 2025. https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=turkey Erişim Tarihi: 09.05 2025
- Hatzivassiliou, E. (2006). Greece and the Cold War: Frontline state 1952-1967, (Yunanistan ve Soğuk Savaş: Cephe devleti 1952-1967). Routledge.

- Hill, F., & Taspinar, O. (2021). Turkey and Russia: Axis of the excluded? (Türkiye ve Rusya: Dışlananların Ekseni) *Survival*, 63(1), 87-108.
- Inbar, E. (2011). Israeli-Turkish relations: A new low point. İsrail-Türkiye ilişkileri: Yeni bir dip noktası. *Israel Journal of Foreign Affairs*, 5(3), 29-38.
- Kasapoğlu, C. (2022). Turkey's drone diplomacy: Lessons from Ukraine and beyond. Türkiye'nin insansız hava aracı diplomasisi: Ukrayna'dan ve ötesinden dersler. *Middle East Institute*. <https://www.mei.edu/publications/turkeys-drone-diplomacy-lessons-ukraine-and-beyond>
- Ker-Lindsay, J. (2019). The Cyprus problem: What everyone needs to know. (Kıbrıs sorunu: Herkesin bilmesi gerekenler) Oxford University Press.
- Ker-Lindsay, J. (2023). The Turkish Republic of Northern Cyprus and the Turkic world: Opportunities and challenges.(Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve Türk Dünyası: Fırsatlar ve zorluklar) *Mediterranean Politics*, 28(2), 189-207.
- Kofman, M., & Edmonds, J. (2020). The second Nagorno-Karabakh war: A military assessment. Center for Naval Analyses. (İkinci Dağlık Karabağ Savaşı: Askeri bir değerlendirme. Deniz Analizleri Merkezi.) <https://www.cna.org/reports/2020/12/the-second-nagorno-karabakh-war>
- Kubicek, P. (2011). Turkey's place in the 'new' Central Asia. (Türkiye'nin 'yeni' Orta Asya'daki yeri.) *Central Asian Survey*, 30(2), 189-204.
- Kurecic, P. (2017). Geopolitics of the Eastern Mediterranean: Energy, maritime disputes, and regional instability. (Doğu Akdeniz'in Jeopolitiği: Enerji, Deniz Anlaşmazlıkları ve Bölgesel İstikrarsızlık.) *Geoadria*, 22(2), 123-145.
- Larrabee, F. S., & Lesser, I. O. (2003). Turkish foreign policy in an age of uncertainty. (Belirsizlik çağında Türk dış politikası.) RAND Corporation.
- Laruelle, M. (2021). The Middle Corridor: Opportunities and challenges for Central Asia. (Orta Koridor: Orta Asya için fırsatlar ve zorluklar.) Central Asia Program, George Washington University. <https://www.centralasiaprogram.org/archives/22974>
- Mead, W. R. (2017). The return of American isolationism? (Amerikan izolasyonizminin geri dönüşü mü?) *Foreign Affairs*, 96(2), 1-10.
- Özcan, G. (2023). Turkey's national combat aircraft project (KAAN): Strategic implications for defense autonomy. (Türkiye'nin milli muharip uçak projesi (KAAN): Savunma özerkliği için stratejik çıkarımlar.) *Defence Studies*, 23(1), 45-67.
- Özersay, K. (2005). The excuse of state necessity and its implications on the Cyprus conflict. Perceptions: Journal of International Affairs, 10(4), 65-88.
- Özgen, O., & Öztürk, A. (2021). Turkey's layered air defense architecture: The Çelik Kubbe system. SETA Analysis, 78, 1-20.

- Park, B. (2005). Turkey's policy towards northern Iraq: Problems and perspectives. (Türkiye'nin Kuzey Irak politikası: Sorunlar ve perspektifler). *Adelphi Papers*, 45(374), 7-44.
- Putin, V. (2021). On the historical unity of Russians and Ukrainians. (Rusların ve Ukraynalıların tarihi birliği üzerine.) Kremlin Official Website. <http://en.kremlin.ru/events/president/news/66181>
- Robins, P. (2013). Turkey's 'new' foreign policy and the Middle East: The challenge of the Arab Spring. (Türkiye'nin 'yeni' dış politikası ve Orta Doğu: Arap Baharı'nın meydan okuması) *Perceptions: Journal of International Affairs*, 18(2), 73-90.
- Shaffer, B. (2020). Energy politics in the Eastern Mediterranean: The rise of the Israel-Cyprus-Greece axis. Doğu Akdeniz'de enerji politikaları: İsrail-Kıbrıs-Yunanistan ekseninin yükselişi. *Middle East Policy*, 27(3), 47-62.
- Trenin, D. (2002). The end of Eurasia: Russia on the border between geopolitics and globalization. (Avrasya'nın sonu: Jeopolitik ve küreselleşme arasındaki sınırdaki Rusya.) Carnegie Endowment for International Peace.
- Trenin, D. (2020). Russia's strategy in the Middle East: Cooperation and competition. (Rusya'nın Orta Doğu stratejisi: İşbirliği ve rekabet.) Carnegie Moscow Center. Retrieved from <https://carnegie.ru/2020/03/12/russia-s-strategy-in-middle-east-cooperation-and-competition-pub-81234>
- Tsakiris, T. (2020). The Eastern Mediterranean's energy geopolitics: The role of Turkey and the EU. Doğu Akdeniz'in enerji jeopolitiği: Türkiye ve AB'nin rolü.) *European View*, 19(2), 165-173.
- Türk Devletleri Teşkilatı. (2021). Türk Dünyası 2040 Vizyonu. Türk Devletleri Teşkilatı Sekreterliği.
- United Nations. (1983). Security Council Resolution 541 (1983). (541 Nolu Güvenlik Konseyi Kararı.) United Nations Digital Library. [https://undocs.org/S/RES/541\(1983\)](https://undocs.org/S/RES/541(1983))
- Yavuz, M. H., & Koç, R. (2016). The Turkish coup attempt: The Gülen movement and the state. (Türkiye'deki darbe girişimi: Gülen hareketi ve devlet.) *Middle East Policy*, 23(4), 136-148.

YUNANİSTAN’DA KİMLİK ÜZERİNDEN İNŞA EDİLEN HAKLAR SÖYLEMİ

Kerem APTOURACHIM OGLU*
Dr. Pervin HAYRULLAH (CHAIROULA)**

ÖZET

Yunanistan tarih sahnesine bağımsız bir devlet olarak çıktığı günden bu yana azınlık hakları konusu ile ilgilenmek durumunda kalmıştır. Bu çalışmada Yunanistan’ın azınlık haklarına yaklaşımı sosyal inşacı teori çerçevesinde ele alınmaktadır. Yunanistan’ın bağımsız devlet olarak kurulduğu günden bu yana azınlıklar politikasında kendi ulusal kimliğini inşa ve tarih anlatımı yaratma sürecinin rolü irdelenmektedir. Yunanistan’ın bağlı olduğu uluslararası azınlık ve insan hakları rejiminin tarihsel süreç içerisinde kendi kimlik ve tarih algılamaları ile nasıl dönüştürüldüğü, Batı Trakya Türk azınlığının maruz kaldığı hak ihlalleri analiz edilerek tartışılmaktadır. Çalışma Yunanistan’ın Batı Trakya Türk azınlığına karşı uyguladığı ulusal kimlik inkarı, dernekleşme özgürlüğü, eğitim ve müftülükler konusundaki hak ihlallerinin kendi kimlik ve tarih algılamaları ile inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda Batı Trakya Türk Azınlığına karşı Yunan resmi söylemleri ve azınlığın hakları bağlamında uyguladıkları normatif çerçeve analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yunanistan, Türk azınlık, Batı Trakya, Türk Kimliği, İnsan Hakları, Müftülük.

*PhD-c in International Relations at Trakya University, Mgr. Balkan, Eurasian, Central European Studies, Charles University, Human Rights Expert and Deputy Director - Culture and Education Foundation of Western Thrace Minority (CEFOM),

keremabdurahimoglu@hotmail.com

ORCID ID: 0009-0007-4171-8624

** Director General

Culture and Education Foundation of Western Thrace Minority (CEFOM)

pervinc@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-5091-1502

Makale Geliş Teslim Tarihi: 09.06.2025
Makale Kabul Tarihi: 23.06.2025

THE DISCOURSE OF RIGHTS CONSTRUCTED ON IDENTITY IN GREECE

ABSTRACT

Since the day Greece emerged on the stage of history as an independent state, it has had to deal with the issue of minority rights. This study examines Greece's approach to minority rights within the framework of social constructivist theory. The role of the process of constructing its own national identity and creating a historical narrative in Greece's minority policy since the day it was established as an independent state is examined. How the international minority and human rights regime to which Greece is affiliated has been transformed with its own identity and historical perceptions throughout the historical process is discussed by analyzing the rights violations suffered by the Turkish minority in Western Thrace. This study reveals that the violations of rights against the Western Thrace Turkish minority in Greece—such as the denial of national identity, restrictions on freedom of association, education, and the issue of muftis—are constructed based on Greece's perception of its own identity and history. In this context, the official Greek discourse towards the Western Thrace Turkish minority and the normative framework applied in relation to the minority's rights are analyzed.

Keywords: Greece, Turkish minority, Western Thrace, Turkish Identity, Human Rights, Mufti Office's.

GİRİŞ

Yunanistan'ın azınlık ve insan hakları rejimi son yıllarda birçok akademik çalışmanın konusu olmuştur. Bağımsız devlet olarak kurulduğu tarihten bu yana kendini Batı ile özdeşleştiren, Avrupa medeniyetinin ve demokrasinin başlangıç yeri olduğu anlatısını sürekli olarak dile getiren Yunanistan'ın azınlık ve insan hakları alanında bu anlatı ile bağdaşmayan uygulamaları tartışılmaktadır. Bu çalışma da esasen, Yunanistan'ın azınlık ve insan haklarına saygı konusunda ciddi yapısal sorunlara sahip oluşunun arkasında yatan nedenlere odaklanmayı amaçlamaktadır. Sosyal inşacı (konstrüktivist) yaklaşımın referans alındığı bu çalışmada Yunanistan'ın azınlık hakları alanında oluşturduğu normatif çerçeve ve uygulamalarında kendi ulusal kimlik inşası ve tarih yaratımı sürecinin rolünün araştırılması temel amaçlardandır. Bu doğrultuda Yunan resmi söyleminde ve azınlık hakları alanında oluşturduğu normatif çerçevede kullanılan dil söylem analizi yöntemi ile değerlendirilecektir. Yine Yunan devletinin insan ve azınlık hakları rejiminin nasıl ve hangi prensipler üzerine kurulduğu irdelenecektir. Çalışma Yunanistan'ın Batı Trakya Türk azınlığına karşı uyguladığı ulusal kimlik inkarı, dernekleşme özgürlüğü, eğitim ve müftülükler konusundaki hak ihlallerinin kendi kimlik ve tarih algılamaları ile inşa edildiği hipotezini sınamayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın ilk bölümü teorik çerçeve oluşturmak amacıyla sosyal inşacı yaklaşıma odaklanmaktadır. Daha sonra bu çerçevede azınlık ve insan haklarının tarihsel gelişim süreci, Yunan ulusal kimliğinin inşası ve Yunanistan'ın bağımsız bir devlet olarak

tarih sahnesine çıktığı günden bu yana bağlı olduğu azınlık hakları rejimi tartışılmaktadır. Bu temel çerçevede, Batı Trakya Türk azınlığının etnik kimliğinin inkârı, dernekleşme özgürlüğü, eğitim ve Müftülük sorunlarının analizini yapılmaktadır. Makale sonuç değerlendirmesi ve kaynakça ile son bulmaktadır.

POLİTİKA YAPIMINDA İNŞACI ANLAYIŞ

Politika yapım süreçlerinin değerlendirilmesinde, çok uzun yıllar boyunca devlet merkezli ve devletleri ana-yegâne aktör olarak temel alan realist yaklaşım hakim olmuştur. Devlet politikalarının değerlendirilmesinde realist yaklaşım, ulusal çıkarların gerçekleştirilmesi için maddi çıkar ve askeri gücü temel almaktadır. Ancak 20. Yüzyılın son çeyreğinde uluslararası sistemde yaşanan değişimler, Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve iki kutuplu uluslararası düzenin yıkılmasıyla birlikte, devletlerin politika yapım süreçlerinin değerlendirilmesine de yeni yaklaşımlar getirmiştir.

Bu dönemde gelişim gösteren sosyal inşacı yaklaşım, devletlerin politika yapım sürecini sadece maddi çıkar ve askeri güç faktörleri ile değil, kimlik, kültür, söylem ve bu kavramlar tarafından çerçevelenen normların belirleyici etkisinin olduğu bir çerçevede açıklamayı önermiştir. Bu doğrultuda sosyal inşacı yaklaşım uluslararası ilişkilerde yaşanan gelişmeleri ve devletlerin politikalarını açıklarken “Nedir?” sorusu yerine “Nasıl?”, “Nasıl mümkün oldu?” sorularına cevap aramaktadır (Fierke, 2013: 194).

Sosyal inşacı yaklaşımın kurucusu olarak kabul edilen Alexander Wendt, devletlerin dış politikalarının yalnızca uluslararası sistemin yapısı, maddi çıkarlar ya da askerî güç gibi unsurlarla açıklanamayacağını savunur. Wendt'e göre, devletlerin kimliği, tarihsel deneyimleri, kültürel kodları ve toplumsal yapıları bu politikaların oluşumunda belirleyici rol oynamaktadır (Wendt, 1992). Bu yaklaşım, uluslararası ilişkilerde anlam, normlar ve kolektif kimliklerin önemine vurgu yaparak realist ve liberal teorilerin ötesine geçmektedir. Böylelikle sosyal inşacı görüşün temel özel-

liklerinden biri olarak, kimlikler ve çıkarlar, özneler arası eylemler tarafından oluşturulduğundan, devletlerin politikaları ve toplumsal olaylar da verili değil sosyal olarak inşa edilen bir sürecin sonucudur. Bu yaklaşıma göre devletlerin davranışları değişmez çıkarları üzerinden değil sürekli değişkenlik arz edebilen kimlikler, normlar üzerinden şekillenir. Böylelikle de sosyal gerçeklik yaratılmış olur (Wendt, 1999: 20–23, 224–227).

Sosyal inşacı yaklaşım, sosyal olarak yaratılan yapıların üç temel ögesini; paylaşılan bilgi (shared knowledge), maddi kaynaklar (material resources) ve eylemler-uygulamalar (practices) olarak tanımlar. Paylaşılan bilgi, sosyal yapıların ortak anlayış, beklenti ve bilgilerini ifade eder; bu özellikler aktörü belirli yaratılmış düzen içinde konumlandırır. Aynı şekilde, aktörler arası ilişkilerin çatışmacı mı yoksa işbirlikçi mi olacağını da bu düzen belirler. Sosyal yapıların maddi kaynaklar boyutu ise bireylerin nesnelere ya da diğer aktörlere karşı tutumlarının nasıl şekillendiği ile ilgilidir. Wendt'e göre, bir bireyin başka bir aktöre karşı tutumu, o aktörün birey için ne anlam ifade ettiği ile doğrudan ilişkilidir (Wendt, 1999: 139–143). Eylemler ise sosyal yapıların sadece zihinsel temsiller ya da maddi koşullar değil, uygulamalar yoluyla inşa edildiğini vurgular. Bu üç ögeye, uygulamaların oluşumunu etkileyen ve bilgi ile maddi kaynakların paylaşımında kritik rol oynayan söylem kavramı da dahil edilebilir (Wendt, 1999:140–147).

Özetle ifade etmek gerekirse sosyal inşacı yaklaşım, politika yapım süreçlerinin, aktörlerin kendi ve öteki kimlik algılamalarına bağlı olarak değişkenlik gösterebilen, bu kimlik algılamaları ile var olan bilgiler ve ortak anlayış çerçevesinde, yaratılmış belirli bir düzen içinde sabitlenmiş normların etkileşimi ile inşa edilen bir sosyal süreç olduğu düşüncesine dayanmaktadır. Sosyal insanın gerçekleşmesinde ise söylem kritik rol oynar.

Bu bağlamda, sosyal inşacı yaklaşım, birey ve topluluk haklarının sabit hukuki normlar olmaktan ziyade toplumsal süreçlerin ürünü olan

değişken kavramlar olduğunu ileri sürer. İnsan hakları ve azınlık hakları da bu süreçte kültürel, tarihsel ve politik koşullar altında şekillenen birer normatif yapı olarak ele alınmaktadır. Yunanistan'ın ulusal kimlik ve tarih algılamaları çerçevesinde Batı Trakya Türk azınlığının azınlık ve insan hakları üzerine inşa ettiği yaklaşım ve politikalara geçmeden önce, azınlık ve insan haklarının inşacı perspektiften gelişim sürecinin değerlendirilmesi yerinde olacaktır.

AZINLIK VE İNSAN HAKLARI

Azınlık hakları, toplumsal ve siyasal olarak yaratılma sürecinden bağımsız olmamakla beraber, eski bir kavramdır. Modern tarih bize, Batı Avrupa'nın 16. Yüzyılda Orta Çağ'ın siyasal bölünmüşlüğü'nün mutlakiyetçi krallıklara evrilmesi ve dinsel bütünlüğünün parçalanarak Vatikan'ın din üzerindeki mutlak egemenliğinin sona ermesiyle, ilk kez dinsel azınlıklar ile tanıştığını söyler. Vatikan'ın din üzerindeki belirleyici rolünden bağımsızlığını ilan eden mutlakiyetçi krallıkların, Katolik ve Protestan ülkelere bölünerek, birbirleri üzerinde kendi mezhep anlayışını hâkim kılmayı amaçlayan, din-mezhep savaşları sonucunda, dinsel azınlıkların ortadan kaldırılamayacağı'nın anlaşılmasıyla, daha sonra ulusal azınlıkların korunmasına da bir prototip oluşturacak ilk azınlıkları koruma belgesi olan 1598 Nant Fermanı çıkarılmıştır. Fransa tarafından, ülkesinde yaşayan Protestan uyruklar için çıkarılan bu ferman, saray ve Paris dışında vicdan ve din özgürlüğü, medenî ve siyasal hak eşitliği, memuriyetlere atanma, kendi dininden yargıçlar tarafından yargılanma vb. gibi haklar tanımıştır (Oran, 1986: 23-24).

Öte yandan azınlık hakları kavramının Batı Avrupa'nın gündeminde dahi olmadığı XV. yüzyıl ortalarında, Avrupa'nın güneydoğusunda, giderek güçlenerek Osmanlı Devleti kendi ülkesinde azınlık hakları alanında çağın çok ilerisinde bir koruma mekanizması geliştirmiştir. Avrupa'dan çok farklı bir Türk-İslam medeniyeti anlayışına sahip olan Osmanlı Devleti 15. Yüzyılda Avrupa ortalarına kadar ulaşmış ve tabiiyetinde bulunan

birçok milleti ve dinsel grubu bir arada asırlarca yaşatabilmiştir. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nin toplumsal organizasyonunun temeli olan "Millet Sistemi" ile Müslüman olmayan cemaatlere kendi dinleri, dilleri ve kimliklerini tamamen muhafaza ederek yaşayacakları önemli bir özerklik sağlamıştır (Oran, 1986: 26).

Azınlık kavramının Avrupa'da önem kazanması, 17. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin eski gücünü kaybetmesiyle ve büyük Avrupa devletlerinin kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimlerin haklarının koruyuculuğunu üstlenmesiyle mümkün olmuştur. Bu bağlamda "Doğu Meselesi" ortaya çıkmış, özellikle Karlofça (1699), Pasarofça (1718), Belgrad (1739) ve Küçük Kaynarca (1774) Antlaşmaları'yla başta Rusya olmak üzere büyük Avrupa devletlerine, Osmanlı'daki gayrimüslim halklar üzerinde nüfuz kurma imkânı doğmuştur. Bu antlaşmalar, modern anlamda azınlık haklarının uluslararası düzleme taşındığı erken örnekler olarak değerlendirilebilir (Oran, 2001: 53–55).

19. yüzyıla gelindiğinde Büyük Devletler, Fransız Devrimi'yle bütün Avrupa'ya yayılan milliyetçilik akımının etkisiyle ayaklanan Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim cemaatlerinin hamiliğini üstlenmişlerdir. Kendilerine biçtikleri, Osmanlı tebaası olan gayrimüslim ve Osmanlı'dan bağımsızlığını kazanmış Yunanistan gibi küçük ulus-devletlerde kalan Müslüman cemaatlerin koruyuculuğu rolünü, çökmekte olan Osmanlı Devleti'ne ve yeni kurulan küçük ulus-devletlere kabul ettirmişlerdir. Böylelikle azınlıklar meselesi, tarihte ilk kez bu kadar yoğun olarak uluslararası ölçekte tartışılmıştır. Diğer taraftan Büyük Devletlerin çıkarlarına ve Osmanlı Devleti'ni parçalama amaçlarına uygun olarak gayrimüslimleri korumaları, Osmanlı Devleti bünyesindeki milliyetçi-ayrılıkçı hareketlerin yükselmesine ve sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına, büyük kitlesel kıyım ve göç dalgalarına neden olmuştur (Abdurahimoğlu, 2021: 318).

Bu süreç Birinci Dünya Savaşı sonunda Avrupa topraklarında iki

büyük imparatorluğun, Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorluklarının dağılması ve bu çokuluslu imparatorlukların topraklarının mirasçısı olarak ortaya çıkan ulus-devletlerin, sınırları dâhilinde önemli azınlık gruplarını da miras edinmeleri ile sonuçlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan uluslararası konjonktürde azınlık hakları meselesi bir kez daha uluslararası toplumu meşgul eden önemli bir konu olmuş ve bu konuda tarihte ilk kez evrensel bir koruma sistemi amaçlanarak Milletler Cemiyeti (MC) çatısı altında bir azınlık hakları rejimi geliştirilmiştir.

Ancak bu rejimin, Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletlerinin siyasî çıkarları esasına dayalı bir rejim olması ve mağlup devletleri cezalandıran bir anlayışla temellendirilmesi nedeniyle, evrensel bir mekanizma geliştirmede başarısızlığa uğradığı söylenebilir. MC sistemi Birinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa'sında ne bağımsızlıklarını yeni kazanan ulus-devletlerde istikrarın sağlanmasında, ne de bu devletlerin miras aldıkları azınlıkların haklarının ve varlıklarının korunmasında etkili olabilmiştir (Abdurahimoğlu, 2021: 317-318).

Aksine MC sisteminin etkisiz yapısı İkinci Dünya Savaşına giden sürece engel olamamıştır. MC sistemi Almanya gibi mağlup devletleri de cezalandıran birtakım hükümler getirmiştir. Böylelikle İkinci Dünya Savaşı sırasında Mihver devletleri ve bu güçlerin yanında yer alan devletler azınlıklar konusunu etkili bir şekilde manipüle etmiştir. Örneğin Adolf Hitler saldırgan politikalarını ve işgal meşruiyetini, Almanya dışında kalmış büyük Alman azınlık gruplarını öne sürerek gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda bir yandan MC'nin etkisiz azınlık rejimi diğer yandan da İkinci Dünya Savaşı sırasında azınlıkların işgal nedeni olarak kullanılması savaş sonrası uluslararası sistemi azınlık haklarına karşı çekingene bir duruş sergilemeye itmiştir (Kuklik & Petras, 2017).

Diğer taraftan ise İkinci Dünya Savaşı sırasında işlenen insanlık suçları, savaş sonrası yapıyı MC'nin azınlık hakları rejiminden farklı olarak

yeni bir insan hakları anlayışını geliştirmeye yönlendirmiştir. Aslında modern insan hakları düşüncesi, genellikle aydınlanma felsefesine dayandırılrsa da inşacı düşünce bu hakların tarihsel bağlamda Batı merkezli bir gelişim sürecine dayandığını ve evrensellik iddiasının tartışmalı olduğunu öne sürer (Mutua, 2001; Donnelly, 2003).

Öte yandan, İkinci Dünya Savaşı ile çöken Milletler Cemiyeti'nin azınlık hakları rejiminin yerini, yeni bir uluslararası mekanizma olan Birleşmiş Milletler (BM) sistemi almıştır. Bu bağlamda, insan haklarının uluslararası sistemde kurumsallaşması savaş sonrası dönemde gelişmiş; bu süreç, siyasal ve toplumsal faktörlerin sonucunda şekillenmiştir. Savaş öncesinde yaşanan deneyimler ve savaş sırasında gerçekleşen insanlık dışı kırımlar, savaş sonrasında kurulan uluslararası düzene evrensel bir insan hakları normatif çerçevesi oluşturma zorunluluğu getirmiştir. Bu nedenle, insan hakları söyleminin dayandığı temel varsayım, hakların doğal olduğundan ziyade, tarihsel süreçte siyasal ve toplumsal dinamiklerle inşa edildiği ifade edilebilir (Oran, 2001: 59–63).

Nitekim savaş sonrası dönemde azınlık haklarına mesafeli bir duruş sergileyen uluslararası toplum 1990'lı yılların başlarında sosyalist blokun çöküşü esnasında özellikle Yugoslavya'nın dağılma sürecinde yaşanan etnik çatışmalarla azınlık hakları konusuna tekrar eğilmiştir. Bu siyasal ve toplumsal dönüşüm süreci sonunda yine azınlık hakları alanında 1992 yılında BM Ulusal ya da Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Hakları Bildirgesi, 1998 yılında ise AK Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşmesi kabul edilmiştir (Oran, 2001: 78–81).

20. yüzyıl boyunca siyasal, toplumsal dönüşümler sonucu inşa edilen azınlık hakları rejimine, Birinci Dünya Savaşı sonrasında MC sistemi ile uluslararası bir hüviyet kazandırılmak istenmiştir. MC sisteminin fonksiyonel başarısızlığı ve İkinci Dünya Savaşı sürecinde yaşananlar, savaş sonrası uluslararası toplumu azınlık hakları kavramına mesafeli durmaya

ve uluslararası bir insan hakları rejimi yaratmaya itmiştir. Sonuç olarak 1990'lı yıllardaki siyasal, toplumsal süreçler azınlık haklarının tekrar uluslararası toplumun gündemine alınmasına ve savaş sonrası oluşturulan uluslararası insan hakları rejimine dahil edilmesine neden olmuştur.

HAKLAR TANIMINDA YUNAN ULUSAL KİMLİĞİ

Yunanistan'ın bağımsız bir devlet olarak kurulması bu makalenin bir önceki başlığında detaylandırılan 19. Yüzyıl Avrupa'sında gelişen azınlıklar konusuyla yakından ilgilidir. Nitekim Yunanistan, Osmanlı Devleti'nin dilsel, dini ve kültürel özerkliğe dayanan, geniş haklara sahip bir azınlığı iken, başta Rusya olmak üzere büyük Avrupa Devletlerinin desteği ile kurduğu bir devlet örneğidir (Clogg, 1992: 7–45).

Bu örnekte konumuzla da ilgili olarak önce devletin kurulduğu ve sonra Yunan ulusunun yaratıldığı tezini ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Öyle ki, Osmanlı Devleti içindeki Ortodoks-Rum milletinin bağımsız bir devlet olarak altında toplanacağı kendilerine ait tarihi, coğrafi bir ülkesi bulunmamaktadır. Anadolu içlerinde, Karadeniz'de, Adalar Denizi'nde ve Rumeli'de dağınık bir şekilde yaşayan Ortodoks-Rum azınlıkların gerek demografik elverişlilik açısından gerek ortak tarih, ortak etnik köken- dil ve ortak kültüre dayalı bir devlet kurmak için ortak bir ulusal bilinç özelliklerini taşıdıklarını söylemek güçtür (Clogg, 1992: 23–35). Bu durum 1821'de Mora'da başlatılan Yunan İsyanında kendini en belirgin şekilde göstermiştir. Bugün birçok tarih araştırması Yunanistan'ın 1830 yılındaki bağımsızlığına giden süreçte önemli rol oynayan 1821 Yunan İsyanının bir ulusal bilinç etrafında gelişim göstermekten öte, sosyal ve ekonomik sebeplerle Yunanca dahi bilmeyen, Arvanit, Arnavut, Ulah, Yunan, Karakaçan gibi etnik gruplardan oluşan köylü dağ-çetecileri tarafından yürütüldüğünü ortaya koymaktadır (Clogg, 1992: 40–55; Koliopoulos & Veremis, 2002: 12–35).

Her ne kadar Yunan İsyanının Avrupa siyasetinde yol açtığı siyasal toplumsal gelişmeler sonucu, Batı Avrupa'da milliyetçilik fikirleri ile ye-

tişmiş Yunan aydınlarının bağımsızlığa giden sürece dahli söz konusu olsa da isyan edenlerle aydınlar arasında ulusal bilinç birliğinin varlığından söz etmek olanaksızdır. Nitekim Fransız Devrimi'nin getirdiği laisizm etkisinde bir milliyetçilik anlayışıyla hareket eden Yunan aydınlarının hayalini kurduğu ulusal kimlikle, Osmanlı Devleti içinde sahip olduğu dini özerklik ve tüm Rum-Ortodokslar üzerindeki etkisini kaybetmek istemeyen Rum Kilisesi ve Osmanlının vergi yüküne karşı ayaklanan isyancı köylülerin davası birbiriyle örtüşmemekteydi (Koliopoulos & Veremis, 2002: 20–40).

Bu doğrultuda Büyük Devletlerin desteğiyle 1830'da kurulan tarihteki ilk Yunan devletinin ulusal kimlik inşası, bu farklı kimliklerin yaratılmış bir Ortodoks-Helen kimliği altında eritilmesiyle gerçekleşmiştir. İlk dönemlerde seküler bir Yunan milliyetçiliği yaklaşımına karşı olan Rum-Ortodoks kilisesi, dini Yunan milliyetçiliğinin ayrılmaz bir bileşeni yapmayı başarmıştır. Bu konuda 1833 yılında kendini Otosefal ilan eden Yunanistan Kilisesi, Yunan ulusal kimliğinin yaratımında Doğu Roma-Bizans İmparatorluğu ile modern Yunan devleti arasında köprü kurarken, seküler milliyetçi Yunan aydınları ise Avrupalı devletlerin antik Akdeniz halklarını Avrupa medeniyetinin kurucusu ve modern Yunanistan'ın Grek ataları olduğuna dayalı anlatısını benimsemişlerdir (Millas, 2010: 14-15).

Helen-Ortodoks sentezi ile ortak bir ulusal kimliğe büründürülen bu iki tarih anlatısının da ortak ötekisi ise Türklerdir. Modern Yunanistan'ın resmi tarih anlatısına göre antik çağlardan bugüne kadar devam eden Yunan medeniyeti, Türkler tarafından 400 yıl boyunca kesintiye uğratılmıştır. Yunan tarih yazını Osmanlı Devleti dönemini 400 yıllık esaret olarak adlandırmaktadır. Böylelikle Yunan ulusal kimliğinin yaratılmasında ve konsolide edilmesinde bir “öteki” “bizden olmayan” ve “Helenizm”in düşmanı olarak Türklerin varlığı önemlidir (Heraklides, 2011: 14-15).

Bu konuda Mora'da ve daha sonra Yunanistan'ın genişletildiği topraklarda, bu tarih anlatısı ve dini Ortodoks kimliği, ulusal kimliğin yara-

tılmasında etkili olmuştur. Bugün Yunanistan’da yaşayan farklı etnik kökenlere sahip Ortodoks halkların tek bir Helen kimliği ve kültürü altında eritilmesi kilisenin Helen-Ortodoks milliyetçiliğinin asli kurumu olması ve antik çağdan günümüze kadar uzanan bir Yunan medeniyeti tarih anlatısı ile gerçekleştirilmektedir.

YUNANİSTAN’DA AZINLIK HAKLARI’NIN GELİŞİMİ

Yunanistan’ın bağımsız bir devlet olarak kurulması ve ulusal kimliğini inşa süreci bugün uyguladığı ve normatif çerçeve kazandırdığı azınlık hakları politikasının anlaşılması açısından da önemlidir. Nitekim 1830’da kurulduğu günden bu yana Yunanistan’ın azınlık politikası bu tarih anlatısı üzerinden yaratılan kimlik çerçevesinde şekillenmiştir. Yunanistan’ı bağımsız bir devlet olarak ilan eden 1830 Londra Protokolü, Yunanistan ülkesinde yaşayan Müslümanların can ve mal güvenliklerinin güvence altına alınmasını öngörmüştür (Hüseyinoğlu & İmamoğlu, 2017: 52). Ancak Londra Protokolü’nün yürürlüğe girdiği dönemde geçerli olan Yunanistan’ın ilk anayasası, Yunan vatandaşlığını Ortodoks-Hristiyan olma ve Osmanlı’ya karşı savaşma şartına bağlıyordu (Koliopoulos & Veremis, 2002: 60–80). Bu ilk anayasada hâkim olan Yunan-Ortodoks ulusal kimliği ve homojen bir ulus devlet yaratma anlayışının Yunanistan’ın sonraki iki asrı boyunca da farklı kimliklere ve azınlıklara karşı yaklaşımında belirleyici olduğu söylenebilir.

Nitekim Londra Protokolü ve sonrasında çıkarılan yasalarla her ne kadar Yunanistan topraklarında yaşayan Müslüman-Türklere bazı vatandaşlık hakları verilmiş olsa da 1881 yılındaki genişlemeye kadar olan Yunanistan topraklarında çok az sayıda Müslüman-Türk barınabilmiştir (Tsitselikis, 2012: 27-34). Böylelikle, Yunanistan’ın bağımsız bir devlet olarak, ilk kurulduğu yıllardan itibaren azınlık hakları rejimi, yaratılan kimlik ve tarih algılamalarından bağımsız gelişmemiş ve bu anlayışla farklı kimlikleri yok etmeye yönelik bir politika izlemiştir.

Öte yandan 1881 İstanbul Sözleşmesi ile Alasonya, Arta Köprüsü'ne kadar olan bölge ve Teselya Yunanistan'a bırakılmıştır. Bu yeni topraklarla birlikte, büyük bir Türk-Müslüman topluluğu da Yunanistan egemenliği altında kalmıştır. 1881 İstanbul Sözleşmesi Yunanistan'a katılan yeni ülkelerde yaşayan Türklerin haklarını 1830 Londra Protokolü'ne göre daha kapsamlı bir şekilde düzenlemiştir. Bu sözleşme ile ilk kez İslam (Türk) Cemaatleri tanınmış, Türk vakıfları ve müftülükler tüzel kişilik kazanmıştır. Yunanistan İstanbul Sözleşmesi ile Türk Örf ve Adet Hukukunu kendi idari ve hukuki düzenine dahil etmeyi yükümlenmiştir. Böylelikle, Yunanistan egemenliği altında kalan topraklarda yaşayan Türklerin, kültürü ve toplumsal düzeni uluslararası bir sözleşme ile güvenceye alınmıştır (Hüseyinoğlu & İmamoğlu, 2017: 53). Yunanistan'da kalacak Türk-Müslüman azınlığın haklarını ve statüsünü belirleyen bu uluslararası sözleşme de yine toplumsal gerçeklikler ve kimlikler göz önünde bulundurularak inşa edilmiştir. Bu çerçevede, öncelikle hâkim unsur konumundan azınlık statüsüne düşen Türklere, kendi toplumsal organizasyonlarında, bir özerklik verilmiştir. Bu uluslararası sözleşme ile Türklerin toplumsal düzeni ve hiyerarşisi Yunan devleti tarafından tanınmıştır. Sözleşme ile ilgili bir diğer önemli husus da yükümlülüklerinin ileride Yunanistan'a dahil edilecek topraklarda yaşayan Türkleri de kapsamasıdır. Böylelikle Yunanistan İstanbul Sözleşmesi ile bugün dahi bağlıdır.

Balkan Savaşlarıyla Osmanlı Devleti Avrupa'daki topraklarının neredeyse tamamını kaybetmiştir. Balkan Savaşları sonucunda 1913 Atina Barış Antlaşması Osmanlı Devleti ile Yunanistan Krallığı arasında imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Yunanistan Girit, Yanya, Selanik, Serez, Drama gibi Türk nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgeleri egemenliği altına alarak topraklarını çok büyük ölçüde genişletmiştir. Balkan Savaşlarından sonra Yunanistan'ın egemenliğine geçen ve daha sonra geçecek olan topraklarda yaşayan Türklerin haklarını Atina Barış Antlaşması 2, 11 ve 12. maddeleri ile 3 Numaralı Protokol'ün 6-14 maddelerinde düzenlemiştir. Atina Barış

Antlaşması 4213 sayı ve 14.11.1913 tarihli yasa ile Yunanistan Meclisi tarafından onaylanmıştır (Hüseyinoğlu & İmamoğlu, 2017: 56).

1913 Atina Barış Antlaşması ile Yunanistan'ın topraklarında yaşayan Türk-Müslüman Azınlığa karşı 1830 Londra Protokolü ve 1881 İstanbul Sözleşmesi ile üstlendiği yükümlülükleri teyit edilmekte, Türk Azınlığın öncelikle Yunan çoğunluk ile eşit vatandaşlık hakları garanti edilmektedir. Atina Antlaşması hükümlerinin düzenlediği bir diğer önemli husus da Yunanistan topraklarında yaşayan Türklere kültürel, dini, toplumsal düzen ve eğitim alanlarında tam bir özerklik hakkı verilmesidir. Türk Azınlığın kimliğinin ve kültürünün korunarak yaşatılmasında başat rol oynayacak eğitim kurumlarının kurulması, vakıfların varlığının devam ettirilmesi, Türk örf ve âdet hukukunun korunması çok önem taşımaktadır. Yine tüm bu kurumların yönetimi ve gözetiminde Türk Azınlığın seçimle belirleyeceği liderler (Müftüler) öngörülmüştür. Bugün Batı Trakya Türklerinin vakıf mallarının korunması ve idaresi, Müftü seçimlerinin yapılması ile ilgili taleplerinin ilk dayanak noktası 1913 Atina Barış Antlaşması'dır.

Atina Barış Antlaşması Türk söylemine göre “Yunanistan’a terk edilen topraklarda”, Yunanlıların söylemine göre ise “Yeni ülkelerde” kalan Yunan uyruklu Müslüman Türklerin korunmasına ilişkin, “ilhak edilen ülkelerde uygulanacak hukuk ve bunların yargılama ve örgütlenmesi hakkında” 1914 tarih ve 147 sayılı yasa, Yunan meclisince kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. Öte yandan 1913 Atina Antlaşması'nın hükme bağladığı Başmüftülük oluşturulması ve Müftü seçimlerini öngören 2345 sayılı yasa Yunan Meclisi tarafından ancak 1920 yılında çıkarılabilmektedir (Hüseyinoğlu & İmamoğlu, 2017: 56).

Bu yasa 1991 yılında çıkarılan ve Atina Antlaşması'nın hükümlerine aykırılık teşkil eden 1920/1991 sayılı yasa ile ilga edilene kadar yürürlükte kalmıştır. Atina Antlaşması bugün dahi Yunanistan için bağlayıcılığını sürdürmektedir. Atina Antlaşması'nın hükümlerinin daha sonra imzalanan

Lozan Antlaşması ile ilga edildiği savı Yunanistan Yüksek Mahkemesi kararları ile çürütülmüştür. Yunanistan Yüksek Mahkemesi Arios Pagos 1980, 2000, 2007, 2013 yılında verdiği kararlarda 1913 Atina Antlaşması'na atıf yaparak yürürlükte olduğunu teyit etmiştir. Dolayısıyla 1913 Atina Barış Antlaşması Batı Trakya Türklerinin azınlık hakları ile ilgili temel bir uluslararası belge olmayı sürdürmektedir.

Batı Trakya Türklerinin haklarını koruyan bir diğer uluslararası belge ise Yunanistan'daki Azınlıkların Korunmasına İlişkin Sevr Antlaşması'dır. Antlaşma bir yanda Yunanistan Krallığı diğer yanda ise İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, ittifak ve birleşik güçler arasında 10 Ağustos 1920 de Fransa'nın Sevr kasabasında imzalanmıştır. Yunan Sevri olarak bilinen bu antlaşma Yunanistan'a katılacak geniş topraklarda yaşayan ırksal, dinsel ve dilsel azınlıkların korunmasına sağlar. Yunan Sevri içerik açısından çok farklı olduğu Osmanlı Devleti ile Birinci Dünya Savaşının galip devletleri arasında imzalanan Sevr Antlaşması ile karıştırılmamalıdır. Nitekim Osmanlı Devleti'ni parçalayan ve Türkleri esarete mahkûm eden Sevr Antlaşması Osmanlı Devleti'nin halefi olan Türkiye Cumhuriyeti için geçerli ve bağlayıcı değilken, konumunun kapsamına giren Azınlıkların Korunmasına Dair Sevr Antlaşması Yunanistan için geçerli ve bağlayıcıdır (Hüseyinoğlu & İmamoğlu, 2017: 59).

Bu Uluslararası Antlaşma ile Yunanistan daha önce de 1830 Londra Protokolü, 1881 İstanbul Sözleşmesi ve 1913 Atina Antlaşması ile yükümlülük altına girdiği topraklarında yaşayan Türklerin, eşit vatandaşlık haklarını, dinlerini, dillerini, kültürlerini koruyup yaşatma hakkını, sosyal düzenlerini ve kurumlarını idame ettirme hakkını sağlamak sorumluluk ve zorunluluğunu üstlenmektedir. Öte yandan bu antlaşma ile ilk kez MC gibi bir uluslararası örgüte antlaşma hükümlerinin korunması ve uygulanmasında garantör olma statüsü verilmiştir.

Azınlıkların Korunmasına Dair Sevr Antlaşma'sı Yunanistan tarafından 29 Eylül 1923 tarihinde onaylanmış ve EKA' 311 30.10.1923 sayılı ve

tarihli Yunanistan Hükümet Gazetesinde yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Burada önemli olan husus Sevr Antlaşması'nın Yunan Meclisi tarafından Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra onaylanarak yürürlüğe girmesidir. Böylelikle Yunanistan Lozan Antlaşması'nın azınlıkların korunması konusunda öngördüğü hükümlerden ayrı olarak kendini Sevr Antlaşması hükümleri ile bağlamıştır (Hüseyinoğlu & İmamoğlu, 2017: 59). Bu doğrultuda Lozan Antlaşması'nın Yunan Sevr'ini ilga ettiği tezi ileri sürülemeyecektir. Yine Sevr Antlaşması hükümlerinin daha sonra imzalanan Lozan Antlaşması ile ilga olduğu tezini Yunanistan Yüksek Mahkemesi Arios 1333/2000 sayılı kararı ile Sevr Antlaşması'na atıf yaparak çürütmüştür. 1920 Sevr Antlaşması Yunanistan'da yaşayan diğer azınlıkların yanı sıra Türk Azınlığın da haklarını garanti altına alan önemli bir uluslararası metin olma vasfını sürdürmektedir.

Lozan Barış Antlaşması 24 Temmuz 1923 tarihinde İsviçre'nin Lozan şehrinde Türkiye, Britanya İmparatorluğu, Fransız Cumhuriyeti, İtalya Krallığı, Japon İmparatorluğu, Yunanistan Krallığı, Romanya Krallığı ve Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı (Yugoslavya) arasında imzalanmıştır. Bu anlaşma ile Türkiye'deki "gayri müslimler" ile Yunanistan'daki "Müslümanların" hakları düzenlenmiştir. 1923 Lozan Antlaşması'nın metninde 37. ile 44. maddeleri arasında Türkiye'de mübadele dışı tutulacak olan İstanbul, Gökçeada ve Bozcaada'da kalacak gayri müslim azınlıklara verilen haklar belirtilmiş 45. maddede ise aynı hakların Yunanistan'da kalacak Müslüman Azınlığa da tanınacağı hüküm altına alınmıştır. Bu hususta antlaşma metninde Türkiye'de kalacak Yahudi, Ermeni ve Rum olmak üzere birden fazla gayri müslim azınlıklardan bahsedilirken Yunanistan'da kalacak tek bir Müslüman Azınlığa atıf yapılmıştır. Yine Yunanistan'da kalacak azınlığın Türk olduğu Lozan Müzakereleri sırasında defalarca vurgulanmıştır (Meray, 1993, Cilt 2: 126–152).

Lozan Antlaşması da öncesinde Yunanistan tarafından imzalanmış azınlık haklarını koruma anlaşmalarında olduğu gibi Batı Trakya Türk azınlığına,

dilsel, dini ve kültürel alanlarda geniş bir özerklik tanımaktadır. Bu doğrultuda, Türk azınlık kendi sosyal ve eğitim kurumlarını kurma, var olanları özgürce yönetip denetleme, bu kurumlarda kendi anadilini konuşma ve kullanma hakkına sahip olmuştur. Yine eşit Yunanistan vatandaşları olarak muamele görme, kendi kimlik ve kültürünü yaşatma, kendi toplumsal yapısı ve hiyerarşisinde kendi örf ve adetleri doğrultusunda hareket etme özgürlüğü Lozan Antlaşması tarafından azınlığa verilmiştir. 1923 Lozan Antlaşması'nı destekleyici olarak Türkiye ile Yunanistan arasında 1951 Kültür Antlaşması ve 1968 Kültür Protokolü de imzalanmıştır. Bu sözleşmeler karşılıklı olarak Batı Trakya Türk azınlığı ve İstanbul Rum azınlığının eğitimindeki ihtiyaçlara cevap vermek üzere hazırlanmıştır. Bu doğrultuda azınlıkların eğitim alanındaki özerkliği bu sözleşmelerle desteklenmiştir (Hayrullah, 2020: 84).

Batı Trakya Türk azınlığının hakları 1923 Lozan Antlaşması ve öncesinde yapılan uluslararası anlaşmalar ve sonrasında yapılan ikili anlaşmalarla siyasal ve toplumsal süreçler sonucu inşa edilmiştir. Dönemin siyasal ve toplumsal ihtiyaç ve gerekleri göz önünde bulundurularak yapılan bu anlaşmalar daha sonra Yunanistan'ın kendi ulusal kimlik inşası ve tarih anlatıları yaratma süreci çerçevesinde amacına aykırı uygulama ve yasalarla dönüştürülmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda bu uluslararası ve ikili anlaşmalar Yunan kimlik ve tarih algılamaları üzerinden okunmaktadır. Bugün Batı Trakya Türk azınlığının itiraz ettiği hak ihlalleri Yunan ulusal kimlik inşası ve tarih anlatısı yaratımı süreci çerçevesinde oluşturulmaktadır. Çalışmanın devamında bu hak ihlalleri bu Yunan ulusal kimlik inşası ve tarih anlatımı yaratma çerçevesinden değerlendirilecektir.

Batı Trakya'da Türk Azınlık Haklarının Yunan Ulusal Kimlik İnşası Üzerinden Sınırlandırılması

TÜRK KİMLİĞİNİN REDDİ

Bugün Yunanistan, ülkesinde herhangi bir ulusal azınlığın varlığını tanımamakta ve bu tutum, tarihsel olarak devletin kuruluş dönemine

ve cunta rejimi döneminde “Ellas Ellinon Christianon/ Yunanistan Hristiyan Yunanlarıdır” anlayışıyla sloganlaştırılmış olan kimlik inşa politikalarına dayanmaktadır (Herczl, 1999: 118–122). Yunanistan resmi söylem olarak yaklaşık son 50 yıldır toprakları üzerinde resmi olarak sadece Batı Trakya’da yaşayan bir “Müslüman” azınlığın varlığını tanımaktadır. Bu söylemini de Lozan Antlaşması’nın azınlıkların statüsü ve hakları ile ilgili bölümünde Yunanistan’da kalan “Müslüman azınlık” ifadesini kullanmasına dayandırmaktadır. Lozan Antlaşması’nın imzalanması sürecinde benimsenen dilin, dönemin toplumsal gerçekleri ve Osmanlı Devleti’nin toplumsal organizasyonunda geçerli olan kimlik olgusu göz önünde bulundurulmuş olduğu gibi, Yunanistan da Batı Trakya’daki Türk azınlığa karşı uyguladığı kimlik politikasında da kendi kimlik algılamaları ve toplumsal yapısı etkili olmuştur.

Yunan ulusal kimliğinin yaratımı sürecinde Türk kimliğinin Yunan ulusal kimliğini kurmada bir negatif öteki olarak konumlandırıldığını daha önce ifade etmiştik. Yunanistan’ın bugün Batı Trakya’da yaşayan Türk azınlığın ulusal-millî kimliğini inkâr etmesi de bu perspektiften açıklanmaya müsaittir.

İlk olarak Yunanistan’ın son yıllarda benimsediği resmi söylem Lozan Antlaşması’nın Yunanistan’daki azınlıktan “Müslüman” azınlık olarak bahsederken İstanbul’da bırakılan azınlıktan ise “Rum/Yunan” azınlık olarak bahsettiği yönündeki savı kendi kimlik inşa süreci ile yakından ilgilidir (Δελτίο τύπου για το Μεινοτικό Γυμνάσιο Λύκειο Ξάνθης, 2025 – İskeçe (Xanthi) Azınlık Lisesi için basın bülteni, 2025). Nitekim Lozan Antlaşması Yunanistan’ın resmi söyleminin aksine Türkiye’de kalacak olan “Gayri-Müslim” azınlıklardan bahsederken Yunanistan’da bırakılan tek bir “Müslüman” azınlığa atıf yapmaktadır. Buna ek olarak Lozan Barış Müzakereleri sırasında Türk delegasyonu Batı Trakya’da azınlık statüsünde bırakılacak olan topluluğun etnik Türk kimliğinden açıkça söz etmektedir (Meray, 1993, Cilt 2: 126–152).

Yunanistan'ın bu söylemi, Yunan ulus kimliğinin inşa süreci politikaları çerçevesinde değerlendirilebilir. Böylelikle İstanbul'da bırakılan dini azınlıklardan bahsederken üç farklı etnik-dilsel-kültürel unsurun, Rum, Ermeni ve Yahudi toplumlarının hakları ve azınlık statüsü göz ardı edilmektedir. Yunan makamlarının Lozan'ın Batı Trakya'da "Müslüman" azınlığa atıf yaparken İstanbul'da etnik bir "Rum/ Yunan" azınlığından bahsettiğini savunması, Türkiye'deki tüm Gayri-müslim azınlıkları Rum-Yunan kimliği altında toplayarak 19. Yüzyıldan bu yana devam ettirdiği ulus inşa süreci anlayışı çerçevesinde anlam kazanmaktadır.

Türk azınlığın ulusal-millî kimliğinin reddinin ikinci boyutu ise, Yunanistan'ın bağımsız bir devlet olarak kurulduğu günden bu yana ulusal kimliğini Türkleri ve Türk kimliğini reddediş üzerine kurmuş olmasıdır (Heraklides, 2011: 14-15). Bu doğrultuda Yunan resmi görüşü ülkede var olan Türk kimliğini, Türk kültürünü temsil eden her mirası bir varoluşsal tehdit olarak algılamaktadır (Ömer, 2025). Buna ek olarak daha önce de bahsedildiği gibi Yunan vatandaşlığının Hristiyan-Ortodoks olma ve Osmanlıya karşı savaşıma koşuluna bağlandığı, Yunanistan'ın ilk anayasasında olduğu gibi günümüz anayasasında ve mevzuatında da benzer bir anlayışa karşılık gelen bir yapı mevcuttur. Örneğin günümüz Yunanistan anayasası devletin dininin İstanbul Patrikhanesine bağlı Ortodoks-Hristiyanlık olduğunu söyler (ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ. (2019, Aralık 24). ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ. <https://www.hellenicparliament.gr/el/>).

Yine 1990'lı yılların sonlarına kadar yürürlükte olan Yunan vatandaşlık yasasının 19. Maddesi Yunan makamlarına, Yunan ırkından olmayan Yunanistan vatandaşlarının, geri dönmek niyetiyle ülkeyi terk etmiş olduğuna hükmedilmesi durumunda vatandaşlıktan ıskat edilmeleri yetkisini vermiştir (Erdem, 2024: 288- 315). Ulusal homojen bir kimlik inşası anlayışı, Yunan devletinin iki yüz yıllık tarihi boyunca anayasa ve yasalarında vatandaşlık ve milliyet ile ilgili çizdiği normatif çerçevede etkili olduğu ifade edilmelidir. Böylelikle Yunan devleti yarattığı toplumsal

yapı, tarih anlatısı ve kimlik algılaması doğrultusunda bir azınlık politikası oluşturmuştur. Bu konuda Yunanistan'ın yasal zemin hazırladığı en önemli hak ihlali, yukarıda bahsedilen Yunan vatandaşlık yasasının 19. Maddesi-ne dayanarak on binlerce Batı Trakya Türkünün vatandaşlıktan atılması olmuştur. Her ne kadar bu yasa 1998 yılında askıya alınmış olsa da geriye dönük bir düzenleme olmaması nedeniyle vatandaşlığını kaybeden azınlık üyelerinin ve çocuklarının hak ihlali devam etmektedir (Erdem, 2024: 288-315).

Bu konuda bir diğer önemli kısıtlama ise uluslararası hukuka göre bir hak ihlali olmasına rağmen geçmişte kurulmuş, isminde “Türk” kelimesi geçen derneklerin kapatılması veya içinde “Türk azınlık” ifadesi bulunan ya da Türk azınlığın varlığına atıf yapan yeni derneklerin kurulmasına izin verilmemesidir. Batı Trakya Türk azınlığının milli kimlik mücadelesinin ete kemiğe bürünmüş hali olan Türk dernekleri meselesi de aslında Yunan devletinin kimlik ve tarih algılamaları ekseninde ortaya çıkan bir süreçtir. İsmine Türk ifadesi geçen derneklerin tabelalarının indirilmesi 1983 yılının sonlarında Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin (KKTC) bağımsız bir devlet olarak ilanından kısa bir süre sonra gerçekleşmiştir. Bu tarihten sonra da yeni Türk derneklerinin kurulmasına izin verilmemiştir.

KKTC'nin ilanı ile birlikte Batı Trakya'daki Türk kimliği potansiyel tehdit olarak algılanmış ve Yunan devleti Batı Trakya'da o güne kadar varlığını kabul ettiği bir Türk azınlığın olmadığı söylemini geliştirmiştir. Yunan toplumunda bu doğrultuda Batı Trakya'da bir Türk azınlığın olmadığı, Türk azınlığın varlığından bahsedenlerin Yunan-karşıtı ve ayrılıkçı oldukları yönünde bir anlayış inşa edilmiştir (Gündem Gazetesi. (2023, Haziran 8). YDP ile SİRİZA arasındaki ‘azınlık’ tartışması sürüyor. Gündem Gazetesi. <https://gundemgazetesi.com/detayh.php?id=16380>).

Azınlığın kimliği üzerinden son yıllarda yaratılan bir diğer sorun ise azınlık sivil toplum kuruluşlarında “Batı Trakya” ifadesinin kullanılma-

sıyla ilgili olmuştur. Yunan makamları tarafından Batı Trakya'da kurulan ve isminde “Batı Trakya” ifadesi geçen dernekler Yunanistan'ın toprak bütünlüğü ve ulusal çıkarlarına tehdit olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Batı Trakya ifadesinin Türkiye Hükümetinin söylemi olduğu ve bölgede bir Türk azınlığın varlığını çağrıştırdığı bu ifadenin yasaklanmasında en önemli gerekçeler olarak sıralanmaktadır (Gündem Gazetesi. (2024, Haziran 20). Batı Trakya Fenerbahçeliler Derneği isminden vazgeçmeyecek. Gündem Gazetesi. <https://gundemgazetesi.com/detayh.php?id=19108>).

Birlikte değerlendirilecek olursa Batı Trakya'da ve Yunanistan'daki Yunan ulusal kimliği-bekası Türk azınlık üzerinden tekrar kurulmuştur. Bu toplumsal yaratış üzerine ise devletin milli azınlık politikaları inşa edilmektedir. Bu makalenin teorik çerçevesi bölümünde de ifade edildiği üzere sosyal olarak inşa edilen politika yapım süreçlerinde kimlik algılamaları ve söylemler değişkenlik gösterebilmektedir. Bu duruma Batı Trakya Türk Azınlığının kimliği ile ilgili son yüzyılda uygulanan Yunan politikası önemli bir analiz konusu önermektedir. Nitekim 1923 sonrası Türk azınlığın Yunanistan'a bırakıldığı ilk yıllarda Yunan devletinin azınlık üzerinde uyguladığı etkili ve sistematik bir kimlik politikasının olduğu tartışmalıdır. Bunda bu dönemde Yunanistan'ın mücadele etmek zorunda olduğu iç karışıklık ve istikrarsızlıkların katkısı olduğu söylenebilir (İliadis, 2020: 45-57). Bu çerçevede azınlığın kendini Türk olarak tanımlaması iki savaş arası dönemde ciddi bir sorun yaratmamıştır. Yine de Yunanistan, Batı Trakya Türklerinin çağdaşlaşması ve modern Türk ulusal bilinci edinmesinde Türkiye'de yaşanan gelişme ve devrimleri takip eden yenilikçilere karşı Türkiye firarisi 150'liklerden bazılarının başını çektiği dini kimlik ve din esasına dayalı bir azınlık tasavvuru kuran aşırı-muhafazakâr Müslümanları desteklediği bilinmektedir. Bu destek sonraki on yıllarda da devam etmiştir (İliadis, 2020: 45-57).

Öte yandan dönemin Yunanistan Başbakanı Eleftherios Venizelos 1932 yılında Trakya-Makedonya Yıllığında Türk-Yunan ilişkilerine atfen yazdığı makalesinde açıkça Batı Trakya'da yaşayan Türk azınlığın iki

ülke ilişkilerinde önemli rolüne değinmektedir (Δρακόπουλος, 1932:22). Yunanistan'ın Batı Trakya'daki azınlığı resmen Türk olarak tanınması ise Türk-Yunan ilişkilerinin en olumlu dönemini yaşadığı 1950'li yılların ortalarında gerçekleşmiştir. Makedonya-Trakya Valisi Georgios Fessopoulos imzalı bir kararnameyle Batı Trakya'da isminde “Müslüman” veya “Azınlık” yazılı tüm kurumların ve okulların isimlerini “Türk” ifadesi ile değiştirmesi emredilmiştir (Chouseinoglou, 2009: 133).

1930'lu yıllardan 1950'li yılların sonlarına kadar Yunan devletinin azınlık politikasında değişen kimlik algılamasının birkaç nedeni olduğu söylenebilir. Öncelikle Batı Anadolu işgalinden bozgunla dönen Yunanistan'ın gücünü kaybetmesi, iç istikrarsızlıklarla boğuşması, kurulduğu günden bu yana sürdürdüğü ulusal kimlik inşa sürecinde Türk kimliğini ve Türkiye'yi karşı “öteki” olarak konumlandırma stratejisini ötelemesine sebep olmuştur. Nitekim Lozan Antlaşması ile Anadolu ve Rumeli'deki Ortodoks halkları tek bir Yunan ulusu ve Devleti altında birleştirme amacı çökmüştür. Böylelikle iki savaş arası dönemde ve ikinci dünya savaşı sonrasında ilk on yılında Yunanistan artık güçlü komşusu Türkiye ve Türklerle karıştıktan ziyade dostluk ve müttefikliği yeğlemiştir. Bu dönemde Yunan devleti ve ulusal kimliği için asıl tehdit olarak, İkinci Dünya Savaşı sırasında faşizm, sonrasında da komünizm konumlandırılmıştır.

19. yüzyılda başlayan Yunan ulusal kimliğinin inşası sürecinde Türk karışıklığının Yunan resmi söyleminde askıya alındığı bu dönem, 1950'li yıllarda Kıbrıs'da “enosis” fikriyle bölgenin tüm Ortodoks halklarının bir Yunan devleti ve ulusal kimliği altında birleşmesi amacının tekrar dirilmesine yol açmıştır. Yine bu dönemde Batı Trakya Türk azınlığına karşı gelecek on yıllarda uygulanacak olan asimilasyon ve baskı politikalarını belirleyen Trakya Eşgüdüm Komitesi (TEK) de kurulmuştur. Bu komite Yunanistan'daki Türk varlığını sonlandırma ve özellikle Batı Trakya bölgesinin demografik yapısını değiştirerek homojen bir Yunan vatani kurma amaçlarıyla politikalar tasarlamıştır (Hayrullah, 2020: 101-171).

Bu süreçle birlikte Türk kimliği, Yunan ulusal kimliğini kurmada yeniden negatif “öteki” olarak konumlandırılmış ve resmi söylem Batı Trakya Türk azınlığını “Müslüman azınlık” olarak adlandırmıştır. 1970’li yıllara gelindiğinde ise Batı Trakya’daki Türk azınlık okullarının tabelaları 1950’lerin aksine “Müslüman” veya “Azınlık Okulu” olarak değiştirilmiştir.

Bununla birlikte, azınlığın Türk kimliği bu dönemde de bazı üst düzey devlet yetkilileri tarafından dile getirilmiştir. Ancak bu Türk kimliğinin ve Türk azınlık tanımlamasının Yunan ulusal kimliğini yaratmadaki rolü ile ilgili atıflardır. Bu konuda 1978 yılında Montrö’de Türkiye Başbakanı Bülent Ecevit ile görüşen Yunanistan Başbakanı Konstantin Karamanlis’in İstanbul’da Rum nüfusunun giderek azaldığını şikâyet etmek amacıyla Batı Trakya Türk azınlığının nüfusuna atıf yapması örnek olarak verilebilir (Psarras, 2023). 1989 yılına gelindiğinde ise daha sonra Yunanistan Dış İşleri Bakanı ve Başbakanı olan Antonis Samaras “Epoitia” adlı bir dergide yazdığı makalesinde Batı Trakya’daki Türk azınlıktan bahsetmektedir. Samaras makalesinde kendisinin 60’lı yaşlarına ulaştığında Batı Trakya’da bir Türk azınlık sorunu kalmayacağını, Türklerin çoktan Avrupa’nın Frankfurt ve Marsilya gibi kentlerine göç etmiş olacakları tahmininde bulunmuştur. Bu düşünce yapısının 1950’li yılların sonlarında TEK’nin tasarladığı azınlık politikaları ile ciddi bir benzerlik gösterdiği söylenebilir. Nitekim TEK raporlarında da Batı Trakya’da Türklerin ellerinden toprakları alındığında bölgeyi terk edecekleri anlayışına dayalı planlar bulunmaktaydı (Hayrullah, 2020: 101-171).

Son olarak bu konuda Yunanistan’ın 200 yıllık bağımsız devlet tarihi göz önünde bulundurulduğunda, 1950’li yıllarda geliştirdiği kısa süreli farklı uluslararası tehdit algılamaları dışında, Yunanistan’ın Türk kimliğini kendi ulusal kimliğini yaratmada sürekli bir tehdit olarak konumlandığı anlaşılmaktadır. Bunun en güncel örneği de Aralık 2024’te iktidarda olan Yeni Demokrasi Partisi Milletvekili ve Yunan dış politikasında etkili bir isim olan Aggelos Syrigos’un Norveç’te yayın yapan Hellas Journal

isimli kuruluşa verdiği mülakattır. Syrigos verdiği mülakatta Türkiye'yi Helenism'in düşmanı olarak konumlandırmıştır (Πάλο, 2024).

Böylelikle günümüze kadar devam eden bu süreçte Türk kimliği Batı Trakya özelinde ve Yunanistan genelinde Yunan ulusal kimliğine tehdit olarak konumlandırılmış, Türk karşıtı bir tarih anlatısı ve kimlik yaratımı Yunan toplumu nezdinde inşa edilmiştir. Batı Trakya'da yaşayan azınlığın Türk kimliğinin inkârı ve bu doğrultuda oluşturulmuş söylem ve normatif çerçeve uluslararası hukuka aykırı bir hak ihlali olmasının yanında, Yunanistan'ın ulusal kimlik ve politikalarını üzerine inşa ettiği bir araç olarak kullanılmaktadır.

DERNEKLEŞME ÖZGÜRLÜĞÜ SORUNU

Batı Trakya'da yaşayan Türk azınlığın dernekleşme özgürlüğü 1923 Lozan Antlaşması, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) ve Yunanistan Anayasası tarafından garanti altına alınmıştır. Lozan Antlaşması'nın imzalandığı dönemin toplumsal yapısı göz önünde bulundurulduğunda azınlığa her türlü okul, hayır kurumu ve sosyal kurum kurma ve bunların içinde kendi dilini kullanma hakkı veren 40. maddesi bir dernekleşme özgürlüğü hükmü olarak değerlendirilebilir. Öрте yandan Yunanistan'ın taraf olduğu AİHS dernekleşme özgürlüğünü açıkça tanımaktadır. Bu doğrultuda Yunanistan anayasasının 12. maddesi de dernekleşme özgürlüğünü her Yunanistan vatandaşına vermektedir.

Ancak dernekleşme özgürlüğü alanında bağlayıcı olan uluslararası hukuk ve anayasasından oluşan yasal zemini, Yunanistan kendi ulusal kimlik algılamaları perspektifinden okumaktadır. Bu doğrultuda Yunanistan, Yunan ulusal kimliğine tehdit olarak konumlandığı Türk kimliği sebebiyle 1983 yılında, 1927 yılında kurulmuş İskeçe Türk Birliği'ni, 1928 yılında kurulmuş Gümölcine Türk Gençler Birliği'ni ve 1936 yılında kurulmuş Batı Trakya Türk Öğretmenler Birliği'ni kapatmıştır. Daha sonra kurulma başvurusunda bulunan Meriç İli Azınlık Gençleri Derne-

ğı, Rodop İli Türk Kadınları Kültür Derneği ve İskeçe İli Türk Kadınları Kültür Derneği'nin kurulmasına izin vermemiştir. İskeçe Türk Birliği, Meriç İli Azınlık Gençleri Derneği ve Rodop İli Türk Kadınları Kültür Derneği kapatma sürecini Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM)'nde sonuçlandırmış ve haklı bulunmuşlardır. İskeçe İli Türk Kadınları Kültür Derneği'nin ise AİHM süreci devam etmektedir.

Öte yandan Yunanistan imzacısı olduğu uluslararası antlaşmalara ve AİHM kararlarına rağmen bu derneklerin tekrar açılmasına izin vermemektedir. Türk derneklerinin kapatılmasında Yunan ulusal kimlik inşası ve tarih anlatısının rolü önemlidir. Nitekim Türk derneklerinin kapatılma gerekçelerinde ilk olarak Lozan'ın “Müslüman azınlık” tanımına atıf yapılmaktadır. Bir azınlık grubunun etnik-ulusal-milli kökenine atıf yaparak bir dernek kurmasının, modern insan hakları hukuki çerçevesi tarafından bir hak olarak görüldüğü öncelikli olarak burada değerlendirmeye alınmamaktadır. Diğer yandan önceki kısımda da açıklandığı üzere Lozan Antlaşması Yunan ulusal kimliğini kurmada bir temel dayanak olarak kullanılmaktadır. Bu anlayış Batı Trakya'daki azınlığın “Yunan Müslümanları” olduğu söylemi ile desteklenmektedir. Bu konuda en güncel örnek olarak İskeçe Türk Birliği'nin 98. Kuruluş yıl dönümü nedeniyle Türkiye Dış İşleri Bakanlığı'nın yayınladığı kutlama mesajına Yunan Dış İşleri Bakanlığı'nın cevabı verilebilir. Türkiye Dış İşleri Bakanlığı kutlama mesajında İskeçe Türk Birliği konusunda AİHM kararlarının uygulanması temennisini dile getirirken derneğin resmi statüsünün iadesi konusunda desteğini bildirmiştir (Gündem Gazetesi. (2025, Nisan 14). Türkiye Dış İşleri Bakanlığı'ndan İskeçe Türk Birliğine 98. yıl kutlaması. Gündem Gazetesi. <https://gundemgazetesi.com/detayh.php?id=21057>). Buna karşın Yunan Dış İşleri Bakanlığı ise derneğin AİHM tarafından haklı bulunmasına ve kararın icra sürecine değinmeden, Batı Trakya'da yaşayan azınlığın “Türk” değil “Müslüman azınlık” olduğunu belirten bir cevap yayınlamıştır (Gündem Gazetesi. (2025, Nisan 14). Atina'dan Ankara'nın İTB mesajına yanıt.

Gündem Gazetesi. <https://gundemgazetesi.com/detayh.php?id=21061>). Bu, yarım asırdır bir insan hakları ve ulusal kimlik mücadelesinin, Batı Trakya Türk azınlığının dernekleşme özgürlüğünde vücut bulduğu sorunu, Yunan resmi söyleminin ulusal kimlik yaklaşımı üzerinden okuduğu en güncel örnektir.

Yine Türk derneklerinin kapatılma gerekçesinde, Batı Trakya’da bir Türk azınlığın varlığının, Türk kültürünün geliştirilip yayılması faaliyetlerinin bölgede kamu düzenini bozacağı, Hristiyan ve Müslüman halklar arasında huzur ve barış içinde birlikte yaşama zarar vereceği savı işlenmektedir. Yaşamsal gerçeklikle bağdaşmayan bu düşünce tarzı, toplum dinamiklerine doğrudan zarar vermektedir. İskeçe Türk Birliği. (2021, Haziran 30).

YUNANİSTAN YARGITAY MAHKEMESİ, İSKEÇE TÜRK BİRLİĞİ’NİN TALEBİNİ BİR KEZ DAHA REDDETTİ! . İskeçe Türk Birliği Mobil. <https://www.iskeceturkbirligi.org/m/oku.php?eid=4685#>).

Batı Trakya’da Türklerin azınlık statüsü edindikleri 1923 yılından bu yana iki toplum arasında Türklerin sebep olduğu bir çatışma yaşanmamıştır. Öte yandan bu gerekçe yine bölgede barış ve huzurun devamı için tek bir Yunan ulusal kimliğinin altında toplanılması gerektiği yaklaşımı olarak değerlendirilmeye müsaittir. Nitekim Yunanistan yetkilileri uluslararası platformlarda sürekli olarak Yunanistan’da yaşayan Müslüman azınlık üyelerinin eşit Yunan vatandaşları olarak her Yunanlının sahip olduğu haklara sahip olduklarını ve Batı Trakya’da Müslümanlar tarafından kurulmuş 200’den fazla derneğin faaliyette olduğu söylemini benimsemişlerdir. Yunanistan’ın bu söylemiyle konuyu bir dernekleşme özgürlüğü ve insan hakları sorunu olmaktan çıkarıp etnik-ulusal ayrılıkçılık sorunu çerçevesine oturtmaya çalıştığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Son olarak, Türk derneklerinin kapatılma gerekçelerinde bu dernek tüzüklerinin ve üyelerinin faaliyetlerinin Yunanistan’ın toprak bütünlüğü

ve ulusal birliği için tehlike arz ettiğine atf yapılmaktadır. İsminde Türk ifadesinin geçtiği derneklerin kapatılmalarının da dayandırıldığı bu gerekçe, son olarak bir spor ve taraftar derneği olan, Batı Trakya Fenerbahçeliler Spor ve Kültür Derneği'nin kapatılmasında öncelikli rol oynamıştır. Rodop İlk Derece Mahkemesi Mayıs 2024'te verdiği kararla 2022 yılında kurulmuş Batı Trakya Fenerbahçeliler Derneği'nin bölgede bir Türk azınlığın varlığını çağrıştırdığı, Yunanistan'ın toprak bütünlüğüne tehdit oluşturduğu ve üyelerinin ayrılıkçı faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle kapatılmasına hükmetmiştir. İsminde Türk ifadesi bulunmayan dernekte suçlamalar “Batı Trakya” ifadesi ile ilişkilendirilmiştir (2024, Haziran 20). Batı Trakya Fenerbahçeliler Derneği isminden vazgeçmeyecek. Gündem Gazetesi. <https://gundemgazetesi.com/detayh.php?id=19108>). Batı Trakya ifadesinin Türk hükümetinin söylemi ile benzerlik gösterdiği, Yunanistan'da resmi bir birim olarak sadece Trakya'nın yer aldığı ve Batı kelimesinin ayrılıkçı emellere hizmet edeceği kararda yer almıştır.

Bu dernek davasında da yine Yunan ulusal kimlik ve tarih anlatısı yaratma politikasının izleri sürülmektedir. Bu kararla Yunanistan 1970'lerden bu yana kullandığı “Yunan Trakya'sı” kavramına normatif bir çerçeve kazandırmaktadır. “Yunan Trakya'sı” veya “Trakya” söyleminin ise dayanağını yine Yunan ulus ve tarih yaratım sürecinden almakta olduğu ileri sürülebilir (Clogg, 2013: 5-12). Nitekim bugün Yunan söylemi “Trakya” dediğinde içine İstanbul ve Marmara bölgesini de alan tek bir birime atıfta bulunmaktadır. Bu konu tarihsel süreçte Yunan ulusal kimlik ve tarih anlatısı yaratımında ve Ortodoks kilisesinin rolü çerçevesinde değerlendirildiğinde, bugün kuzey Yunanistan ve Batı Trakya'daki kiliselerin İstanbul Başpiskoposluğuna bağlı olması ile de açıklanabilir.

Sonuç olarak, Yunanistan Batı Trakya Türk azınlığının dernekleşme özgürlüğü sorununa kendi ulusal kimlik ve tarih anlatısı inşası ekseninde çerçeve çizmiştir. Bu doğrultuda gerek Lozan Antlaşması gerek AİHS ve gerekse Yunan anayasası Yunan ulusal kimlik inşası fikri üzerinden

işletilmektedir. 2017 yılında Yunan Meclisinden geçen ve Yunan mahkemelerine AİHM kararlarını uygulama yükümlülüğü getiren yasaya “ulusal güvenlik” şerhi konulması bu konuda çizilen çerçeveyi açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim bu yasa nezdinde AİHM kararlarının uygulanması için tekrar Yunan yargısına başvuran Türk derneklerinin davaları bu şerh çerçevesinde reddedilmiştir. Bugün Avrupa Konseyi ulusal kimlik ve tarih anlatısı inşası çerçevesinde hareket eden Yunanistan’a AİHM kararlarını uygulatamamaktadır.

TÜRK AZINLIĞIN EĞİTİMİ SORUNU

Yunanistan’da ulusal kimlik inşası ve tarih anlatımının yaratımında azınlıklar bağlamında en yoğun politikaların uygulandığı alan eğitimidir. Yunanistan’da eğitim hakları ve bu alandaki özerkliği uluslararası antlaşmalarla belirlenmiş tek azınlık Batı Trakya Türk azınlığıdır. Ülkede zaten azınlık olarak tanınmayan, On İki Ada Türkleri, Makedonlar, Ulahlar, Arnavutlar kendi ana dillerinde eğitim veya bir azınlık eğitimi hakkına sahip değildir.

Batı Trakya Türk azınlığının eğitim alanındaki hakları ve özerkliği 1923 Lozan Antlaşması’nın ve Türkiye ile Yunanistan hükümetleri arasında imzalan 1951 Kültür Antlaşması ve 1968 Kültür Protokolü ile belirlenmiştir. Bu uluslararası ve ikili anlaşmalarla Batı Trakya Türk azınlığına kendi okullarına sahip olma, bu okullarda kendi anadili Türkçeyi konuşma ve öğretme, okullarını yönetme ve eğitim kadrosunu belirleme başta olmak üzere geniş bir özerklik verilmiştir.

Ancak Yunan devleti, azınlık eğitiminde, kuruluş tarihinden itibaren benimsediği ulusal kimlik ve homojen bir Yunan toplumu yaratma anlayışına dayalı bir politika gütmüştür. Bu politika Batı Trakya Türklerinin azınlık statüsü aldıkları ilk yıllardan itibaren kendini göstermiştir. Daha önce de bahsedildiği gibi Lozan sonrası ilk yıllarda her ne kadar Yunanistan etkili bir azınlık politikası geliştirememiş olsa da eğitim alanında Batı

Trakya Türklerinin çağdaş bir toplum olarak ilerlemesinin yolunu açacak Latin harflerine geçmesine ve okur yazar oranını arttırması meselesine isteksiz yaklaşmıştır. Aksine Arap harfleri ile azınlık eğitime devam edilmesi yolundaki hareketleri desteklemiştir. Yunanistan bu desteğini uzun yıllar sürdürmüştür (İliadis, 2020: 45-106).

Makalenin önceki kısımlarında da bahsedildiği üzere Yunanistan'ın Türk kimliğini bir tehdit unsuru olarak algılamayı askıya aldığı 1950'li yıllar azınlık eğitiminde tek olumlu gelişmelerin yaşandığı dönemdir denebilir. Bu dönemde Türk azınlık ilk Türkçe-Yunanca iki dilli eğitim veren Ortaöğretim ve Lise'ye kavuşmuştur. 1952 yılında Gümölcine'de açılan Celal Bayar Ortaokul ve Lisesi azınlığın eğitiminde önemli bir boşluğu doldurmuştur. Yine bu yıllarda yapılan ikili anlaşmalar sonucunda azınlık okullarına Türkiye'den kontenjan öğretmenlerinin görevlendirilmesi söz konusudur (Erdem, 2025). Bu dönem aynı zamanda Türkiye öğretmen okullarına azınlık öğrencilerinin gönderildiği ve 60'lı yılların başlarında öğretmen olarak azınlık ilkokullarında göreve başladıkları dönemdir.

1970'li yıllarda, Yunan resmi söyleminde Batı Trakya'da Türk azınlığın varlığının inkar edilmeye başlanması ve Yunan ulusal kimlik ve tarih anlatımı inşasında Türk kimliğinin tekrar tehdit unsuru olarak konumlandırılmasından, azınlık eğitim olumsuz etkilenmiştir. Lozan Antlaşması'nın ve diğer ikili sözleşmelerin azınlığın Türk kimliği ve kültürünü yaşatması için verdiği geniş özerklik giderek sınırlandırılmıştır. Bugün Yunanistan'ın uyguladığı milli eğitim politikasının ülkede tek bir Yunan kimlik ve kültürünün yaratılması yönündeki anlayışı ve çizdiği normatif çerçeve anayasanın 16. maddesinde ifade bulmaktadır. Yunanistan anayasasının 16. maddesinin ikinci paragrafı: "Eğitim, Devletin temel görevlerinden biridir ve amacı, Yunan halkının ahlaki, zihinsel, mesleki ve fiziksel gelişimini sağlamak, ulusal ve dini bilinci geliştirmek ve onları özgür ve sorumlu bireyler olarak yetiştirmektir." Demektedir (BOYAH TΩN EΛΛHNΩN. (2019, Aralık 24). ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ. <https://www.hellenic->

parliament.gr/el/). Yunanistan'ın kurulduğu günden bu yana izlediği ulusal kimlik ve tarih anlatısı inşası, kilisenin ulus inşasındaki rolü, devletin temel yasasında eğitim politikası ile ilgili bu bölümde özetlenmiştir.

Bu doğrultuda 1950'li yılların sonlarında Trakya Eşgüdüm Komitesi tarafından tasarlanan azınlık eğitimi ile ilgili politikalar öncelikli olarak 60'lı yılların sonunda ve 70'li yılların başında görevde olan cunta idaresi tarafından uygulamaya konulmuştur. Daha önce de belirtildiği gibi bu dönemde yine azınlık okullarının tabelalarında Türk Okulu ifadesinin kullanılması yasaklanmıştır. Buna ek olarak cunta yönetimi ilk olarak Selanik'te azınlık okullarına öğretmen yetiştirecek bir Özel Pedagoji Akademisi (SÖPA) açmıştır. Bu okula Batı Trakya'nın dağ köylerinden Türkçe bilgisi görece az olan azınlık öğrencileri alınmıştır. İki/üç yıl süreyle eğitim veren okulun azınlık okullarında öğretmen olacak kişilere yeterli bir formasyon ve Türkçe eğitimi vermediği bilinmektedir. Daha sonra çıkarılan yasalarla bu okuldan mezun olan öğretmenlerin azınlık okullarında istihdamı öncelenmiş, Türkiye öğretmen okulu mezunu birçok öğretmen görevinden azledilmiş ve Türkiye Üniversitelerinde okumuş azınlık gençleri azınlık ilkokullarına atanamamıştır (Papanikolaou, 2007: 131-135).

SÖPA'lı öğretmenlerin azınlık okullarına atanmasıyla okulların yönetimi ve işleyişinden sorumlu encümen heyetlerinin ellerinden okulda görev yapacak öğretmeni seçme yetkisi de alınmıştır. SÖPA'lı öğretmenler ise devlet memuru yapılmıştır. Azınlık eğitiminin özerk yapısının ihlal edilerek devlet kontrolünde yeniden dizaynı azınlık eğitiminin nitelik olarak zayıflamasına, azınlığın anadili Türkçe eğitiminin baltalanmasına neden olmuştur.

Azınlık eğitiminde yaşanan bu dönüşüm de Yunan ulusal kimlik yaratımında Türk kimliğinin tehdit olarak algılanmasıyla yakından ilgilidir. Nitekim bu eğitim politikasının pedagojik veya eğitim-bilimsel amaçlarla yapılmadığı açıktır. Bu konuda TEK'nin azınlık okullarında görevli Türki-

ye öğretmen okulu mezunu öğretmenlerin Türklük bilincine sahip nesiller yetiştirdiğini ve bu meselenin halledilmesi gerektiği yönündeki raporları esas amaca ışık tutar niteliktedir (İliadis, 2020: 223-235).

Yine daha sonra azınlık okullarında görevli bazı Yunan öğretmenler tarafından hazırlanan raporlar SÖPA'lı öğretmenlerin azınlık çocuklarına iyi bir Türkçe eğitimi vermeme adına yetiştirildiklerini doğrular niteliktedir. Bu konuda 2019 yılında Başbakan Kiriakos Miçotakis'i ziyaret eden bir azınlık ilkokulu öğrencilerine yaptığı konuşmada benimsediği söylem Yunan hükümetinin azınlık eğitime bakışının hangi yaklaşımla çerçeveli olduğunun anlaşılması için önemlidir. Başbakan Türk azınlık öğrencilerine derslerinde başarı temennisinde bulunurken hem "Yunanca" müfredatında hem de "azınlık" müfredatında başarılar dileyerek Türkçe demekten imtina etmiştir (<https://timebalkan.com/yunanistan-basbakani-micotakisten-turk-ogrencilere-ayrimcilik/>). Bu devletin azınlık eğitimi yaklaşımının Türk kimliğinin tehdit olarak algılandığı Yunan ulusal kimlik inşası perspektifinden şekillendiğini göstermektedir. 2007 yılı itibarıyla Batı Trakya'daki tüm azınlık ilkokullarında SÖPA mezunu öğretmenler görev yapmaktadır. SÖPA'nın 2011 yılında kapatılmasıyla azınlık okullarının gelecekte öğretmen ihtiyacının ne şekilde karşılanacağı konusu tartışılmaya devam etmektedir.

Buna ek olarak son yıllarda birçok azınlık ilkokulu öğrenci azlığı sebep gösterilerek kapatılmaktadır. Ekonomik kriz yıllarında çıkarılan yasayla öğrenci sayısı 9'un altına düşen azınlık ilkokulları kapatılmaktadır. Azınlık okullarının Lozan Antlaşması'nın özerk azınlık eğitimi hükümleri gereği bu uygulamadan muaf olması gerekirken 2010 yılından bu yana bu uygulamayla 100'den fazla ilkokul kapatılmıştır (<https://gundemgazetesi.com/detayh.php?id=16667>). Birçok azınlık ilkokulu öğrenci yetersizliği nedeniyle kapatılırken İskeçe'de eski bir tütün deposunda 500'den fazla öğrenciye eğitim veren Azınlık Ortaokul ve Lisesi'nin ise fiziki şartları iyileştirilmemektedir. Okul encümen heyetinin ek bina talepleri veya yeni

bir okul inşası için izin talepleri bu satırların yazıldığı güne kadar olumlu bir cevap almış değildir (Gündem Gazetesi. (2024, Aralık 21). İskeçe Azınlık Ortaokulu - Lisesine yeni okul binası talebi karşısında yetkili kurum aranıyor!. Gündem Gazetesi. <https://gundemgazetesi.com/detayh.php?id=20298>).

Yunanistan'ın azınlık eğitiminin gerek fiziki şartları gerek içeriği ve niteliği konusunda benimsediği yaklaşım 2025 yılının başlarında İskeçe Ortaöğretim Müdürü Marigula Kosmidu'nun İskeçe Azınlık Ortaokul ve Lisesi'ni Encümen heyetinin okulun fiziki şartlarının iyileştirilmesi ile ilgili gönderdiği mektuba verdiği cevaptan okunabilir. Encümen heyeti söz konusu okulun fiziki şartlarının iyileştirilmesi talebinde bulunurken müteakabiliyet esasına göre İstanbul'daki Rum azınlık okullarına atıfta bulunmuştur. Kosmidu ise verdiği cevapta okulun fiziki şartlarının düzeltilmesi ile ilgili talepleri ve şikayetleri reddederek, Lozan Antlaşması'na göre Batı Trakya'daki azınlığın "Müslüman azınlık" İstanbul'daki azınlığın ise "Rum/Yunan azınlık" olarak belirlendiğini ifade edip okul encümen heyetinden bu tanımlamalara riayet etmesini talep etmiştir. (Αυγητίδης Ε. (2025, Şubat 5). Δελτίο τύπου για το Μειονοτικό Γυμνάσιο Λύκειο Ξάνθης. <https://pdeamthr.sites.sch.gr/index.php/component/content/article/deltio-typou-gia-to-meionotiko-gymnasio-lykeio-xanthes-2?catid=11&Itemid=101>).

Bu örnekler Yunanistan'ın Türk azınlığa uyguladığı eğitim politikasının ulusal kimlik yaratımı süreci çerçevesinde şekillendiği görüşünü doğrulamaktadır. Yukarıda açıklanan iki örnek azınlık okullarının niteliği ve fiziksel ihtiyaçlarına karşı Yunan devletinin yaklaşımını en yetkili makamların söylemleri üzerinden değerlendirmeye olanak tanımaktadır. Yunan ulusal kimlik yaratımı ve bu süreçte karşı tehdit olarak konumlandırılan Türk kimliğine olan yaklaşım Yunanistan'da insan ve azınlık haklarını tanımada sınırlandırıcı etken olarak varlığını sürdürmektedir.

MÜFTÜLÜK SORUNU

Batı Trakya'da son 40 yıl içinde yaratılmış olan Müftülük sorunu Türk azınlığa varlığını sürdürebilmesi için uluslararası antlaşmalarla verilmiş dilsel, dinsel ve kültürel özerklik hakları ile yakından alakalıdır. Müftülük kurumu bu özerkliğin sürdürülmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bugün vakıflar konusu ile birlikte müftülük sorununun Yunanistan'da Türk azınlık haklarında, Osmanlı millet sistemine göre tasarlanmış ve bu çerçevede çözülmesi gereken tek kurumsal konu olduğu söylenebilir. Nitekim Müftülük meselesinin 1923 Lozan Antlaşması öncesinde imzalanan 1881 İstanbul, 1913 Atina Sözleşmeleri ve Osmanlı Türk örf ve âdet hukuku göz önünde bulundurulmadan bir çözüme kavuşturulması imkansızdır (Hüseyinoğlu & İmamoğlu, 2017).

Konunun Türk örf ve âdet hukuku ve toplumsal yapısı ile yakından ilgili olması nedeniyle de toplum içi anlaşmazlıkların çözümü ve toplumun dini, kültürel ulusal kimliğini ve değerlerinin korunmasında toplum lideri olarak Müftü ve Müftülük makamı önemlidir. Bu çerçevede toplumsal, kültürel kimlik çerçevesinde yaratılmış şartlar sonucunda bu makamda görev yapacak kişilerin halkın rızasını, takdirini kazanmış bilge kişilerce doldurulması uygun görülmüştür. Bu doğrultuda 1913 Atina Antlaşması, Müftülerin Müslüman halkın oylarıyla göreve gelmesini öngörmüştür. Yunanistan da 1920 yılında 2345 sayılı yasayı kabul ederek Müftülerin seçimle göreve gelmesi hükmünü getiren Atina Antlaşması'nı iç hukuka uyarlamıştır.

Öte yandan 2345 sayılı yasa Batı Trakya'da hiçbir zaman uygulanmamıştır. Yine de Batı Trakya'da 1990'lı yıllara kadar görev yapan Müftüler halkın rızasıyla, toplum ileri gelenlerinin kabulü ile Müftülük makamında bulunmuşlardır. Halkın benimsemediği, kabul etmediği Müftüler bu makamda uzun süre kalamamıştır. Bununla birlikte, 1985 yılında Gümülcine Müftüsü Mustafa Hüseyin Efendi'nin ölümü üzerine Yunan

devleti Türk azınlığın itirazlarına rağmen Cemali Meço'yu Müftü olarak atamıştır. Türk azınlığın Müftü seçimi düzenlenmesi konusundaki taleplerine cevap vermeyen yetkililer, 1990 yılında İskeçe Müftüsü Mustafa Hilmi Aga'nın ölümü sonrasında da aynı yöntemi takip ederek Mehmet Emin Şinikoğlu'nu Müftü olarak atamıştır. Devlet 1991 yılında çıkardığı ve Müftülerin Cumhurbaşkanı kararnamesi ile atanmasını öngören 1920 sayılı yasayla da bu atamalara yasal bir çerçeve oluşturmuştur (Hüseyinoğlu & İmamoğlu, 2017).

Bunun üzerine Batı Trakya Türk azınlığı İskeçe ve Gümülcine Camilerinde düzenlediği seçimlerle kendi Müftülerini seçmiştir. İskeçe'de Mehmet Emin Aga, Gümülcine'de ise İbrahim Şerif Müftü seçilmiştir. Böylelikle Batı Trakya'da Müftülükler konusunda iki başlılık sorunu Yunanistan tarafından 1990'lı yıllar itibariyle yaratılmıştır (Hüseyinoğlu & İmamoğlu, 2017).

1990'lı yıllar ve sonrasında, Yunanistan'ın Batı Trakya Türk azınlığının Müftülük kurumları üzerinde kontrol ve tahakkümünü artırma politikası da Yunan ulusal kimlik ve tarih anlatımı inşa sürecinden bağımsız düşünülmemelidir. Yunan devleti Batı Trakya'da Türk azınlığın dini kurumlarında 1920'li yıllardan itibaren etkili olmaya çalışmış, bu doğrultuda dönemin aşırı muhafazakâr kesimini desteklemiştir. Yunanistan'ın azınlığın dini kurumlarında etkin olmak isteğiindeki temel amacın Lozan Antlaşması'nın azınlık tanımının da dayandığı bölgede Müslüman kimliğinin Türk kimliğinden ayrılması olduğu söylenebilir. Nitekim 1990'lı yıllardan itibaren gerçekleştirilen Müftü atamaları ve atanmış Müftülerden beklenen söylem bu yönde olmuştur.

Yunanistan bu hususta Müftü atamaları ile de kalmamış 2007 yılında 240 İmam Yasası olarak bilinen din öğreticileri yasasını çıkarmıştır. Bu yasa Osmanlı döneminden bu yana Batı Trakya köy ve kasaba camilerinde cami cemaati tarafından seçilerek göreve gelen ve maaşını da köy veya kasaba halkının ödediği imamlık uygulamasına son vererek imamların Yunan

devleti tarafından atanmasını öngörmekteydi. Yine bu yasa Yunan devlet okullarında okuyan azınlık öğrencilerine din dersi verecek olan din öğreticilerine de yer vermiştir. Öte yandan okullarda görev yapacak din öğreticilerinin ve camilere atanacak imamların vaaz ve hutbeleri Yunanca vermesi beklenmektedir. Bu yasa Batı Trakya camilerinin çoğunluğunda uygulama şansı henüz bulmamıştır. Batı Trakya'da camilerin çoğunda Türk azınlığın kabul ettiği seçilmiş Müftülüklere bağlı imamlar görev yapmaktadır.

Bu konuda Türk azınlığın hassasiyeti Ekim 2024'te İskeçe Çınar Camiinde gelişen olaylar üzerinden değerlendirilebilir. 11 Ekim 2024 Cuma günü İskeçe Çınar Camiinde İskeçe Seçilmiş Müftüsü Mustafa Trampa'nın Cuma namazı için camide olduğu anda camiye Müftü kıyafetleri ile gelen Gümülcine atanmış müftü naibi Cihat Halil, Türk halkının verdiği tepki sonucu camiye terk etmek zorunda kalmıştır Gündem Gazetesi. (2024, Ekim 10). Tayinli müftülerden provokasyon girişimi. Gündem Gazetesi. <https://gundemgazetesi.com/detayh.php?id=19801>). Bunun üzerine, Yunan Emniyeti camide bulunanları ifadeye çağırmıştır (<https://www.milletgazetesi.gr/bati-trakya/cinar-camiindeki-provokasyon-girisimi-ile-ilgili-sorusturma>). Bu gibi durumlar Batı Trakya'da sık sık yaşanmakta ve bu iki başlılık, seçilmiş Müftü ve imamların sürekli olarak görev gaspı suçlamaları ile adli kovuşturma geçirmelerine neden olmaktadır.

Yunan hükümetinin Batı Trakya'da Türk azınlığın tercihlerine karşın müftü atamasında ısrar etmesinin azınlık ve bölge için Yunan ulusal kimlik inşası çerçevesinde benimsediği “Yunan Müslümanları” söyleminin işlenmesi amacını taşıdığı da yine atanmış Müftü naibleri ve imamların faaliyetleri üzerinden değerlendirilebilir. Bu kapsamda Şubat 2025'te Gümülcine atanmış müftü naibi Cihat Halil'in yerel Yunan basınına verdiği demeçle örneklenebilir. Cihat Halil verdiği demeçte Yunan resmi söylemi ile paralel olarak “Trakya'da Türk azınlık yoktur. Müslüman azınlık vardır” demiştir. Yine Aralık 2024'te tadilatı biten Dimetoka Cami'sinin açılışı atanmış bir imam tarafından Yunanca olarak yapılmıştır.

Bunlara ek olarak resmi olarak atanmış sistemin kontrolünde olan birçok vakıf malı, cami ve mezarlık aslına uygun olarak korunamamaktadır. Örneğin 2022 yılında iş makineleriyle talan edilen İskeçe Horozlu'daki tarihi Türk mezarlığı, çökmek üzere olan Hamitli ve Yenice Camisi atanmış idareciler tarafından resmi makamlar nezdinde korunmamaktadır. Atanmış yönetimler eliyle restore edilen vakıf binaları da aslından uzaklaştırılmaktadır. Yine Türk vakıf arazileri üzerine inşa edilen kiliselere karşı atanmış Müftü naiplerinden bir tepki gösterilmemektedir. Böylelikle Batı Trakya'nın camiler, vakıf malları ve birçok Türk-İslam eseri ile Türk olan silüeti değiştirilmekte, Türk tarihinin izleri silinmekte ve resmen sorumlu olan atanmış Müftülükler ve Vakıf idareleri de bu konuda bir meşrulaştırma aracı olarak kullanılmaktadır.

Bu nedenle Batı Trakya'da Müftülük meselesi salt bir dini lider belirleme meselesi olarak değil de Yunan ulusal kimlik inşasında, tarih anlamında ve bölgenin Türk olan görünümünü dönüştürme amaçlarında devletin üzerinde mutlak hakimiyet kurmak istediği bir kurumsal başlık olarak değerlendirilmelidir. Bu amaçlar doğrultusunda Müftülük sorunu 1990'lı yıllar itibarıyla Yunanistan eliyle yaratılmış, bugüne kadar olan süreçte bu sorun çerçevesinde söylem, toplumsal algı oluşturulmuş ve bu da yasal çerçeve ile desteklenmiştir.

SONUÇ

Bu çalışma Yunanistan'ın azınlık ve insan hakları alanında politika inşa süreçlerini ve bu politikaların uygulanmasının altında yatan nedenlere odaklanmıştır. Bu doğrultuda Yunan ulusal kimlik inşa süreci ve Yunanistan'ın bağımsız bir devlet olarak kurulduğu günden bu yana bu çerçevede inşa ettiği azınlık politikası irdelenmiştir. Çalışma Batı Trakya Türk azınlığının Yunan devleti tarafından etnik kimliğinin inkârı, dernekleşme özgürlüğü, azınlık eğitimi ve Müftülük konularında yaşadığı güncel sorunları inşacı yaklaşım çerçevesinde değerlendirmiştir. Bu makale ile

Batı Trakya Türk azınlığının haklarını garanti altına alan uluslararası ve ikili antlaşmaların Batı Trakya Türk toplumunun sosyal, kültürel ve kimlik algılamaları göz önünde bulundurularak inşa edildiği ortaya konmuştur. Diğer yandan Yunanistan'ın ise farklı bir yaklaşım benimsediği kısa bir dönem dışında, bağımsız bir devlet olarak kurulduğu günden bu yana uyguladığı azınlık hakları politikasının kendi ulusal kimlik inşası ve tarih anlatıları perspektifinden inşa ettiği anlaşılmaktadır. Yunanistan bu politikasını bugün Batı Trakya'da birçok azınlık ve insan hakkı ihlaline sebep olan normatif girişimler ve uygulamalarla sürdürmeye devam etmektedir. Yunanistan'ın ulusal kimlik inşası ve tarih anlatımı perspektifinden kurduğu azınlık politikası derinlemesine değerlendirilmeye muhtaçtır.

Kaynakça

Kitap ve Makaleler

- Abdurahimoğlu, K. (2021). “Dr. Sadık Ahmet’in Yunanistan Dışındaki Faaliyetleri ve Temasları”. (ed.). Nilüfer Erdem. *Doktor Sadık Ahmet*. YTB.
- Chouseinoglou, A. (2009) “Turkish Muslims in Greece: Identity Construction among Muslim Turks of Western Thrace”. (ed.) Talip Kucukcan and Veyis Gungor. *TURKS IN EUROPE*. Uitgeverij Türkevi Productions
- Clogg, R. (1992). *A Concise History of Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clogg, R. (2013) *Greece, 1919–1939: From Venizelos to Metaxas*. London: Routledge.
- Erdem, N. (2024). *Batı Trakya’dan Türkiye’ye Göç (1967-1995)*. YTB.
- Erdem, N. (2025). *Batı Trakya Türklerinin Kültür Abidesi: Gümülcine Celal Bayar Lisesi*, BAKES Yayınları.
- Fierke, K. M. (2013). “Constructivism”, *International Relations Theories Discipline and Diversity*, (ed.) Tim Dunne, Milja Kurki ve Steve Smith, London: Oxford University Press.
- Hayrullah, P. (2020). *Balkan Savaşlarından Sonra Batı Trakya Türklerinin Sosyo-Kültürel Hayatı ve Eğitim Tarihi*. BAKES Yayınları.
- Heraclides, A. (2011). *The Essence of the Greek-Turkish Rivalry: National Narrative and Identity*. Hellenic Observatory European Institute.
- Herczl, M. (1999). *Christianity and the Holocaust of Hungarian Jewry*. Central European University Press.
- Hüseyinoğlu, T. & İmamoğlu, M. (2017). *YUNANİSTAN’DA BAŞMÜFTÜLÜK MÜFTÜLÜKLER VE MÜFTÜLER (1913-2014)*. BAKES Yayınları.
- İliadis, H. (2020). *Trakya Tehdit Altında Gizli Yazışmalar*. BAKES Yayınları.
- Koliopoulos, G. H., & Veremis, T. (2002). *Modern Greece: A History Since 1821*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Tsitselikis, K. (2012). *Old and New Islam in Greece*. Martinus Nijhoff
- Kuklik, J. & Petras, R. (2017) *Minorities and Law in Czechoslovakia, 1918-1992*. Karolinum Press.
- Millas, H. (2010). *Nations and Identities: The case of Greeks and Turks*. E-Book.
- Meray, S. L. (1993). *Lozan Barış Konferansı - Tutanaklar ve Belgeler* (Cilt 1–3). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Oran, B. (1986) *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*. Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları.

- Oran, B. (2001). *Küreselleşme ve Azınlıklar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Papanikolaou, A. (2007). *THE 'POLITICIZATION OF RIGHTS' IN THE CASE OF THE MUSLIM-TURKISH MINORITY IN GREECE*. University of Sussex.
- Wendt, A. (1992). *Anarchy is what states make of it: The social construction of power politics*. International Organization, 46(2), 391–425. <https://doi.org/10.1017/S00208183000279764>
- Wendt, A. (1999). *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Δρακόπουλος, Α. (1932). Λεύκωμα Θράκης - Μακεδονίας. Τύποις Απ. Αντωνιάδου.

Sürelî Yayınlar

- Gündem Gazetesi. (14 Nisan 2025). *Atina'dan Ankara'nın İTB mesajına yanıt*. Gündem Gazetesi. <https://gundemgazetesi.com/detayh.php?id=21061>
- Gündem Gazetesi. (20 Haziran 2024). *Batı Trakya Fenerbahçeliler Derneği isminden vazgeçmeyecek*. Gündem Gazetesi. <https://gundemgazetesi.com/detayh.php?id=19108>
- Gündem Gazetesi. (19 Temmuz 2023). *Kapatılan Türk azınlık okulları ve Yunanistan'ın yükümlülükleri*. Gündem Gazetesi <https://gundemgazetesi.com/detayh.php?id=16667>
- Gündem Gazetesi. (14 Nisan 2025). *Türkiye Dışişleri Bakanlığından İskeçe Türk Birliğine 98. yıl kutlaması*. Gündem Gazetesi. <https://gundemgazetesi.com/detayh.php?id=21057>
- Gündem Gazetesi. (8 Haziran 2023). *YDP ile SİRİZA arasındaki 'azınlık' tartışması sürüyor*. Gündem Gazetesi. <https://gundemgazetesi.com/detayh.php?id=16380>
- Ömer, C. (12 Nisan 2025). *Lozan'ı Türk kimliğine karşı kalkan yapan Yunanistan'ın inkâr politikası*. Millet Gazetesi. https://www.milletgazetesi.gr/kose-yazilari/lozani-turk-kimligine-karsi-kalkan-yapan-yunanistanin-inkar-politikasi?utm_source=chatgpt.com
- TimeBalkan. 25 November 2022. *Yunanistan Başbakanı Miçotakis'ten Türk öğrencilere ayrımcılık*. TimeBalkan. <https://timebalkan.com/yunanistan-basbakani-micotakisten-turk-ogrencilere-ayirimcilik/>
- ΠΑΥΛΟ, Π. (22 Νοεμβρίου 2024). Ο Άγγελος Συρίγος εφ' όλης της ύλης στην Hellas Journal: Τα «καντά» ζητήματα των ελληνοτουρκικών σχέσεων, το Αιγαίο, η Θράκη και η Κύπρος. Hellas Journal. <https://hellasjournal.com/2024/11/o-angelos-syrigos-ef-olis-tis-ylis-stin-hellas-journal-ta-kafta-zitimata-ton-ellinotourkikon-scheseon-to-aigaio-i-thraki-kai-i-kyp-ros/>
- Ψαρράς, Δ. (9 Ιουνίου 2023). Η Ν.Δ. «διαγράφει» Σαμαρά και Κωνσταντίνο Καραμανλή! Η ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΚΤΩΝ. https://www.efsyn.gr/politiki/kybernisi/393025_i-nd-diagrafei-samara-kai-konstantino-karamanli

İnternet Siteleri

İskeçe Türk Birliği. <https://www.iskeceturkbirligi.org/m/oku.php?eid=4685> (Erişim 20 Nisan 2025).

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ & ΘΡΑΚΗΣ.
(4 February 2025). Δελτίο τύπου για το Μειονοτικό Γυμνάσιο Λύκειο Ξάνθης, <https://pde-anthr.sites.sch.gr/index.php/component/content/article/deltio-typou-gia-to-meionotiko-gymnasio-lykeio-xanthes-2?catid=11&Itemid=101> (Erişim 20 Nisan 2025)

Βουλή Των Ελλήνων. <https://www.hellenicparliament.gr/>. (Erişim 20 Nisan 2025).